

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ
(Α.Μ.: 1012201903009)

Θέμα: «Σαράντος Αγαπηνός (1880-1907):
Ο θρυλικός καπετάν Άγρας του Μακεδονικού Αγώνα»

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	6

Α΄ Κεφάλαιο

Εισαγωγή στο Μακεδονικό Ζήτημα.....	8
1.1. Η γέννηση του Μακεδονικού Ζητήματος	8
1.2. Οι συνθήκες Αγίου Στεφάνου και Βερολίνου.....	11
1.3. Οι Βούλγαροι κατά της Μακεδονίας.....	12
1.4. Η ψευδοεπανάσταση του «Ιλιν – ντεν».....	14
1.5. Ο ελληνισμός αντεπιτίθεται – Ο Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908.....	15

Β΄ Κεφάλαιο

Σαράντος Αγαπηνός γεννιέται, «Τέλλος Άγρας» βαπτίζεται.....	21
2.1. Η γέννηση του Σαράντου Αγαπηνού – Η καταγωγή των Αγαπηνών.....	21
2.2. Μαθητική ζωή στο Ναύπλιο – Εύελπς στην Αθήνα.....	23
2.3. Η εξόρμηση ως αρχηγός αντάρτικου σώματος στη Μακεδονία.....	25

Γ΄ Κεφάλαιο

Η πολεμική δράση του καπετάν Άγρα που τον κατέστησε «θρύλο».....	30
3.1. Ο αγώνας στη Μακεδονία το 1906.....	30
3.2. Ο αγώνας στη Λίμνη των Γιαννιτσών.....	31
3.3. Η ζωή των μακεδονομάχων στη Λίμνη των Γιαννιτσών.....	36
3.4. Η άφιξη του Άγρα στη Λίμνη – Σχεδιασμός επιχειρήσεων και οι πρώτες ενέργειες για την κατάληψη στρατηγικών σημείων του Βάλτου.....	42
3.5. Οι ενέργειες για την κατάληψη της καλύβας «Κούγκα».....	46
3.6. Η καταστροφή του Ζερβοχωρίου.....	52
3.7. Η επίθεση στην κεντρική καλύβα των κομιτατζήδων.....	54

Δ' Κεφάλαιο

Ο ακαταπόνητος καπετάν Άγρας.....	60
4.1. Άρνηση υποχώρησης – Στη Θεσσαλονίκη για σύντομη θεραπεία.....	60
4.2. Επιστροφή στην Κούγκα – Συνεργασία με τον καπετάν Νικηφόρο.....	62
4.3. Εξαντλημένος παραμένει στο Βάλτο και συνεχίζει τον αγώνα από την Τούμπα.....	65
4.4. Ο Άγρας στη Νάουσα για νοσηλεία – Παροχή υπηρεσιών στους κατοίκους.....	67

Ε' Κεφάλαιο

Η πορεία προς το μαρτύριο.....	75
5.1. Η σύλληψη της ιδέας για την προσχώρηση.....	75
5.2. Οι διαπραγματεύσεις για την επίτευξη της συμφιλίωσης.....	79
5.3. Η μοιραία συνάντηση.....	81
5.4. Η διαπόμπευση στα βουλγαρόφωνα χωριά της Αλμωπίας – Ο απαγχονισμός.....	84

ΣΤ' Κεφάλαιο

Η «περιστολή του νεκρού ήρωα» - Ο αντίκτυπος.....	87
6.1. Η είδηση για το «τέλος» - Η μεταφορά των πτωμάτων – Η νεκρώσιμος ακολουθία – Η ταφή.....	87
6.2. Η ομολογία του Βαννή Ζλατάν.....	88
6.3. Τα αντίποινα – Η τιμωρία των δολοφόνων.....	89
Επίλογος.....	92
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	94
Παράρτημα.....	101
Περίληψη.....	127

Πρόλογος

Μεγαλώνοντας στους Γαργαλιάνους Μεσσηνίας, στα αφελή παιδικά μου χρόνια άκουγα το ονοματεπώνυμο Τέλλος Άγρας και το συνέδεα ανιστόρητα με την ποδοσφαιρική ομάδα του χωριού μου. Ώσπου ένα Πάσχα με αφορμή την ονομαστική μου εορτή, οι θείοι μου Γιάννης και Βάσω, μου έφεραν ως δώρο ένα καλά διπλωμένο κουτί. Θυμάμαι ότι το άνοιγα με την προσμονή του μικρού παιδιού που περιμένει ένα ευφάνταστο ηλεκτρονικό παιχνίδι, ως το καλύτερο δώρο για εκείνη την εποχή. Το αποτέλεσμα με απογοήτευσε τον δυστυχή, αλλά από ευγένεια δεν το έδειξα. Ήταν τα «Μυστικά του Βάλτου», πρώτος και δεύτερος τόμος της Πηνελόπης Δέλτα. Γονείς και θείοι με προέτρεψαν να το διαβάσω για να περάσω, εποικοδομητικά τις πασχαλινές και θερινές μου διακοπές που επέκειντο. Πηγαίνοντας στο δωμάτιο μου και ξεφυλλίζοντας τις δύο αφιερώσεις στο διπλό βιβλίο, η περιέργεια μου κεντρίστηκε. Λειτουργήσαν ως θρυαλλίδα σε εκρηκτικό μηχανισμό και για αυτό τις θυμάμαι ακόμα. *«Τον καιρό που η ορμή του ελληνισμού διαφέντευε τη Μακεδονία του...»* η μία και *«Βόρειος Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη, Προποντίδα, Πόντος, Ιωνία, Κύπρος, Ν. Ιταλία, Ατλαντίδα...Να τα όρια του ελληνισμού...Και μη ξεχνάς μονάχα η Ατλαντίδα χάθηκε οριστικά...»* η άλλη.

Χρειάστηκα μόλις πέντε μέρες να το διαβάσω και από τότε ανακάλυψα αυτό που η Δέλτα αναφέρει στην αφιέρωσή της *«τον ιδανικό ήρωα Τέλλο Αγαπηνό, καπετάν Άγρα»*. Δεν είναι υπερβολή, ότι το βιβλίο αυτό επηρέασε ολόκληρη τη μέχρι τώρα ζωή μου. Οι αρχές, τα υψηλά ιδανικά, η προσωπικότητα, η ιδιοσυγκρασία, οι εσωτερικές αρετές και η πολεμική σκληράδα στις κακουχίες του καπετάν Άγρα, αποτέλεσαν οδοδείκτη στον επαγγελματικό μου προσανατολισμό και στο τρόπο που μάχομαι καθημερινά στη δουλειά μου και σε προσωπικό επίπεδο.

Ο γεννημένος το 1880, καταγόμενος από τη νότια Ελλάδα, Σαράντος Αγαπηνός, από μικρός δήλωνε ότι *«θέλω να γίνω αξιωματικός και να πάω στο πόλεμο»*. Πριν την ενηλικίωσή του, εισήχθη στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και στην ηλικία των είκοσι έξι ετών, «πέρασε» στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία, ως αρχηγός αντάρτικου σώματος στην ελώδη λίμνη των Γιαννιτσών, για να αντιμετωπίσει τους τρομερούς κομιτατζήδες. Έφερε το πολεμικό ψευδώνυμο Τέλλος Άγρας ή καπετάν Άγρας, εκπληρώνοντας το καθήκον του στο πανελλήνιο προσκλητήριο που είχε σημάνει λόγω της ασφυκτικής και αιματηρής προπαγάνδας,

τρομοκρατίας και οργιαστικής δράσης της βουλγαρικής κυβέρνησης κατά των Ελλήνων της μακεδονικής γης. Τα πολεμικά κατορθώματα και η υποδειγματική πολύπλευρη δράση του, κυρίως στο Βάλτο και αργότερα στη Νάουσα, κατέστησαν το νεαρό Ανθυπολοχαγό ως μια από τις θρυλικότερες και εμβληματικότερες μορφές του Μακεδονικού Αγώνα. Την 3^η Ιουνίου του 1907, λίγα χιλιόμετρα έξω από τη Νάουσα, πριν επιστρέψει στην Αθήνα για ξεκούραση και νοσηλεία, έπεσε σε ενέδρα κομιτατζήδων, που είχαν εκδηλώσει διάθεση προσχώρησης στον ελληνικό αγώνα. Απήχθη, διαπομπεύτηκε και απαγχονίστηκε τη νύχτα της 7^{ης} Ιουνίου του 1907, μεταξύ των χωριών Τέχοβο (Καρυδιά) και Βλάδοβο (Άγρας). Η τραγική κατάληξη του θρυλικού Αξιωματικού που πρόσφερε τόσο πολλά παρά το νεαρό της ηλικίας του, φανάτισε τα ελληνικά σώματα που συνέχισαν τις επιχειρήσεις τους, με πρωτοφανή ένταση καταφέροντας μεγάλες επιτυχίες, γέρνοντας τη πλάστιγγα υπέρ της ελληνικής πλευράς μέχρι τη λήξη του αγώνα.

Η συλλογή στοιχείων, πληροφοριών και τεκμηρίων για τη ζωή και τη δράση του καπετάν Άγρα, ξεκίνησε για μένα με τη συνδρομή των γονιών μου αρκετά χρόνια πριν, όμως στα πλαίσια εκπόνησης της Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας μου με θέμα «Σαράντος Αγαπηνός (1880-1907): Ο θρυλικός καπετάν Άγρας του Μακεδονικού Αγώνα», πήρε «σάρκα και οστά», ως μια προσωπική έρευνα για το συντοπίτη μου ηρωικό αξιωματικό.

Με την ολοκλήρωση της έρευνάς μου, ευχαριστώ βαθύτατα τον καθηγητή μου και Διευθυντή του ΠΜΣ «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία – Νέες Θεωρήσεις και Προοπτικές» κύριο Θανάση Χρήστου, καταρχάς για την τιμή που μου έκανε να με δεχτεί στο μεταπτυχιακό του, για τις πολύτιμες γνώσεις, πληροφορίες και συμβουλές του αλλά και τη στάση ζωής του, επιβεβαιώνοντάς μου αφενός ότι η γνώση είναι δύναμη και αφετέρου ότι η ευγένεια είναι αρετή. Επίσης, τις ευχαριστίες μου θέλω να εκφράσω και στους καθηγητές μου κυρίους Ιάκωβο Μιχαηλίδη και Σωτήρη Ριζά, γιατί η ακαδημαϊκή κατάρτιση και πορεία τους είναι για μένα ευθύνη, που με ωθεί στο καλύτερο.

Τέλος, η παρούσα Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, αφιερώνεται στη γυναίκα μου Βασιλική υπομονετική συνοδοιπόρο στις επιλογές μου που αγόγγυστα με στερήθηκε ακόμη περισσότερο τα τελευταία δύο χρόνια, τους γονείς μου Θεόδωρο και Μάρθα γιατί αυτοί μου έδωσαν τα εφόδια για να «περπατήσω στη ζωή» και τους καλούς φίλους και συναδέλφους μου, Παναγιώτη και Νίκο, γιατί πιστεύουν

καθημερινά σε μένα ίσως περισσότερο από όσο εγώ ο ίδιος, βρίσκοντάς μου πάντα κίνητρο για να γίνομαι καλύτερος.

Εξυπακούεται ότι κενά ή αβλεψίες στη παρούσα διπλωματική, βαραίνουν αποκλειστικά τον γράφοντα.

Καλαμάτα, Μάιος 2021

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης, έχει ως αντικείμενο έρευνας το Σαράντο Αγαπηνό, τον μακεδονομάχο που έμεινε στην ιστορία με το πολεμικό ψευδώνυμο Τέλλος Άγρας ή καπετάν Άγρας. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην πολεμική του δράση και τις επιχειρήσεις που πραγματοποίησε ως αρχηγός αντάρτικου σώματος στο Βάλτο των Γιαννιτσών, προσπαθώντας να επεξηγήσω γιατί η σημαντική εργασία που προσέφερε ο νεαρός Ανθυπολοχαγός στη συγκεκριμένη κομβικής και αυξημένης γεωστρατηγικής σημασίας περιοχή, τη δεδομένη χρονική συγκυρία, άλλαξε το ρου της πορείας του Μακεδονικού Αγώνα, δικαιολογώντας παράλληλα τους χαρακτηρισμούς που του αποδόθηκαν μελλοντικά από πολλούς μακεδονομάχους και απομνημονευματογράφους, ως θρυλικού, εμβληματικού και ηρωικού αξιωματικού.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία εισαγωγή στο Μακεδονικό Ζήτημα, παρουσιάζοντας τη γέννηση αυτού, τις συνθήκες Αγίου Στεφάνου και Βερολίνου, τη πολιτική των Βουλγάρων κατά της Μακεδονίας, την επανάσταση του «Ιλιν-ντεν», που προκάλεσαν την αντίδραση του ελληνισμού, τον περίλαμπρο Μακεδονικό Αγώνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, που έχει ως τίτλο «Σαράντος Αγαπηνός γεννιέται, Τέλλος Άγρας βαπτίζεται», παρουσιάζεται η γέννηση του, η μαθητική του ζωή στο Ναύπλιο, η φοίτηση του στη Σχολή Ευελπίδων και η εξόρμηση του στη Μακεδονία ως αρχηγός αντάρτικου σώματος.

Στο επόμενο κεφάλαιο, όπου καταγράφεται η έντονη πολεμική του δράση, δίνεται έμφαση στις πολεμικές επιχειρήσεις που πραγματοποίησε στη Λίμνη, από την άφιξη του, το σχεδιασμό επιχειρήσεων και τις πρώτες ενέργειες του, έως τις ενέργειες για την κατάληψη της καλύβας Κούγκα, την καταστροφή του Ζερβοχωρίου και την επίθεση στην κεντρική βουλγαρική καλύβα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η ακαταπόνητη μορφή του καπετάν Άγρα, καθώς γίνεται αναφορά από την άρνησή του να αποχωρήσει από το Βάλτο, τη σύντομη μετάβασή του για νοσηλεία στη Θεσσαλονίκη, την επιστροφή στην Κούγκα και την περαιτέρω συνεργασία του με το Νικηφόρο, έως την υποχώρησή του αρχικά, στην καλύβα της Τούμπας και αργότερα στη Νάουσα για θεραπεία, όπου συνέχισε την παροχή υπηρεσιών στους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάζεται η σύλληψη της ιδέας για την προσχώρηση στον ελληνικό αγώνα κομιτατζήδων, τις διαπραγματεύσεις που προηγήθηκαν από τη μοιραία συνάντηση της 3ης Ιουνίου του 1907, καταλήγοντας με τα μαρτύρια και τη διαπόμπευση στα βουλγαρόφωνα χωριά της Αλμωπίας, μέχρι το τραγικό του τέλος.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στην περιστολή του ήρωα και στον αντίκτυπο του θανάτου του, παρουσιάζοντας κατά σειρά την είδηση για το θάνατό του, τη μεταφορά του πτώματός του, τη νεκρώσιμη ακολουθία και την ταφή του, την ομολογία του αρχικομιτατζή Ζλατάν, τα αντίποινα των ελληνικών σωμάτων και την τιμωρία των δολοφόνων.

Στο τέλος της διατριβής, παρατίθεται παράρτημα με φωτογραφικό υλικό, χάρτες, σχεδιαγράμματα και αρχειακό υλικό που σχετίζονται με τη ζωή και την πολεμική του δράση.

Α' Κεφάλαιο

Εισαγωγή στο Μακεδονικό Ζήτημα

1.1. Η γέννηση του Μακεδονικού Ζητήματος

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, στο μαλακό υπογάστριο της Ευρώπης, εμφανίσθηκε το πρόβλημα της διαδοχής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που ούσα υπό κατάρρευση και παρακμή, γέννησε το «ανατολικό ζήτημα». Ως φάση του «ανατολικού ζητήματος», υποκινήθηκε και το «μακεδονικό ζήτημα», δηλαδή το πρόβλημα της διαδοχής στο μέτωπο όλης της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας, χώρος που ουσιαστικά ορίζεται στα εδαφικά όρια του κράτους του Φιλίππου του Β'¹.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής, αφού ρύθμισαν τις από καιρό υφιστάμενες εκκρεμότητες, έχοντας επιτύχει τη συντριβή του «ταραξία» αυτοκράτορα της Γαλλίας Ναπολέοντα του Γ', έδειξαν έμφαση στην καλύτερευση «των του οίκου τους», δημιουργώντας πιο ισχυρές οικονομίες, οργανώνοντας τα κράτη τους, συγκροτώντας ισχυρότερους, πολυάριθμους, καλύτερα εξοπλισμένους στρατούς, εντείνοντας την ιμπεριαλιστική τους πολιτική, στοχεύοντας απερίσπαστα στην ολοκλήρωση των αποικιακών τους αυτοκρατοριών, στην Αφρική και στην Ασία, αλλά ήταν άπασες ετοιμοπόλεμες με τον τρόπο τους, να κατασπαράξουν το σώμα του «Μεγάλου Ασθενή»². Αφενός η Γαλλία απέβλεπε σε μία ολοκληρωτική επιρροή στους Αγίους Τόπους, αφετέρου η Μεγάλη Βρετανία, ούσα η ισχυρότερη ναυτική δύναμη της εποχής, ηγεμονεύουσα τις Ινδίες και τις πρωτοπόρες θαλάσσιες οδούς αυτών, ενδιαφερόταν για την απροβλημάτιστη διέλευσή της μέσω της διώρυγας του Σουέζ, προς τούτο αγωνιζόταν να κρατήσει στη ζωή την ασθμαίνουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Αυστροουγγαρία, επιζητούσε μία κάθοδο στο Αιγαίο Πέλαγος, όμοια με τις παραποτάμιες διαβάσεις του Δούναβη και άλλων ποταμών της βαλκανικής χερσονήσου που αποτελούν πανάρχαιες διαδρομές επικοινωνίας και εμπορίου. Στα πλαίσια της ικανοποίησης των συμφερόντων της, η Δυναδική Μοναρχία, αδιαφορούσε για την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα των κατοίκων και των ενδιαμέσων περιοχών της Μακεδονίας, ως πολυεθνική και η ίδια. Η Ρωσική Αυτοκρατορία οραματιζόμενη να αναδειχθεί σε διάδοχο της Βυζαντινής

¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998, σ. 2-4.

² Γιώργου Μαργαρίτη, «Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, Η ιστορική ευκαιρία βρήκε έτοιμη την Ελλάδα», στο: *Ε' Ιστορικά*, τ.3^{ος}, τ.χ. 24, (2000), σ. 21.

Αυτοκρατορίας, έχουσα παράλληλα ως στρατηγικό σκοπό, ήδη από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, την έξοδο στις θερμές θάλασσες μέσω του Αιγαίου, της Μακεδονίας και των Στενών των Δαρδανελίων και αφού απέτυχε να χρησιμοποιήσει σε βάθος χρόνου το «ομόδοξο Γένος των Ελλήνων», οιστρηλατημένη από μία πανσλαβιστική ιδέα, χρησιμοποίησε ως όργανο ικανοποίησης των φιλοδοξιών της, τη νομαδική τουρκομογγολική φυλή των Βουλγάρων³, εκμεταλλευόμενη το ομιλούμενο σε ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας, κυρίως της υπαίθρου, βουλγαρικής αποκλίσεως περισσότερο, σλαβόφωνο ιδίωμα⁴.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κατείχε τα επίζηλα εδάφη, είχε να αντιμετωπίσει, αφενός, την παραπάνω «ασυγχρόνιστη μάντα» των ισχυρών της «Γηραιάς Ηπείρου» και αφετέρου τις επικίνδυνες εξεγέρσεις των υπό του πέλματος της βαλκανικών λαών, που τότε ανεξάρτητα, τότε μέσω σαθρών συνεργασιών και τότε υποκινούμενα, επαναστατούσαν ακολουθώντας τα κηρύγματα ελευθερίας και ανεξαρτησίας, του πρωτομάρτυρα της φυλής μας Ρήγα Φεραίου. Για την αντιμετώπισή αυτών, εφήρμοσε υπό ξένη καθοδήγηση, την αποτελεσματική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Με την πάροδο του χρόνου, οι περιοχές της Μακεδονίας αποτελέσαν ένα θέατρο επιχειρήσεων έντονης σοβινιστικής δράσης και ανταγωνισμού των γειτονικών χριστιανικών λαών, που επιδίωκαν μέσω προπαγάνδας, γλώσσας – σχολείων και εκκλησίας, να δημιουργήσουν μια εθνική

³ Η Ρωσική Αυτοκρατορία είχε ξεχωρίσει και επιλέξει τους Βουλγάρους ως «περιούσιο λαό», με σκοπό να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα καθόδου της στην «Άσπρη θάλασσα» ήδη από το 1828. Προς τούτο και δεδομένου ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν διέκρινε τους υποτελείς της ανάλογα με τη φυλή ή το γένος, αλλά σύμφωνα με τη θρησκεία, υποδαύλιζε τον απογαλακτισμό της Βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από το Ανατολικό Ορθόδοξο Πατριαρχείο, θεματοφύλακα όχι μόνο της Ανατολικής Εκκλησίας, αλλά και του ελληνισμού. Νικόλαος Μέρτζος, *Εμείς οι Μακεδόνες*, Αθήνα 1992, σ. 41 και Νεοκλής Καζάζης, *Το μακεδονικόν πρόβλημα*, Αθήνα 1992, σ. 17-18.

⁴ Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1928*, Αθήνα 1930, τ. 3 σ.58.

Περί της ως άνω περιγραφείσας ρωσικής πολιτικής, ο Βίκτωρ Δούσμανης, Αντιστράτηγος του Ελληνικού Στρατού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους αναφέρει κριτικά: «...η Ρωσία η πολιτική της οποίας ήτο, και πιθανόν να είναι και εις το μέλλον, η από ξηράς κάθοδος προς αμφοτέρας τας όχθας των στενών της Κωνσταντινουπόλεως, επρωτοστάτησε, φαίνεται, εις την επίτευξη συνεννόσεως μεταξύ των Βαλκανικών Κρατών, θέλουσα να χρησιμοποιήσει τους σλαόνους και σλανίζοντας τότε Βουλγάρους ως πρωτοπορείαν της καθόδου. Η Ρωσία εμπνεόμενη πάντοτε υπό πνεύματος αυταρχικού και εις την εσωτερική και εις την εξωτερικήν πολιτικήν, δεν εύρισκεν, ίσως δε και ακόμη σήμερον δεν ευρίσκει έτερον μέσον να ανοίξη την προς ωκεανούς, θαλασσίαν αυτής έξοδον ειμή διά της διά στρατιωτικής ενέργειας καταλήψεως των στενών. Προς πραγματοποίησιν επομένων των σκοπών αυτής τούτων μετεχειρίσθη την Βουλγαρίαν...». Βίκτωρ Δούσμανης, *Ο Συμμαχικός Πόλεμος κατά των Βουλγάρων*, Αθήνα 1927, σ.15. Ο Χριστόφορος Νάλτσας επικρίνει τη ρωσική πολιτική «οιοθεσίας της Βουλγαρίας», για την επίτευξη της κυριαρχίας στα Βαλκάνια και την κάθοδο στο Αιγαίο, γράφοντας «...ήρχισε να εκθάπτη εκ του κοινοτού της ιστορίας, όστις του είχε καλύψει, τους Βούλγαρους, δια να τους αναγάγη εις ιδίαν εθνότητα και τους μεταχειρισθή δια την εξυπηρέτησιν των σχεδίων της». Χριστόφορος Νάλτσας, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν (Διάλεξις)*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 5.

συνείδηση στο γηγενή πληθυσμό, που είχε έντονο περισσότερο από κάθε άλλο, το ελληνικό στοιχείο⁵.

Προς απομόνωση του κυριαρχούμενου ελληνικού στοιχείου και τη μείωση της δυνάμεως της εκκλησίας μέσω της εξασθένησης του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁶, ιδρύεται την 27^η Φεβρουαρίου του 1870, με φερμάνι του Αλή Μωχαμέτ Εμίν Πασά, πατερναλιζόμενου από το Ρώσο πρεσβευτή Ιγνάτιεφ⁷, η αυτοκέφαλη Βουλγαρική Εξαρχία στην Κωνσταντινούπολη, που σύμφωνα με όσα ορίζονταν θα υπάγονταν σε αυτήν, όχι μόνο τα αμιγώς βουλγαρικά πολιίσματα, αλλά και όσες πόλεις τα δύο τρίτα των οποίων θα ζητούσαν αυτή την υπαγωγή⁸. Η ίδρυση της εξαρχικής εκκλησίας, ήταν ο «δούρειος ίππος» για την εφαρμογή της βουλγαρικής επιβουλής στη Μακεδονία, που μέσω μιας πολιτικής τρομοκρατίας, προπαγάνδας, αίματος και πειθαναγκασμών, εφαρμοσμένη από τους πολεμοχαρείς και σκληροτράχηλους κομιτατζήδες, πραγματοποιούσε τη μετάβαση του χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας από την κοινή θρησκευτική συνείδηση στη ξεχωριστή εθνική⁹, αποδεκατίζοντας κατά προτίμηση τους ισχυρότερους στα ελληνικά χωριά, δηλαδή κοινοτάρχες, προέδρους, κληρικούς, έμπορους, γιατρούς, δασκάλους, βιοτέχνες, αν δεν υπέγραφαν ή δεν λειτουργούσαν για την υπαγωγή των χωριών τους στην εξαρχία¹⁰.

⁵ Ο Douglas Dakin στο έργο του «Μακεδονικός Αγώνας», παρατηρεί ότι «*Η ιδιαιτερότητα του προβλήματος στη Μακεδονία οφείλεται επίσης και στις αμφισβητήσεις που δημιουργήθηκαν ως προς τον εθνικό προσανατολισμό των διάφορων λαών που κατοικούσαν. Ο πληθυσμός της Μακεδονίας το 19ο αιώνα ήταν Μουσουλμάνοι, Εβραίοι και κυρίως Χριστιανοί που αποτελούσαν τα 2/3 του συνόλου. Πέρα από τη θρησκεία το μεγαλύτερο πρόβλημα παρέμενε ο καθορισμός της εθνικότητας των χριστιανών*». Douglas Dakin, *Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα 1985, σ.12.

⁶ Χ. Νάλτσας, *ό. π.*, σ.5-6.

⁷ Ο Νικολάι Ιγνάτιεφ ικανός διπλωμάτης και πολιτικός, ήταν υποστηρικτής μιας πιο ρεαλιστικής τάσης για την εμπέδωση των ρωσικών συμφερόντων στα Βαλκάνια, στην οποία «*...προείχε η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και ο έλεγχος των Στενών. Σ' αυτό θα βοηθούσε η απελευθέρωση των σλαβικών λαών της Βαλκανικής. Ο Ιγνάτιεφ δεν απέκλειε τον πόλεμο αλλά προτιμούσε τη διπλωματία, τα ανατρεπτικά κινήματα και την προπαγάνδα*» Douglas Dakin, *ό. π.*, σ.15. Όταν στη διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης το 1876 η διεθνής διπλωματία ασχολήθηκε για πρώτη φορά με το πολιτικό καθεστώς της μείζονος Μακεδονίας, όπως υποστηρίζει ο καθηγητής Βακαλόπουλος, ο Ιγνάτιεφ ως αρχιτέκτονας του τελικού σχεδίου που έγινε αποδεκτό από όλους πλην των Οθωμανών, επέβαλε τις απόψεις του που ήταν η δημιουργία ενός μεγάλου βουλγαρικού κράτους, χωρισμένο σε δύο μεγάλα βιλαέτια το Ανατολικό με πρωτεύουσα το Τίρνοβο και το δυτικό με πρωτεύουσα τη Σόφια. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Το Μακεδονικό Ζήτημα, Γένεση – Διαμόρφωση – Εξέλιξη – Λύση (1856-1912)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ.61-62.

⁸ D. Dakin, *ό. π.*, σ.15-17.

⁹ Το 1876 ο Sir William Ewart Gladstone σε ομιλία του στη Βρετανική Βουλή, καταδίκασε τις βουλγαρικές φρικαλεότητες κατά των Ελλήνων στη Μακεδονία. William Ewart Gladstone, *Αι Βουλγαρικοί Φρικαλεότητες και το Ζήτημα της Ανατολής*, Μετάφραση Π. Ξανθάκη, Αθήνα 1876, σ. 8-9.

¹⁰ Κωνσταντίνος Αμάντος, *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Αθήνα 1923, σ.58. Η επιλογή αυτή από πλευράς κομιτατζήδων, εξηγείται από το γεγονός ότι ο Μακεδονικός Ελληνισμός αρχικά αντέδρασε

Οι συγκεκριμένες κατηγορίες του ελληνισμού ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα διέθεταν ισχυρά ερείσματα αντίστασης, όπως την ελληνική γλώσσα της ορθόδοξης χριστιανικής λατρείας, την ακτινοβολία της ελληνικής παιδείας, την ισχυρή θέληση των εμπόρων που κυριαρχούσαν στο οικονομικό πεδίο, καθώς και τη στιβαρή και στεγανοποιημένη δράση των ελληνικών προξενείων σε συνεργασία με την ορθόδοξη Πατριαρχική Εκκλησία.

1.2. Οι συνθήκες Αγίου Στεφάνου και Βερολίνου

Αν οι Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής δεν είχαν εμπλακεί στα των Βαλκανίων, τα πράγματα θα ακολουθούσαν τη φυσιολογική πορεία και η Ελλάδα θα ήταν αυτή που λόγω της κυριαρχούσας ελληνικής συνείδησης, θα διαδεχόταν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκτεινόμενη εκτός των γεωγραφικών ορίων της Μακεδονίας, ενδεχομένως και πλέον των σημερινών της συνόρων. Επειδή όμως αυτό θα ματαίωνε τις επιδιώξεις των «Μεγάλων», γεννώντας έναν ισχυρό και υπολογίσιμο πόλο στην άκρως γεωστρατηγική θέση των Βαλκανίων, ληφθείσης δεδομένης και της ακμάζουσας παρουσίας της ελληνικής φυλής στην Κωνσταντινούπολη, στα παράλια της Μικράς Ασίας και της Αιγύπτου, αποφασίσθηκε από όλους μία ευθέως ανθελληνική πολιτική, που θα λειτουργούσε ως τροχοπέδη.

Η τσαρική Ρωσία, ως νικήτρια του προηγηθέντος ρωσοτουρκικού πολέμου, παρουσία και πάλι του Ιγνάτιεφ με την έντονη μισελληνική του δραστηριότητα, υπαγόρευσε την 3^η Μαρτίου του 1878 στο προάστιο Άγιος Στέφανος της Κωνσταντινούπολης την ομώνυμη συνθήκη, βάσει της οποίας δημιουργήθηκε η «Μεγάλη Βουλγαρία», με κάθοδο στο Αιγαίο και ολόκληρη τη γεωγραφική Μακεδονία μέχρι τη Θεσσαλονίκη. Η εκτρωματική συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, χωρίς καν να εφαρμοσθεί, ανετράπη μέσα σε τέσσερις μήνες, τη 13^η Ιουλίου του 1878, από τη συνθήκη του Βερολίνου, με την οποία καθορίσθηκε η «Ηγεμονία της Βουλγαρίας» με εδαφικά όρια αυτά μεταξύ του Δούναβη και της οροσειράς του Αίμου, συμπεριλαμβανομένων του σαντζακίου της Σόφιας. Η Μακεδονία παρέμεινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και νότια του Αίμου, ορίσθηκε η αυτόνομη επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας, περιοχής με ιδιαίτερα ισχυρούς δεσμούς ελληνικής και πολιτιστικής συνείδησης. Δεδομένης όμως της γειτνίασης της Ανατολικής Ρωμυλίας

μόνος με αυτά που διέθετε δηλαδή σχολεία, εκκλησία και τα χρήματα των επιφανών Ελλήνων. Χ. Νάλτσας, *ό. π.*, σ. 8-10.

με τη Βουλγαρία, της παρεμβατικής θέσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από την απέχουσα Ελλάδα, μετά από μία επταετία, έντονου πανσλαβισμού, προπαγάνδας και διωγμών στην περιοχή, τη 17^η Σεπτεμβρίου του 1885, δυστυχώς κατέληξε στα χέρια των Βουλγάρων, καθώς πραξικοπηματικά την προσάρτησαν, κάνοντας το «πρώτο βήμα», με μια επίδειξη δύναμης που δεν κράτησε παρά μερικές ώρες¹¹.

1.3. Οι Βούλγαροι κατά της Μακεδονίας

Η ευκολία με την οποία οι Βούλγαροι προσήρτησαν την αυτόνομη επαρχία της Ανατολίας Ρωμυλίας, άνοιξε την όρεξή τους και στοχεύοντας πάντοτε στην εφαρμογή της εξαμβλωματικής συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, επιδίωξαν να κάνουν το ίδιο και με τη Μακεδονία, αν και εφόσον αυτή αυτονομούταν. Για την επίτευξη του ουσιαστικού σκοπού τους, υποστήριζαν το παραπλανητικό σύνθημα «*η Μακεδονία στους Μακεδόνες*», ποντάροντας συγχρόνως στον κοινό πόθο των υπόδουλων χριστιανικών λαών, που ζούσαν στις ευρωπαϊκές οθωμανικές κτήσεις. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης βουλγαρικής επιβουλής, στο Ρεσέν της Πελαγονίας το 1893¹², ιδρύθηκε η λεγόμενη Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση – Ε.Μ.Ε.Ο. (Ι.Μ.Ρ.Ο.), που σκοπό είχε την εξουδετέρωση της ξένης προπαγάνδας και θα ήταν πιο αξιόπιστη στήριξη των επιδιώξεων στην περιοχή, καθώς η προηγηθείσα «Εξωτερική» ομοία, λόγω των ευκρινώς διακηρυσσόμενων επιδιώξεων της απευθείας προσάρτησης της Μακεδονίας στους Βουλγάρους, δεν έβρισκε καμία απήχηση στο μωσαϊκό λαών των Βαλκανίων¹³. Η Ε.Μ.Ε.Ο., ήταν μία μυστική οργάνωση που ως

¹¹ Michel Paillares, *Η Μακεδονική θύελλα – Τα πρώτα χρόνια 1903-1907*, Αθήνα 1994, σ. 373-374 και 379-380. Κατά τον Κωνσταντίνο Βακαλόπουλο, η πραξικοπηματική κατάληψη της Ανατολικής Ρωμυλίας, ανέτρεψε την ισορροπία δυνάμεων στη βαλκανική χερσόνησο και έστρεψε άμεσα την προσοχή των Βουλγάρων στο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας. Η ανθελληνική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η ανικανότητα οργανωμένου και συγκροτημένου τρόπου δράσης από κατά τόπους μητροπολίτες, βοήθησε στην αύξηση της βουλγαρικής κίνησης στην μακεδονική γη μέσω της αποστολής και δράσης όλο και περισσότερων αντάρτικων σωμάτων. Κ. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ.89-90. Η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας, έγινε διπλωματικά και όχι στρατιωτικά. Γεράσιμος Βώκος, *Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού πολέμου*, Αθήνα 1914, σ. 7.

¹² Σχετικά με τον τόπο οργάνωσης της ΕΜΕΟ, έχουν δημοσιευθεί διάφορες απόψεις που συγκλίνουν στην ίδρυση της, είτε στο Ρεσέν της Πελαγονίας, είτε στο σπίτι του Ιβάν Χατζή Νικόλφ στη Θεσσαλονίκη. Νικόλαος Μέρτζος, *Οι αμνοί του Γένους*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 5.

¹³ D. Dakin, *ό. π.*, σ.18-20. Ουσιαστικά λόγω της διαπίστωσης ότι η βουλγαρική εθνική συνείδηση, ήταν σχετικά αδύναμη λόγω των ήπιων τρόπων που χρησιμοποιούνταν μέχρι τότε, αποφασίστηκε δυναμικότερη επέμβαση στα της Μακεδονίας, είτε μέσω των ανόθευτων αυτονομιστών της ΕΜΕΟ, των λεγόμενων «Σεντραλιστών» είτε μέσω των ολοκληρωτικώς εξαρτώμενων της επίσημης βουλγαρικής κυβέρνησης, όπως της VK (Verhoven Komitet δηλαδή της Ανώτατης Επιτροπής), των αποκαλούμενων «Βερχοβιστών» που προωθούσε ένα πρόγραμμα χειραφέτησης του ορθόδοξου μακεδονικού πληθυσμού, που ομιλούσε το σλαβόφωνο ιδίωμα. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του

μέσα επίτευξης των σκοπών της, χρησιμοποίησε πλήθος πρακτόρων που δρώντες υπό την προστασία Σλάβων πατρώνων, προπαγάνδιζαν, πειθανάγκαζαν, τρομοκρατούσαν και σφάγιαζαν κάθε τι το ελληνικό για την άμεση εκκλησιαστική υπαγωγή των κατοίκων στη Βουλγαρική Εξαρχία. Οι πράκτορες αυτοί κινούνταν ελεύθερα στα τρία βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Σκοπίων, υπό το ένδυμα του μοναχού, εκσλαβίζοντας και μεταβαπτίζοντας χωρικούς και κατοίκους πόλεων. Παράλληλα ομάδες κομιτατζήδων, αυτοαποκαλούμενων ως «*απελευθερωτές των χριστιανικών πληθυσμών*», λυμαίνονταν ως ληστρικές συμμορίες επαρχίες, πόλεις και διαμερίσματα, προβαίνοντας δια των όπλων σε καταλήψεις μονών, εκκλησιών, σχολείων και δημόσιων οικημάτων. Οι Τούρκοι διοικητές, έπαρχοι και πρόκριτοι των περιοχών, τουλάχιστον απαθείς -αν δεν υποδαύλιζαν-, παρακολουθούσαν την εφαρμογή του υπό ξένης επίνευσης και επινόησης «*διαίρει και βασίλευε*», καθώς οι σφαγές και ένοπλες συγκρούσεις μικρής εμβέλειας των Βουλγάρων σε βάρος πρωτίστως των Ελλήνων και δευτερευόντως των Σέρβων, επέτειναν την παραμονή τους στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ήταν ένας ωμός και απάνθρωπος τρόπος η Οθωμανική Αυτοκρατορία να διαιωνίζει την κυριαρχία της¹⁴.

Δεδομένης της απάθειας των Οθωμανών, οι έχοντες ελληνική συνείδηση κάτοικοι της Μακεδονίας, αντέδρασαν στα όργια των κομιτατζήδων, δεν άργησε όμως να γίνουν αποδέκτες μιας άνευ προηγουμένου ωμότητας και βίας, με αποδέκτες κυρίως τους εγκριτωτέρους των Ελλήνων. Μόνο την τριετία του 1897 – 1899, στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, σφαγιάστηκαν στοχευόμενα 47 Έλληνες ιερείς, δάσκαλοι, γιατροί και έμποροι, ενώ μόνο μέσα στο έτος 1902, εξοντώθηκαν από τα όργια αίματος των κομιτατζήδων 187 Έλληνες πρόκριτοι¹⁵.

Η ελληνική κυβέρνηση, περιοριζόταν σε διαμαρτυρίες. Ο Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, καπετάν Ακρίτας, σχολιάζει δεικτικά για τη στάση της ελεύθερης Ελλάδος «*...Εν Ελλάδι πάντες ύπνωττον. Εφαντάζοντο ότι ουδένα κίνδυνο διέτρεχεν η χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*»¹⁶.

Ριζώφ, επίσημος διπλωματικός αντιπροσώπου της Βουλγαρίας στο Μοναστήρι, προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα Φερδινάνδο. Παύλος Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1975, σ.75 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. ΙΣΤ', χ.τ. 1931, σ.515.

¹⁴ M. Paillares, *ό. π.*, σ. 376-380.

¹⁵ D. Dakin, *ό. π.*, σ.18-29.

¹⁶ Κωνσταντίνος Μαζαράκης – Αινιάν, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 12 και Χ. Νάλτσας, *ό. π.*, σ. 8-9 και σ.14.

1.4. Η ψευδοεπανάσταση του «Ίλιν – ντεν»

Η βουλγαρική κυβέρνηση, υποβοηθούμενη από τη Ρωσία και την Αυστροουγγαρία, είχε απλώσει τον ιστό προπαγάνδας και τρομοκρατίας της σε όλη τη Μακεδονία. Από την άνοιξη του 1903, ληστοσυμμορίες κομιτατζήδων παρελάζουν στη Μακεδονία, καλώντας τον ελληνικό λαό σε γενικό προσκλητήριο για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, τα μέλη των οποίων δεν διστάζουν παραπλανητικά να εμφανιστούν ακόμη και με την ένδοξη ελληνική φουστανέλα¹⁷. Ο Paillares πιστεύει ότι η Ε.Μ.Ε.Ο. «...αντλούσε τόλμη από το παράδειγμα της αδάμαστης Κρήτης», εννοώντας τις αλλεπάλληλες Κρητικές επαναστάσεις με αποκορύφωμα εκείνη της περιόδου 1866-1869. Σεντραλιστές και Βερχοβιστές, παρά τις όποιες διαφωνίες τους, εκφράζουν την αξίωσή τους να υποκαταστήσουν το κράτος. Πετούν τη μάσκα τους¹⁸. Προβαίνουν σε φόνους, λεηλασίες και επιθέσεις σε όλη την ύπαιθρο ακόμη και μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Παντού βία και αναρχία. Ανατινάζονται τουρκικοί στρατιωτικοί σταθμοί, σιδηροδρομικές γραμμές, υπηρεσίες τουρκικής στρατοχωροφυλακής, ενώ πολλοί στρατιώτες φονεύονται σε μεμονωμένες ή ομαδικές ενέδρες. Από τον Απρίλιο του 1903 στη Θεσσαλονίκη τα τρομοκρατικά χτυπήματα διαδέχονται το ένα το άλλο. Εκρήξεις σε κεντρικές οδούς, δημόσια κτίρια και νοσοκομεία είναι καθημερινό φαινόμενο, η Οθωμανική Τράπεζα γίνεται στόχος εμπρηστών, καταστρέφονται σωλήνες γκαζιού, ανατινάζεται στο λιμάνι της πόλης το γαλλικό ατμόπλοιο «Γουαδαλκιβίρ». Η βουλγαρική προπαγάνδα, παρέχουσα άφθονο κρατικό χρυσό διέγειρε την κοινή γνώμη των ευρωπαϊκών κρατών, προκαλώντας κλίμα συμπάθειας «στα χαϊδεμένα παιδιά της τύχης»¹⁹.

Την 20^η Ιουλίου του 1903, τη στιγμή που είχε ορίσει ο εγκέφαλος στρατηγός Σαράφωφ μαζί με τον άμεσο συνεργάτη του Γκρούεφ από το στρατηγείο τους στο Σμίλεβο, μέσα σε αυτό το κλίμα αναρχίας και τρομοκρατίας, εφαρμόζεται ίσως το πλέον καταχθόνιο σχέδιο εξόντωσης του ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας. Η Ε.Μ.Ε.Ο. σχεδιάζει, οργανώνει και πραγματοποιεί ανήμερα του Προφήτη Ηλία με τις τσέτες της, την «επανάσταση του «Ίλιν – ντεν», όπου συμμετέχουν σε αυτή βουλγαρομακεδόνες κυρίως, αλλά και εύπιστοι ή βιαίως στρατολογημένοι Έλληνες και Σέρβοι Μακεδόνες. Η προρρηθείσα «επανάσταση» παρότι υποκινήθηκε και

¹⁷ Γεώργιος Μόδης, *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 52-79.

¹⁸ M. Paillares, *ό. π.*, σ. 380-381.

¹⁹ X. Νάλτσας, *ό. π.*, σ.18-19.

οργανώθηκε από τους Βουλγάρους, εκρήχτηκε στους μακεδονικούς οικισμούς Κρούσοβο, Κλεισούρα, Καστοριά, Νυμφαίο Φλώρινας κ.ά, που υπερετερούσε το ελληνικό στοιχείο και όχι το σλαβόφωνο, έχουσα ως τραγική κατάληξη μετά τη δυναμική απάντηση των επιδραμόντων τουρκικών αποσπασμάτων, τις σφαγές και τα σκληρά αντίποινα στους Έλληνες κυρίως κατοίκων τους²⁰.

Η Μακεδονία είχε αφεθεί στα εγκλήματα φρίκης, χυδαιότητας και προπαγάνδας των κομιτατζήδων. Η Ελλάδα τίθενται στο περιθώριο, ως μειονότητα στο μακεδονικό χώρο. Η ψευδοεπανάσταση του «Ιλιν ντεν», αποσπά την προσοχή της Ευρώπης, με αποτέλεσμα σε ένα πρώην κυνηγετικό καταφύγιο στη Μυστέργη της Αυστρίας, την 3η Οκτωβρίου του 1903, οι βασιλείς της Ρωσίας και της Αυστρίας, αποφασίζουν να επιβάλλουν ειδικές μεταρρυθμίσεις, εμφανιζόμενοι ως οι δήθεν φιλελεύθεροι της Ευρώπης, που νοιάζονται για τους καταπιεσμένους Μακεδόνες²¹.

1.5. Ο ελληνισμός αντεπιτίθεται – Ο Μακεδονικός Αγώνας 1904-1908

Οι θηριωδίες και η εγκληματική εν γένει δράση των κομιτατζήδων, συνεχίστηκε σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας, που για δεκαετίες είχε υποστεί τα πάνδεινα από τα δραστηριοποιούμενα στην περιοχή τουρκικά και βουλγαρικά αποσπάσματα. Χαρακτηριστικό, όχι μόνο της αμείωτης, αλλά της συνεχώς αυξανόμενης έντασης των πληγμάτων που προκαλούσαν στο ελληνικό στοιχείο οι κομιτατζήδες, είναι ότι το έτος 1903 σφαγιάστηκαν στη Μακεδονία 187 πρόκριτοι και επιφανείς Έλληνες, ενώ το επόμενο έτος (1904) ο αριθμός των

²⁰ D. Dakin, *ό. π.*, σ.30-37.

²¹ Σταμάτιος Λάσκαρις, *Διπλωματική ιστορία της Ευρώπης 1814-1914*, Αθήνα 1936, σ. 309-310 και Νικόλαος Βλάχος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα 1935, σ. 289-300.

Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν ακόμη μια προσπάθεια να επιβάλλουν τα δικά τους συμφέροντα στον πολύπαθο χώρο των Βαλκανίων. Μεταξύ άλλων οι μεταρρυθμίσεις περιελάμβαναν την αναδιοργάνωση της τουρκικής χωροφυλακής με τη σύμπραξη και την εποπτεία αξιωματικών από τις Μεγάλες Δυνάμεις, με σκοπό την προστασία του πληθυσμού από τα ανάρτητα σώματα. Γεώργιος Μόδης, *Ο Μακεδονικός Αγών και η Νεώτερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 212 και Συλλογικός Τόμος ΙΔ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, σ. 226.

Ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης που είχε πολύπλευρη προσφορά στο Μακεδονικό Αγώνα, αναφέρει σχετικά για τις παραχωρήσεις της τουρκικής κυβέρνησης κατ' απαίτηση της ευρωπαϊκής διπλωματίας, που βαπτίστηκαν δήθεν ως μεταρρυθμίσεις «Και ενώ πριν η Μακεδονία ήταν χωρισμένη σε βιλαέτια, τώρα απέκτησε γενικό διοικητή αντιπρόσωπο του Σουλτάνου, τον Χιλμή Πασά, με Ευρωπαϊκούς Συμβούλους και διεθνή χωροφυλακή. Στη Δυτική Μακεδονία διωρίστηκαν Ιταλοί αξιωματικοί οργανωτάι της χωροφυλακής, που είχαν και πολιτική αποστολή και πολλές φορές αναμείχθηκαν σκανδαλωδώς και σε διοικητικές ακόμη υποθέσεις υπέρ των Βουλγάρων. Στις Σέρρες ήταν Γάλλοι και στη Θεσσαλονίκη Άγγλοι. Κι όλοι ήταν με το μέρος των Βουλγάρων, κανείς με μας». Γερμανού Καραβαγγέλη, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 27-28.

κατακρεουργημένων, σχεδόν διπλασιάστηκε, καθώς οι απώλειες ανήλθαν στους 354. Η αντοχή, η ανθεκτικότητα, το φρόνημα, των αποδυναμωμένων και εξασθενημένων Ελλήνων της Μακεδονίας, δοκιμαζόταν σε απροχώρητο βαθμό. Η ύστατη στιγμή είχε φτάσει και το πανελλήνιο αντέδρασε, έστω καθυστερημένα, συνδράμοντας από όλες τις περιοχές του ελληνισμού, ανακόπτοντας τα δεινοπαθήματα των συμπατριωτών της μακεδονικής γης, με τον περίλαμπρο Μακεδονικό Αγώνα της περιόδου 1904-1908. Όπως σχολιάζει ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης – Αινιάν, στα απομνημονεύματά του «...ο Ελληνισμός τότε μόνον ηγέρθη εκ της νάρκης, εις ην είχε περιπέσει μετά τον ατυχή πόλεμον του 1897»²².

Η δράση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων είχε καθαρά αμυντικό χαρακτήρα²³ και συμμετείχαν σε αυτή, Έλληνες από όλες τις περιοχές της Ελλάδος και της οθωμανικής επικράτειας, «με την κυριαρχική βέβαια παρουσία των Κρητών και της Κρήτης», την επιτυχία όμως του οποίου εξασφάλισαν οι αγνοί γηγενείς Μακεδόνες, πολλοί εκ των οποίων στο παρελθόν είχαν αγωνισθεί με την πλευρά των κομιτατζήδων. Η ελληνική αντίδραση στόχευε ορθώς τότε στον περιορισμό της εγκληματικής δραστηριοποίησης των βουλγαρικών αντάρτικων σωμάτων, καθώς τόσο η επίσημη ελληνική κυβέρνηση όσο και οι διπλωματικοί εκπρόσωποι, θεωρούσαν ως υπεύθυνη αποκλειστικά τη Βουλγαρία για τη διαμορφωθείσα αβάσταχτη κατάσταση του ελληνισμού της Μακεδονίας, λόγω της συμπαράστασης άλλοτε άμεσης και άλλοτε έμμεσης, προς τα αδίστακτα και αιμοδιψή, ένοπλα σώματα της Ε.Μ.Ε.Ο. και των κομιτατζήδων²⁴.

Τα δεινά του Μακεδονικού λαού προέρχονταν από την τρομοκρατία, το όργιο αίματος, τους πειθαναγκασμούς, τις θηριωδίες των τελευταίων και όχι από τα τουρκικά αποσπάσματα. Η Ελλάδα έχοντας υποστεί μια ταπεινωτική ήττα στον «ατυχή πόλεμο» του 1897, διατελώντας σε ειρηνικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και δεδομένου ότι τα ένοπλα σώματά της, ευρίσκονταν στα εδάφη της

²² Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, *ό. π.*, σ. 2.

²³ Ο μεγάλος Βρετανός ιστορικός Douglas Dakin στο έργο του «*The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*», Θεσσαλονίκη 1966, επισημαίνει ότι η ελληνική αντίδραση, δηλαδή ο Μακεδονικός Αγώνας, εμπόδισε το σχέδιο των Βουλγάρων να προσαρτήσουν τη Μακεδονία στη Μεγάλη Βουλγαρία.

²⁴ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος Αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908)*, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 29-30. Ο Βακαλόπουλος, εύστοχα παρατηρεί ότι ο Μακεδονικός Αγώνας, άστοχα χαρακτηρίζεται ως αγώνας μόνο της περιόδου 1904-1908, «αφού στην πραγματικότητα ξεκίνησε στα 1821 και μέσα από τα αλυσιδωτά ελληνομακεδονικά επαναστατικά κινήματα στα 1821, 1854, 1878, 1896 και 1904-1908 κατέληξε στην οριστική λύση του μακεδονικού προβλήματος με τους Βαλκανικούς Πολέμους».

οθωμανικής επικράτειας, κάθε άλλο παρά σόφρον θα ήταν να επιτεθούν επαναστατώντας σε βάρος των Οθωμανών. Οι Τούρκοι μάλιστα για την παράνομη δράση κομιτατζήδων και Ε.Μ.Ε.Ο., ήταν συχνοί δέκτες επίσημων διαμαρτυριών από την ελληνική πλευρά, αλλά γενικά επιδίωκαν την ειρήνευση στην περιοχή, ώστε να αποτραπούν οι επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, με τον «κεκαλυμμένο μανδύα» της δήθεν αποτροπής των αναταραχών²⁵.

Όσο επιδεινωόταν όμως η κατάσταση από τα εγκλήματα κομιτατζήδων και Ε.Μ.Ε.Ο., τόσο αποκαλυπτόταν και η αδυναμία της οθωμανικής διοίκησης να προστατεύσει αποτελεσματικά τους καταπιεζόμενους μακεδονικούς πληθυσμούς. Προς διάσωση και αποτροπή του αφελληνισμού λοιπόν, οργανώθηκε ο ηρωικός Μακεδονικός Αγώνας, με τη συμμετοχή όπως προαναφέρθηκε, κυρίως των αγνών γηγενών Μακεδόνων και με τη συνδρομή των Ελλήνων εθελοντών εναντίον ακριβώς κομιτατζήδων και μελών της Ε.Μ.Ε.Ο. ευθέως και κατά των Οθωμανών δευτερευόντως, όταν παρενέβαιναν «προς τήρηση της τάξης». Συνεπώς ο Μακεδονικός Αγώνας, ήταν ένας αμυντικός, διμέτωπος αγώνας ο *«μοναδικός απελευθερωτικός αγώνας ενός τμήματος του υπόδουλου ελληνισμού, πους τρεφόταν κατά δύο ξένων δυναστών. Για αυτό και ήταν ο πιο σκληρός από όλους. Παρόμοιο φαινόμενο δε συναντά κανείς πουθενά στη νεοελληνική ιστορία»*²⁶. Απόδειξη του παραπάνω, είναι η σωρεία συλληφθέντων και καταδικασθέντων μακεδονομάχων, γηγενών και μη, από τις οθωμανικές αρχές, που βάσει όσων προαναφέρθηκαν περισσότερο συνεργάστηκαν με τη βουλγαρική παρά με την ελληνική πλευρά το προηγούμενο διάστημα.

Το έναυσμα για την έναρξη της κύριας φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, το σημείο αφετηρίας της ανάμειξης του ελληνικού κράτους μέσω του ελληνικού στρατού και προμήνυμα της κύριας φάσης της ένοπλης πάλης, ήταν η περιοδεία στη μακεδονική γη τα τέλη Φεβρουαρίου του 1904, των τεσσάρων Ελλήνων Αξιωματικών Π. Μελά, Αλέξ. Κοντούλη, Αναστ. Παπούλα και Γεώργ. Κολοκοτρώνη, καθώς και των οδηγών τους καπετάν Κώτα, Π. Κύρου, Ν. Πύρζα²⁷ και των συνοδών τους Ευθ. Καούδη, Γεώργ. Δικώνυμου – Μακρή και Γεώργ.

²⁵ D. Dakin, *ό. π.*, σ.39-40.

²⁶ Κ. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 30.

²⁷ Βιογραφικά στοιχεία και πληροφορίες για την πολεμική δράση των τριών αυτών σλαβόφωνων μακεδονομάχων, μπορεί κανείς να εξάγει από το εξαιρετικό πόνημα: Ιωάννης Χολέβας, *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Αθήνα 1999, σ. 300-307 και 330-331.

Περάκη. Η παρουσία τους «ήταν η επίσημη ανάμιξη του ελληνικού κράτους στη μακεδονική υπόθεση» και η μετέπειτα ατυχής απώλεια τη 13^η Οκτωβρίου του 1904 στο χωριό Στάτιστα, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, του αξιωματικού που συνδέθηκε όσο κανείς άλλος με τη μακεδονική αντίσταση, σήμανε γενικό συναγερμό στη συγκλονισμένη ελληνική κοινή γνώμη και τους επίσημους αντιπροσώπους του ελληνικού κράτους²⁸. Οι προηγούμενες ευεργετικές για τον ελληνισμό της Μακεδονίας, περιοδείες του Μελά και των λοιπών αντάρτικων σωμάτων και συνάμα διευκρινιστικές των δεινών και της τρομοκρατίας για τους κύκλους της Αθήνας, σε συνδυασμό με τον απροσδόκητο θάνατο του αστού και με ευγενή καταγωγή αξιωματικού, συνετέλεσαν αποφασιστικά στην ενεργότερη παρέμβαση της ελληνικής πολιτικής στο μακεδονικό ζήτημα²⁹, που έγινε άμεσα ζήτημα όλων των Ελλήνων απελευθερωμένων ή υπό οθωμανικό ζυγό, αναπτερώνοντας παράλληλα το τσακισμένο ηθικό του ελληνισμού της Μακεδονίας. Δεν είναι υπερβολικό αυτό που αναφέρει ο Γ.Χ. Μόδης «...Όλο το έθνος ήταν τώρα στο πόδι. Καμιά δύναμις δεν μπορούσε τώρα να σταματήσει την ορμή του»³⁰.

Η απώλεια του Μελά υπήρξε μεγάλη για τη μακεδονική υπόθεση, όμως ο θάνατος του επέδρασε καταλυτικά όσο κανένα πολιτικό γεγονός. Συνάδελφοί του αξιωματικοί, οπλίτες και εθελοντές καταρτίζουν ένοπλα σώματα και η αποστολή τους πυκνώνει στο μακεδονικό πολύπαθο χώρο. Από το 1905 με τις συνεχείς καταλυτικές ενέργειες του Έλληνα προξένου στη Θεσσαλονίκη Λάμπρου Κορομηλά³¹ και την κάθοδο του Κωνσταντίνου Μαζαράκη στην Αθήνα, η οργάνωση του μακεδονικού αγώνα τίθενται σε νέες ισχυρότερες και πιο οργανωμένες βάσεις³². Στελέχη του Ελληνικού Στρατού αθρόως αποστέλλονται στη Μακεδονία με ποικίλες ιδιότητες όπως δασκάλων, υπαλλήλων του προξενείου, στελεχών επιχειρήσεων για τη συλλογή στοιχείων και πληροφοριών και την «προλείανση» του χώρου και της δράσης των

²⁸ Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 59-60 και 62-63 και Χ. Νάλτσας, *ό.π.*, σ. 24- 25. Λεπτομέρειες για τις εξόδους στη Μακεδονία του Υπολοχαγού Μελά, εξέχουσα προσωπικότητα της αθηναϊκής κοινωνίας και φίλου των πριγκίπων, μπορούν να αντληθούν από το βιβλίο: Χαρίλαος Φίτζιος, *Πάυλος Μελάς, Ο πρωτομάρτυς*, Αθήνα 1988, σ. 95-160 και Ν. Μέρτζος, *ό.π.*, σ. 5-29.

²⁹ Ο θάνατος του Μελά, σε συνδυασμό με τις δολοφονίες των εξεχόντων Ελλήνων και τις αλληπάλληλες εκθέσεις του μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη «ζύπνησαν επί τέλους την κυβέρνησι από τον εγκληματικό της ύπνο». Γ. Καραβαγγέλης, *ό.π.*, σ. 29.

³⁰ Γεώργιος Μόδης, *ό.π.*, σ.79.

³¹ Διορίστηκε από την κυβέρνηση Θεοτόκη και πλαισιώθηκε από ικανούς διπλωμάτες και αξιωματικούς. D.Dakin, *ό.π.*, σ.40. Ο Μαζαράκης τον χαρακτηρίζει ως «ενθουσιώδη πατριώτη και άριστο οργανωτή» και «ανήρ μεγάλης πρωτοβουλίας και μορφώσεως, εμπνεόμενος υπό πολεμικού μένους». Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, *ό.π.*, σ. 3 και 13.

³² Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 66-68 και 99-100.

αντάρτικων σωμάτων, επιπροσθέτως στη Βουλιαγμένη ιδρύεται «Κέντρο Συγκροτήσεως και Εκπαιδεύσεως» που σκοπό έχει την εκπαίδευση, τη διανοητική και σωματική προετοιμασία, των σωμάτων που επίκειται να αποσταλούν για δράση³³.

Οι Έλληνες οπλαρχηγοί που μετά το Μελά, ως επικεφαλής εθελοντών μετέβησαν στη Μακεδονία για να πολεμήσουν τους Βούλγαρους αντάρτες, τους φοβηρούς και τρομερούς κομιτατζήδες³⁴, αρχικά αποστέλλονταν με μέρμινα του «Μακεδονικού Κομιτάτου»³⁵ χωρίς τη συγκατάθεση του ελληνικού κράτους και μετέπειτα με τη συγκαλυμμένη βοήθεια του, κατά την πρωθυπουργία του Γεώργιου Θεοτόκη³⁶. Χρησιμοποιούσαν πολεμικά ψευδώνυμα για να μην είναι εμφανής η εμπλοκή του ελληνικού στρατού και κατ' επέκταση της ελληνικής κυβέρνησης, στη μακεδονική υπόθεση και μετέβαιναν στις περιοχές δράσης τους, εφοδιασμένοι με πλαστά στοιχεία, λιγοστούς άνδρες στα σώματά τους, ενισχυόμενοι πάντα από ντόπιους ελληνόφωνους ή σλαβόφωνους που πολεμήσουν με φανατισμό τα όργανα της βουλγαρικής προπαγάνδας³⁷.

Αμφότεροι οι αντάρτες Έλληνες και Βούλγαροι, δρούσαν στους χώρους ευθύνης τους ως «τρομοκράτες». Διενεργούσαν αιματηρές κυρίως εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, αποδεκατίζοντας αντιπάλους αντάρτες, πράκτορες, δασκάλους, ιερείς και καίγοντας περιουσίες και βιβλία της εκκλησιαστικής ή εκπαιδευτικής αντίρροπης προπαγάνδας, αποφεύγοντας τις εκτεταμένες μεταξύ τους αναμετρήσεις, γιατί τότε επενέβαιναν τα τουρκικά αποσπάσματα.

Οι σημαντικότεροι Έλληνες οπλαρχηγοί που μετέβησαν στη Μακεδονία και πολέμησαν τη βουλγαρική επαναστατικότητα ήταν οι Καούδης, Κατεχάκης (Ρούβας), Τσόντος (Βάρδας), Καραβίτης, Πηγεών, Οθωναίος, Μαζαράκης Κων. (Ακρίτας),

³³ «...στο παλιό εκείνο λημέρι της Βουλιαγμένης...» Βασίλειος Σταυρόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 17.

³⁴ Η οργάνωση των κομιτατζήδων και ο ανεφοδιασμός τους, με χρήματα και όπλα από το βουλγαρικό στρατό ήταν υποδειγματική. Παράλληλα, χαρακτηριστικό της σκληρότητας τους, ήταν ότι ορκίζονταν τοποθετώντας το χέρι τους σε κρανίο και στη βάση δύο εγχειριδίων. Ν. Καζάζης, *ό. π.*, σ.277.

³⁵ Το Μακεδονικό Κομιτάτο ή Ελληνομακεδονικό Κομιτάτο, ιδρύθηκε τα τέλη του 1903, αρχές του 1904 στην Αθήνα, «εκ δημοσιογράφων και άλλων», με πρόεδρο το διευθυντή της εφημερίδας «Εμπρός» Δημήτριο Καλαποθαράκη. Οργάνωσε τον Αγώνα στη Δυτική Μακεδονία κυρίως. Ο Καλαποθαράκης, αρθρογραφούσε για το μακεδονικό ζήτημα αλλά και επιστολογραφούσε με το Προξενείο της Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο «Αθως». D. Dakin, *ό. π.*, σ. 40 και Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, *ό.π.*, σ. 3. Επίσης, παράρτημα του Κομιτάτου υπήρχε και στη Λάρισα, όπου το διοικούσε ο Ταγματάρχης του πεζικού Δημήτριος Αναγνωστόπουλος, Β. Σταυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 16-19.

³⁶ «*Η Κυβέρνησις Θεοτόκη εδέησε έστω και την δωδεκάτην ώραν να λάβη την απόφασιν να ενισχύση τον αγώνα με όπλα και με χρήμα*». Χ. Νάλτσας, *ό. π.*, σ. 26.

³⁷ Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, *ό. π.*, σ. 10-13.

Σπυρομήλιος (Μπούας), Μαζαράκης Αλεξ., Δεμέστιχας (Νικηφόρος), Γύπαρης, Γαρέφης, Κονδύλης, Βλαχάκης (Λίτσας) και πολλοί άλλοι.

Ανάμεσά τους, δεσπόζει ο Σαράντος Αγαπηνός, ο θρυλικός³⁸ Τέλλος Άγρας ή καπετάν Άγρας, ίσως η εμβληματικότερη μορφή του αγώνα στην ελώδη λίμνη των Γιαννιτσών την κρίσιμη περίοδο του 1906-1907, περίοδο όπου η εγκληματική δράση των κομιτατζήδων στην περιοχή είχε σχεδόν τελειοποιηθεί.

---

³⁸ Χαρακτηρισμός που δίνεται στον καπετάν Άγρα, από τον επίσης μακεδονομάχο Βασίλειο Σταυρόπουλο (καπετάν Κόρακα) που εργάστηκε στο πόστο του πρώτου, μετά το Σεπτέμβριο του 1907. Β. Σταυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 16. Ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης – Αινιάν (καπετάν Ακρίτας), εκ των ενδοξότερων μορφών του Μακεδονικού Αγώνα, χαρακτηρίζει τον Άγρα στα απομνημονεύματά του ως «...τύπο γενναίο και ιδεολόγο νέο...» και «...αγνό και ιδεολόγο πατριώτη...» Κ. Μαζαράκης – Αινιάν, *ό. π.*, σ. 33 και σ. 77.

Β' Κεφάλαιο

Σαράντος Αγαπηνός γεννιέται, Τέλλος Άγρας «βαπτίζεται»

2.1. Η γέννηση του Σαράντου Αγαπηνού - Η καταγωγή των Αγαπηνών

Σαράντος ή Τέλλος³⁹ είναι το μικρό, βαπτιστικό όνομα, Αγαπηνός το επώνυμο και Άγρας το πολεμικό ψευδώνυμο, με το οποίο ο Σαράντος Ανδρέου Αγαπηνός, εισήλθε στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία ως αξιωματικός του Στρατού της ελεύθερης Ελλάδος.

Ο Σαράντος Αγαπηνός γεννήθηκε τη 17^η Φεβρουαρίου του 1880 στο Ναύπλιο όπου ο καταγόμενος από τους Γαργαλιάνους της Τριφυλίας Μεσσηνίας πατέρας του, Ανδρέας Αντωνίου Αγαπηνός, υπηρετούσε ως εφέτης. Ήταν γιος της Ολυμπίας Μαλτσινιώτη από τη Λακωνία και κατά τη βάπτισή του πήρε το όνομα του πατέρας της, Σαράντου. Με τη γέννησή του ο πατέρας του Ανδρέας, δήλωσε το μικρό Σαράντο στα Μητρώα Αρρένων της ιδιαίτερης πατρίδας του, των Γαργαλιάνων του τότε δήμου Πλαταμώδους που περιελάμβανε εκτός από την παραπάνω πόλη και τα χωριά Φλόκα, Λεύκη (Μουζούστα), Πύργο, Τραγάνα και Μάραθο, λαμβάνοντας τον αύξοντα αριθμό καταχώρησης 103⁴⁰. Ήταν το δεύτερο από τα τρία αγόρια που απέκτησαν οι γονείς του. Τα άλλα δύο ήταν ο Αντώνιος που γεννήθηκε το 1877 στην Τρίπολη και πέθανε το 1923 στη Σύρο Κυκλάδων, δικαστικός στο επάγγελμα και ο Νίκος, που γεννήθηκε το 1890 στο Ναύπλιο και πέθανε το 1947 στο Beni Suef της Αιγύπτου, όπου εργαζόταν σε ναυτιλιακή εταιρεία.

Ο Σαράντος είχε αριστοκρατική καταγωγή, καθώς τόσο ο πατέρας του, όσο και η μητέρα του, είχαν ρίζες από ένδοξες οικογένειες. Συγκεκριμένα ο παππούς του Άγρα, Αντώνιος Αγαπηνός (1788-1844), μαζί με το μικρότερο αδελφό του Διονύσιο Αγαπηνό (1802-1870)⁴¹, άνηκαν στην αρχοντική, ντόπια γαργαλιανιώτικη οικογένεια

³⁹ Από το υποκοριστικό Σαραντέλλος, γνωστή κατάληξη όπως στα ονόματα Otello, scarpello, fornello, mastello, campanello, capello. Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά»*, Αθήνα 2003, σ. 72-30.

⁴⁰ Ο αείμνηστος γυμνασιάρχης των Γαργαλιάνων και ιστορικός ερευνητής Σωτήριος Λυριτζής, είχε διασώσει ένα μέρος του Μητρώου Αρρένων του δήμου Πλαταμώδους, όπου στο αντίστοιχο του έτους 1880, αναγράφεται δεύτερο κατά σειρά, λόγω αλφαβητικής καταχώρησης, το όνομα Αγαπηνός Τέλλος ή Σαράντος του Ανδρέου.

⁴¹ Το ονοματεπώνυμο του περιλαμβάνεται στο υπ' αριθμ. 100-102 φάκελο του Αρχείου Αγωνιστών της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Οι άνδρες του τιμήθηκαν από το βασιλιά Όθωνα με το *χαλκούν Αριστείον*, ενώ ο ίδιος με *αργυρούν Αριστείον* «δι' ανταμοιβήν των κατά τον υπέρ ανεξαρτησίας πόλεμον

των Αγαπηνών και ήταν ιδιοκτήτες πύργου σε στρατηγικό σημείο της νοτιοδυτικής πλευράς της πόλης των Γαργαλιάνων⁴². Οι Αντώνιος και Διονύσιος Αγαπηνός, μύηθηκαν στην Φιλική Εταιρεία⁴³ και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στον Αγώνα της Παλιγγενεσίας, ως οπλαρχηγοί πολεμώντας σε αρκετές συγκρούσεις από την αρχή μέχρι το τέλος του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Ο Αντώνιος Αγαπηνός υπογράφει ως Έφορος της Επιμελητείας του Αγώνα έγγραφο, ενώ το 1823 λαμβάνει μέρος ως Πληρεξούσιος στη Γενική Συνέλευση αντιπροσώπων της επαρχίας του. Μετά την απελευθέρωση εξελέγη Δημογέρον και μέχρι το 1850, αναφέρεται επανειλημμένως σε ιστορικά αρχεία της ευρύτερης περιοχής, λόγω της ανάμειξής του στα κοινά. Ο αδερφός του Διονύσιος, αποκαλούμενος από τους συντοπίτες του «Νιόνιος», ως οπλαρχηγός, επικεφαλής σώματος 100 περίπου ανδρών από τους Γαργαλιάνους και άλλες περιοχές της ορεινής Τριφυλίας, πολέμησε στην πολιορκία του Νιοκάστρου και των Πατρών, «ανδραγάθησε» στα Δερβενάκια, «έλαβε μέρος στην εκστρατεία των Αθηνών και στον κλεφτοπόλεμο κατά του Ιβραήμ»⁴⁴.

Γιαγιά του Άγρα και γυναίκα του παππού του Αντώνη, ήταν η Ουρανία Παπατσώνη, αδελφή του Παναγιώτη Παπατσώνη (1800-1880), προύχοντος της Μεσσηνίας επαρχίας Εμπλακίων – Μελιγαλά. Ο Παναγιώτης Παπατσώνης, είχε δύο αδελφούς τον Ιωάννη και το Δημήτριο, που ως οπλαρχηγός συμμετείχε σε σωρεία μαχών κατά τον απελευθερωτικό αγώνα και έχασε τη ζωή του στη μάχη των Τρικόρφων πολεμώντας το στρατό του Ιμπραήμ και πέντε αδερφές, οι οποίες άπασες εισήλθαν ως νύφες σε αριστοκρατικά σπίτια. Η μία, η Αναστασία, παντρεύτηκε τον Κανέλλο Δεληγιάνη, η άλλη το Μπενάκη, άλλη το Δαρειώτη, άλλη τον βυζαντινής καταγωγής Κομνηνό και η τελευταία, η Ουρανία σε δεύτερο γάμο τον Αντώνιο Αγαπηνό. Συνεπώς η αξία και η σπουδαιότητα της οικογένειας των Αγαπηνών, αποδεικνύεται από την επιγαμία με τη λαμπρή οικογένεια των Παπατσωναίων και τη συγγενική σχέση με τη σπουδαιότατη οικογένεια του προκρίτου της Καρύταινας,

---

εκδουλεύσεών του». Θεόδωρος - Φοίβος Λυριτζής, *Ιστορία των Γαργαλιάνων, Αρχαία Ιστορία, Τουρκοκρατία και Επανάσταση*, <Συλλογή Μελετών και Δημοσιευμάτων Σωτηρίου Θ. Λυριτζή>, Αθήνα 2013, σ.190.

⁴² Το θέρος του 1825, μετά την μάχη στο Μανιάκι, κατά τη δεύτερη επιδρομή του Αιγύπτιου πασά Ιμπραήμ στην Τριφυλία, ερχόμενος από την Τρίπολη πυρπόλησε τον πύργο των Αγαπηνών. Ο συγκεκριμένος πύργος είχε δεχθεί άλλες τρεις φορές εμπρηστικές επιθέσεις, πιθανότατα και στα Ορλωφικά. Σωτήριος Λυριτζής, *Γαργαλιάνοι, Ο τόπος και η Ιστορία του (μελετήματα)*, Γιαργαλιάνοι 2000, σ. 62.

⁴³ Περί το 1820.

⁴⁴ Σ. Λυριτζής, *ό.π.*, σ.54-64.

Κανέλλου Δεληγιάννη, μίας εκ των ισχυρότερων οικογενειών του Μοριά του 19^{ου} αιώνα⁴⁵.

Ως προς την αριστοκρατική καταγωγή της μητέρας του Ολυμπίας, ήταν αδελφή του στρατηγού Θωμά Κυδωνάκη και «...ο πατέρας της Σαράντος Μαλτσινιώτης ανήκε στην ιστορική σπαρτιατική οικογένεια των Μαλτσινιωτών και η μητέρα της στον επιφανέστερο και αριστοκρατικότερο οίκο του Ναυπλίου, στην οικογένεια Ιωάν. Ιατρού»⁴⁶.

Συνεπώς, η αριστοκρατική καταγωγή, οι επίζητες επιγαμίες και οι ευγενικοί «ευγονισμοί», που παρατέθηκαν εξηγούν εν μέρει τα υψηλά ιδανικά και τα μεγάλα ψυχικά, πνευματικά και σωματικά χαρίσματα του Τέλλου Άγρα.

2.2. Μαθητική ζωή στο Ναύπλιο – Εύελπς στην Αθήνα

Ο νεαρός Σαράντος Αγαπηνός, φοίτησε τις πρώτες σχολικές του τάξεις στο Ναύπλιο, όπου έζησε μέχρι την ηλικία των 11-12 ετών. Στο σχολείο ήταν συμμαθητής με το μετέπειτα λογοτέχνη Στέφανο Δάφνη, αλλά η παραμονή του στην πρωτεύουσα του Ναυπλίου, διεκόπη ξαφνικά λόγω του αιφνίδιου θανάτου του πατέρα του, από καρδιακό επεισόδιο κατά τη διάρκεια μιας ακροαματικής διαδικασίας.

Ο μικρός Σαράντος, ορφανός από πατέρα, με τη μητέρα του και τους δύο αδελφούς του Αντώνη και Νίκο, έφυγε για την Αθήνα, όπου συνέχισε και τελείωσε το γυμνάσιο. Όντας ενθουσιώδης και τολμηρός χαρακτήρας και ενδεχομένως λόγω των επιδράσεων της ευγενούς και ηρωικής καταγωγής του, δήλωνε ότι «θα γίνω αξιωματικός και θα πάω στον πόλεμο». Η μητέρα του προσπάθησε να ματαιώσει την κλίση του Άγρα για τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, αλλά το πείσμα του Σαράντου νίκησε.

Την 26^η Ιουλίου του 1896, ύστερα από κατατακτήριες εξετάσεις, εισήλθε στην Ευελπίδων, για να ακολουθήσει την πενταετή τότε φοίτηση, έχοντας σειρά πέντε μεταξύ των δέκα συμμαθητών του, λαμβάνοντας τον αριθμό μητρώου 87. Η

⁴⁵ Ιστοριογραφική έρευνα του Λυριτζή Θ. Σωτηρίου, Οι πρόγονοι του καπετάν Άγρα, δημοσιεύτηκε στο Θεόδωρος – Φοίβος Λυριτζής, *Γαργαλιάνοι και Τέλος Άγρας: Μία σχέση με διακοπή Εικοσαετίας*, Αθήνα 2011, σ. 80-91.

⁴⁶ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 31-35.

παρουσία του στη Σχολή ήταν υποδειγματική, καθώς άριστευε τόσο στις θεωρητικές εξετάσεις, όσο και στα στρατιωτικά γυμνάσια. Στο τρίτο έτος μάλιστα αναδείχθηκε αρχηγός στο έτος του, ανάμεσα στους πέντε συμμαθητές του. Τα επόμενα δύο χρόνια έχασε όμως την αρχηγία και τη πρώτη θέση εξόδου, λόγω πειθαρχικού παραπτώματος με τον επίσης άριστο συμμαθητή του, με το επώνυμο Κλάδος. Ο Αγαπηνός φαίνεται ότι επιτέθηκε και ράπισε τον ομοιόβαθμό του, όμως αρχαιότερο δόκιμο αξιωματικό Κλάδο⁴⁷, με αφορμή περιπαικτική παρατήρηση του τελευταίου σε ένα πρόγραμμα τακτικών ασκήσεων, με αποτέλεσμα να παραπεμφθεί στο στρατοδικείο. Τελικώς, η παρεξήγηση μεταξύ των δύο αξιωματικών λύθηκε και ο Σαράντος κηρύχτηκε αθώος. Αποφοίτησε με το βαθμό του Ανθυπολοχαγού, την 11^η Ιουλίου του 1901, με σειρά εξόδου δύο ανάμεσα σε έξι συμμαθητές του, έχοντας ως διοικητή στη σχολή του, τον Αντισυνταγματάρχη τότε Νικόλαο Ζορμπά, μετέπειτα πρωτουργό του κινήματος στο Γουδί⁴⁸. Μετά την ονομασία του ως Ανθυπολοχαγός, τοποθετήθηκε στο 7^ο Σύνταγμα Πεζικού της φρουράς Αθηνών.

«*Η πόλη της σαπίλας*» -όπως ο ίδιος την αποκαλούσε- και τα καφέ της Πατησίων, δεν ταίριαζαν με την ιδιοσυγκρασία του Σαράντου Αγαπηνού. Γι αυτό, το Φεβρουάριο του 1902, ζητά ακρόαση από το διάδοχο Κωνσταντίνο, όπου του ανακοινώνει την επιθυμία του, να τοποθετηθεί στα σύνορα «*χάριν μελετών*». Ο διάδοχος εκπλήσσεται από το νεαρό αξιωματικό, τον χαρακτηρίζει «*εξαίρεση*» και «*αξιωματικό που γνωρίζει το καθήκον του*». Η επιθυμία του ικανοποιείται και το Φεβρουάριο του 1902, μετατίθεται στον 1^ο Λόχο του μεθοριακού 2^{ου} Ευζωνικού Συντάγματος στον ακριτικό τότε Τύρναβο⁴⁹.

Ο Σαράντος Αγαπηνός, κατά την παραμονή στον Τύρναβο συμμετείχε στα μεγάλα γυμνάσια του έτους 1904 στον κάμπο της Βοιωτίας, όπου ο Ελληνικός Στρατός, προσπαθούσε να αναδιοργανωθεί αφήνοντας στο παρελθόν το φιάσκο του ατυχή ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Ακόμη, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Θεόδωρος Κανελλόπουλος, έγινε πρωταγωνιστής πολλών επεισοδίων με τους παραμεθόριους Τούρκους στρατιώτες. Σε ένα αντιλαμβανόμενος ότι Οθωμανοί

⁴⁷ Ο γράφων συνεχίζει την έρευνά του, αν ο συμμαθητής του Άγρα, ομοιόβαθμός του και συμπρωταγωνιστής στο πειθαρχικό επεισόδιο, ήταν ο Πέτρος Κλάδος, μετέπειτα διοικητής της Σχολής Ευελπίδων, το χρονικό διάστημα από το 1918 έως το 1924.

⁴⁸ Ύστερα από έρευνα, στα πλαίσια εκπόνησης του παρόντος πονήματος, στα αρχεία της Σχολής Ευελπίδων, βρέθηκε η πρώτη σελίδα του ατομικού βιβλιαρίου του Σαράντου ή Τέλλου Αγαπηνού του Ανδρέου, φωτογραφία της οποίας, παρατίθεται στο παράρτημα φωτογραφιών.

⁴⁹ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 39-49.

τελωνιακοί και στρατιώτες, περιόριζαν την κίνηση και την ελευθερία σε μία οικογένεια που ήθελε να περάσει στον ελλαδικό χώρο, «*επήδησε ταχύς το όριον μόνος και άοπλος και ωμίλησε με τοιαύτην γλώσσαν προς τους γείτονας, ώστε επέτυχεν την άμεσον απόλυσιν των οικογενειών*». Σε ένα άλλο, όταν ενημερώθηκε ότι ένα τυφέκιο γκρα του Ελληνικού Στρατού, φυλασσόταν σε απέναντι φυλάκιο των Τούρκων, ως λείψανο από τον προηγηθέντα ελληνοτουρκικό πόλεμο, απαίτησε την άμεση επιστροφή του και όταν οι «γείτονες» αρνήθηκαν, πέρασε τα σύνορα, ερεύνησε τα φυλάκια και το επανέφερε στο ελληνικό απόθεμα. Περιφρονούσε τους Τούρκους και αναφερόμενος σε συναδέλφους του δήλωνε «*Απορώ βρε αδερφέ, πως τέτοια ζώα σας εκυνήγησαν εις τον πόλεμον*»⁵⁰.

2.3. Η εξόρμηση ως αρχηγός αντάρτικου σώματος στη Μακεδονία

Ο Σαράντος Αγαπηνός, ευρισκόμενος στον Τύρναβο, «*με την πάροδο του χρόνου άρχισε να ενδιαφέρεται ζωηρά για την εθνική υπόθεση της Μακεδονίας και επιδόθηκε με ζήλο στη μελέτη της λαογραφίας, των γλωσσικών ιδιωμάτων του χριστιανικού πληθυσμού του μακεδονικού χώρου και της γεωγραφικής δομής του. Στενά συνδεδεμένος με τον καπετάν Κόλιο, ο οποίος δρούσε στην περιφέρεια Βοδενών – Νάουσας, αποφάσισε να πάει στη Μακεδονία επικεφαλής αντάρτικου σώματος*»⁵¹.

Αποφασίστηκε να συγκροτηθεί το σώμα του, κυρίως από άνδρες του 6^{ου} Ευζωνικού Τάγματος και να μεταβεί με αυτό τα τέλη Σεπτεμβρίου στη δυτική Μακεδονία. Οι προετοιμασίες για να συγκροτηθεί και να μνηθεί στην αποστολή του, είχαν ξεκινήσει από το μήνα Ιούλιο του 1906. Ο αριθμός των ανδρών αρχικά είχε καθορισθεί στους δεκατέσσερις «*εκ των ανδρών του σώματος το 1/3 κατ' εκλογήν θα φέρη όπλα Μάνλιχερ εκ των ευρισκομένων, οι δε λοιποί Gras. Μετά τον πλήρη καταρτισμόν του σώματος τούτο θέλει συγκεντρωθεί εις Τσάγεζι, οπόεν διά πλοιαρίου, εάν εν τω μεταξύ δεν διαταχθή άλλως, έλθη εις Ρουμλούκιον και εκείθεν εις την περιφέρειάν του*»⁵². Υπαρχηγός του σώματος του Άγρα ορίσθηκε ο λοχίας εύζωνας Γεώργιος Τηλιγάδης (Πάλλας), καταγόμενος όπως αναφέρει ο Υψηλάντης, «*εκ Μπροσού Καρπενησίου*». Στον Τηλιγάδη ο Αγαπηνός ανέθεσε να συγκροτήσει το σώμα των ανδρών και όπως αναφέρει ο Υψηλάντης «*...Ούτος πολύ συντόμως*

⁵⁰ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 58-59.

⁵¹ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος Αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908), Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 175.

⁵² Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 62.

κατόρθωσε να μνήση περί τους είκοσι οπλίτας κληρωτούς ευζώνους καταγόμενους άπαντας εκ της περιφέρειας του Καρπενησίου, πλην του συγγράφοντος το παρόν έργον ως καταγόμενου εκ Παρνασίδος»⁵³.

Το Προξενείο Θεσσαλονίκης είχε ενημερώσει τη 17^η Ιουλίου με ενημερωτικό του δελτίο για την επικείμενη αναχώρηση του Άγρα και τα καθήκοντα που θα αναλάβει αναφέροντας «Συνεπώς ο Αγαπηνός δέον να ετοιμασθεί και προετοιμασθεί διότι πιθανόν μετά 15 μέρες λαμβάνει λεπτομερείς οδηγίας να διαταχθεί να έλθη –κρυφίως εννοείται- και τεθεί υπό διαταγής Ρόκα, ίνα γνωρίση τα πράγματα συνηθίση εν τω έργω και καταστεί ικανός να αντικαταστήση Ρόκαν μετά την αναχώρησίν του»⁵⁴. Ο Αθανάσιος Εξαδάκτυλος, αξιωματικός επιτελής στο κέντρο Θεσσαλονίκης σε επιστολή του στον Κωνσταντίνο Μαζαράκη (καπετάν Ακρίτα), αναφέρει για το σώμα του Άγρα «θα καταρτίση σώμα 12 ευζώνων και του Τυλιγάδη,εις ους προστεθήσονται μόνον Κάρτας και Χότζας εκ Βλαδόβου. Ουδέν έτερον στοιχείον να μην προστεθή...Προτιμώμεν τους ευζώνους, διότι είναι οι νομιμώτεροι και πειθαρχικώτεροι και διότι δύνανται να παραμείνωσι επί μακρότερον χρόνο». Στις γενικές οδηγίες που του δόθηκαν πριν αναχωρήσει ήταν να εργασθεί μαζί με το Ν. Ρόκκα, για τη μεταφορά του κέντρου του Αγώνα από τη Νάουσα στη λίμνη. Επιπρόσθετα χαρακτηριστικό των μέτρων προφύλαξης, ήταν ότι ο Εξαδάκτυλος επέστησε την προσοχή στο Μαζαράκη «...ίνα εννοήση ο Αγαπηνός, ότι πρέπει να είναι απολύτως πειθαρχικός». Σε νεότερη επιστολή Εξαδάκτυλου και Μαζαράκη τη 19-9-1906, αναφέρεται «καϊκι θ' αναχωρήσει απόψε ή αύριον διά Τσάγεζι προς παραλαβήν του σώματος Αγαπηνού...Αποστέλλομεν επιταγήν 50 λιρών, όπερ ποσόν ελπίζομεν ν' αρκέσει, διότι το σώμα δεν θα βραδύνει να έλθει ενταύθα, όποτε θα λάβει αμέσως χρήματα, εάν θα έχει ανάγκη»⁵⁵.

Ο αριθμός των ανδρών που είχε καθορισθεί να τον ακολουθήσουν, όπως προαναφέρθηκε, ήταν σύμφωνα με διαταγή 14, παρόλα αυτά τον ακολούθησαν συνολικά 25 άνδρες. Οι Κανελλόπουλος και Υψηλάντης στα πονήματά τους, αναφέρουν δύο περιστατικά ενδεικτικά του ενθουσιασμού των ευζώνων.

⁵³ Ιωάννης Υψηλάντης, *Μακεδονικός Αγών – Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του καπετάν Άγρα και του Αντώνη Μίγγα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ.44.

⁵⁴ Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα – Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας Τεκμηρίωσης στο εξής Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., φ. 1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγ. 779-786.

Ο Ανθυπολοχαγός Νικόλας Ρόκκας (καπετάν Κόλιος), ήταν προσωπικός φίλος και σύνοικος στον Τύρναβο του Άγρα. Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 57.

⁵⁵ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 64.

Συγκεκριμένα ο Κανελλόπουλος αναφέρει «ο ενθουσιασμός των ευζώνων ήταν τόσο μεγάλος, ώστε πολλοί θέλανε να μούνε στο καράβι. Ένας αφοσιωμένος του Τέλλου Ευζωνος, που δεν πρόλαβε το πλοίο, έκλαιε απαρηγόρητα. Κατόρθωσε όμως να φθάσει το σκάφος κολυμπώντας, σε 200 μέτρα από την παραλία»⁵⁶. Ο Υψηλάντης αναφέρει τρεις ευζωνοί συνυπηρετούντες με αυτόν και πατριώτες του, συγκεκριμένα οι Ευθύμιος Μπασδάνης, Δημήτριος Κοντογιάννης και Ηλίας Κάντζος, όταν πληροφορήθηκαν την αναχώρηση του σώματος του Άγρα και την επιλογή να συμπεριλάβει σε αυτό τον Υψηλάντη, με πρωτοβουλία τους λιποτάκτησαν και τους ακολούθησαν. Πριν την αναχώρηση του Αγαπηνού του ζήτησαν να τους προσλάβει στο σώμα του, όταν όμως αυτός αρνήθηκε, δήλωσαν ότι θα έπεφταν στη θάλασσα να πνιγούν και ότι δεν θα επέστρεφαν ποτέ στη μονάδα τους. Ζητώντας να του δικαιολογήσουν τι τους ανάγκασε να πράξουν με αυτό τον τρόπο, αυτοί ισχυρίστηκαν ότι «εφόσον ο πατριώτης των δεκανεύς Υψηλάντης μεταβαίνει μαζί με τον Αρχηγόν, τον Άγραν εις την Μακεδονία δια να πολεμήσει κατά των Βουλγάρων, δεν επιτρέπετο εις αυτούς να μείνωσι αδρανείς και άπρακτοι»⁵⁷.

Για το πώς έφτασε ο Σαράντος Αγαπηνός⁵⁸, με το εικοσαμελές σώμα του στο Βάλτο των Γιαννιτσών μας πληροφορεί ο Ιωάννης Υψηλάντης, στο πόνημα του, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά «Ο Τηλιγάδης μας είπε ότι πρέπει να είμεθα έτοιμοι προς αναχώρησιν. Εμφανισθείς ο ανθυπολοχαγός Αγαπηνός εις τον Τύρναβον και διά τελευταίαν ημέρα την επόμενην ημέραν, ο Τυλιγάδης μας ειδοποίησεν ότι πρέπει να είμεθα έτοιμοι, μετά το εσπερινόν συσσίτιον, κατά τα μέσα Σεπτεμβρίου 1906, να εγκαταλείψωμεν τον στρατώνα μας και όλα τα στρατιωτικά μας είδη πλην της στολής μας και να εξέλθωμεν εις το υποδειχθέν παρ' αυτού μέρος έξω του στρατώνος περί τα 200 μέτρα, έρημον, μεμονωμένον και αναμείνωμεν κεί την άφιξή του. Πράγματι ευθύς ως ενύκτωσεν, έλθων ο Τηλιγάδης μας παρέλαβε, και βαδίζοντες πεζή δια νυκτός,

⁵⁶ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 70.

⁵⁷ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 48-49.

⁵⁸ Ο Άγρας την 23^η Σεπτεμβρίου του 1906, ξεκινώντας από το Βόλο στο δρόμο για το Τσάγεζι, έγραψε μια συγκινητική επιστολή στο θείο του και «δεύτερο πατέρα» του Χρήστο Ταβουλαρίδη, ενδεικτική των ιδανικών και του αισθήματος ευθύνης του, που αποτέλεσαν λόγια αποχαιρετισμού στην οικογένειά του : «Αγαπητέ μου θείε, αύριον αναχωρώ δ' ιστοφόρου δια τον αγώνα δι'ον προωρίσθην. Εύχομαι να επανέλθω όπως πρέπει και να Σας ίδω όλους όπως επιθυμώ. Η σημερινή ημέρα είναι δ' εμέ η σκληρότερα και συγχρόνως η γλυκύτερα τοιαύτη. Δεν υπάρχει γλυκύτερον, υψηλότερον και τιμητικότερον του να συναισθάνεταιί τις ότι προώρισε την ζωήν του προς υπεράσπισιν των αδικώς και βαρβάρως καταπατουμένων δικαίων της πατρίδος μας. Εύχομαι ίνα ο Θεός με βοηθήση και με συνδράμη εις τον αγώνα εις ον απ' αύριον αποδύομαι...». Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 66-67.

εφθάσαμεν εις το χωριόν των Τεμπών, Παπά, όπου και διανυκτερεύσαμεν. Περί την μεσημβρίαν της επόμενης ημέρας αφίχθη εις το κατάλυμά μας ο αρχηγός εφ'αμάξης από την Λάρισαν συνωδευόμενος υπό του Υπολοχαγού του Πεζικού Κωνσταντίνου Μαζαράκη – Αινιάν και εις του οποίου τον τομέα μεταβαίνομεν δια να τον αντικαταστήσωμεν. Ο τομέας του ήταν Έδεσσα, Νάουσα, Βέροια...Γευματίσαντες εκεί μετά μεσημβρίαν, ελάβομεν τα είδη οπλισμού και εξαρτήσεως, ως και δύο ημερών εφεδρικής τροφάς και άρτον και κατηυθύνθημεν έξω και δυτικώς του Τσάγκετζη, σε κάποιο εκκλησάκι έρημον και πλησίον της θαλάσσης, όπου και παραμείναμεν δειπνήσαντες ιχθείς. Ακολούθως ορκισθέντες προ του Τιμίου Σταυρού τον συνήθη όρκον της Πατρίδος ως και πίστιν και αφοσίωσιν εις τα διαταγάς του Αρχηγού μέχρι θανάτου, λαβών και το χρίσμα του Αρχηγού ο Ανθυπολοχαγός Αγαπηγός παρά του Μαζαράκη ως Καπετάν Άγρας, κατήλθομεν εις την θάλασσαν όπου μας ανέμενον δύο ρωμαλέοι και θαρραλέοι ναυτικοί με την βάρκαν των με πανί και επεβιβάσθημεν αυτής οι ημίσεις άνδρες με τον Τηλιγάδη ως πρώτη αποστολή εις την οποίαν συμμετείχα και εγώ , οι δε λοιποί ημίσεις άνδρες με τον Αρχηγόν έμειναν δια την επομένην νύκτα. Κατ' αρχάς ηνοιχθημεν κωπηλατούντες εις το πέλαγος, και ως άρχισε να νυκτώνη, βάλαμε πλώρη με κατεύθυνσιν τα δυτικά παράλια της Θεσσαλονίκης εις τα οποία και είχεν ορισθή ο χώρος αποβιβάσεώς μας»⁵⁹. Ο Τηλιγάδης αναφέρει στη συνέχεια ότι φθάνοντας σε μικρή απόσταση από την έρημη ακτή της Κουλακιάς, σταμάτησαν οι βαρκάρηδες την πορεία τους προς τη ξηρά αναμένοντας σχετικό σινιάλο από τα άτομα που τους ανέμεναν στην παραλία για να τους οδηγήσουν στο εσωτερικό της Μακεδονίας, όπως και έγινε, συμπληρώνοντας ότι όταν έφθασαν σε μικρή απόσταση για να μη βραχούν δύο οδηγοί τους μετέφεραν στις πλάτες τους και ακολούθως, μέσα στη νύχτα κινούμενοι με πολλά προφυλακτικά μέτρα μεταφέροντας τα εφόδια τους, διέσχισαν μέρος του Λουδία ποταμού, φθάνοντας σε μία καλύβα ψαράδων στη θέση «Γιουβάρια»⁶⁰, όπου εγκαταστάθηκαν αναμένοντας την άφιξη του Αρχηγού τους με το υπόλοιπο σώμα την επόμενη ημέρα. Ο Υψηλάντης συνεχίζει καταγράφοντας μία μικρή περιπέτεια, ήδη πριν μέρος του σώματος του καπετάν Άγρα και ο ίδιος, πατήσουν το πόδι τους στη Μακεδονία. Σύμφωνα με όσα αναφέρει, την επομένη το πρωί οι οδηγοί ψαράδες ήρθαν χωρίς τον αρχηγό και το υπόλοιπο σώμα του, καθώς παραμένοντες μέχρι το πρωί δεν προσέγγισε την ακτή και ούτε φάνηκε στο πέλαγος

⁵⁹ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ.45-47.

⁶⁰Θ. Κανελλόπουλος, ό. π.,σ. 87.

να πλέει βάρκα. Τελικώς, το μεσημέρι της ίδιας ημέρας και ενώ ανέμεναν στο καλύβι τους, είδαν μία βάρκα να προσεγγίζει από θαλάσσης το Λουδία και αμέσως σχεδόν αναγνώρισαν τη βάρκα με τον Αρχηγό και τους υπόλοιπους άνδρες του. Τι συνέβη ; Ξεκινώντας το προηγούμενο βράδυ το ταξίδι τους με το «πανί», συνάντησαν θαλασσοταραχή που καθυστέρησε πολύ την προσέγγιση του προσυμφωνημένου μέρους αποβίβασης, με αποτέλεσμα να πλέουν «εν πληρεί ημέρα εις τα ανοικτά της θαλάσσης της Θεσσαλονίκης εν όψει του τουρκικού πολεμικού και χωρίς να δύναται να κατευθυνθώσι προς το γνωστόν μέρος, λόγω ως είπομεν, αντιθέτου ανέμου, ηναγκάσθησαν, υπό τα όμματα του τουρκικού πολεμικού, να εισέλθωσιν εις τον ποταμόν Λουδίαν και κατευθυνθώσιν εις την καλύβην μας. Ήσαν όλοι τους καταμουσκεμένοι από κεφαλής μέχρι ονύχων και ηπορούσαμεν πώς κατώρθωσαν να σωθούν από την άγρυπνον φρουράν του τουρκικού πολεμικού πλησίον του οποίου διήλθεν η φέρουσα τον Αρχηγόν και τους συντρόφους μας βάρκα. Καθώς όμως επληροφορήθημεν εκ των υστέρων, την ημέραν εκείνη οι αξιωματικοί του τουρκικού πολεμικού ήσαν απασχολημένοι εις τα ναυτοδικεία τους και απουσίαζαν άπαντες εκ του σκάφους, πλην του αξιωματικού υπηρεσίας ο οποίος κατά καλήν τύχη δεν τους αντελήφθη και ούτω διέφυγον την αιχμαλωσίαν ή την καταστροφήν»⁶¹.

Σύμφωνα με δελτίο πληροφοριών «Το σώμα Αγαπηνού δεν ήτο δυνατόν να μεταφερθή ολόκληρον δια του πλοίου μας και επομένως οι ημίσεις παρελήφθησαν μετά του αρχηγού και απεβιβάσθησαν ασφαλώς οδηγηθέντες αμέσως εις το ορισμένον λημέρι. Οι απομείναντες μη αναμένοντες την επιστροφήν του πλοίου επιβιβάσθησαν μιας λέμβου και αφού επί 22 ώρας περιεπλανούντο απεβιβάσθησαν τέλος απέναντι του Καραμπουρνού»⁶².

⁶¹ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 50.

⁶² Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ. 1906 ΑΑΚ/Δ, αρ.εγ. 875-876.

Γ' Κεφάλαιο

Η πολεμική δράση του καπετάν Άγρα που τον κατέστησε «θρύλο»

3.1. Ο αγώνας στη Μακεδονία το 1906

Η περίοδος του έτους 1906, ήταν η κρισιμότερη περίοδος του Μακεδονικού Αγώνα, στη διάρκεια της οποίας κρίθηκε κατά πολύ η έκβαση του, υπέρ των ελληνικών όπλων. Το συγκεκριμένο έτος κορυφώθηκε η αποστολή και η δράση αντάρτικων ελληνικών σωμάτων σε όλο σχεδόν το μέτωπο, από τις βορειότερες έως τις νοτιότερες περιοχές, όπου οι ελληνικές δυνάμεις σταδιακά κατάφερναν να εκτοπίζουν τα κομιταζήδικα σώματα.

Τους χειμερινούς μήνες, καθώς οι περισσότεροι αρχηγοί των κομιτατζήδων βρίσκονταν στη Βουλγαρία και μόνο λίγα σώματα ανέπτυξαν δράση υπό την αρχηγία των Μήτρο – Βλάχου, Τσακαλάρωφ, Πάντο Κλιάτσεφ, Τάνε, Κόλε, Λούκα, Καρατάσο, Ιβάνωφ, Βελπώφ, Τράικωφ και Ρίστε. Είναι χαρακτηριστικό ότι τους μήνες Απρίλιο και Μάιο του 1906, όπου η παρουσία των κομιτατζήδων ήταν περισσότερο αισθητή και οι επιχειρήσεις τους ήταν συχνότερες, δεν υπήρχαν σε ολόκληρο το βιλαέτι του Μοναστηρίου πάνω από εκατόν πενήντα «επιχειρησιακοί» κομιτατζήδες, όμως ήταν αρκετοί για να τρομοκρατούν και να «σφάζουν» ανεξέλεγκτα τους κατοίκους, υποβοηθούμενοι στο έργο τους καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια από τους ρουμανίζοντες⁶³. Στη περιοχή των Γιαννιτσών, οι πατριαρχικοί κάτοικοι ήταν συνεχώς υπό καθεστώς τρομοκρατίας και αδιάκοπης πίεσης. Το ίδιο συνέβαινε και στις περιοχές της Στρώμνιτσας, των Σερρών και της Δράμας, όπου η ελληνική οργάνωση δεν ήταν ακόμη ισχυρή και πολλές φορές οι πατριαρχικοί κάτοικοι θρήνησαν θύματα λόγω και της αδιάκοπης κόντρας των οπαδών του Σαντάσκι και των Βερχοβιστών.

Με την Άνοιξη όμως του 1906, το Μακεδονικό Κομιτάτο, αύξησε τις αποστολές Ελλήνων εθελοντών κυρίως Μανιατών, Κρητικών και Ρουμελιωτών, οι οποίες σε μικρές ομάδες αφού έφθαναν στο Βόλο από εκεί με τη βοήθεια των αστυνομικών αρχών της περιοχής, της Λάρισας, των Τρικάλων και της Καλαμπάκας, διαπεραιώνονταν στη Μακεδονία χρησιμοποιώντας ντόπιους οδηγούς που πληρώνονταν αδρά, είτε με καΐκια κυρίως από το Τσάγεζι, έφθαναν με ασφάλεια στις

⁶³ Douglas Dakin, *Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα 1985, σ. 104.

ακτές της Κατερίνης και της Κασσάνδρας, εκμεταλλευόμενοι την πλημμυλή φύλαξη των θαλάσσιων διαδρομών από την τουρκική ακτοφυλακή, όπως ακριβώς μετέβη και το σώμα του Αγαπηνού⁶⁴. Σύμφωνα με το Douglas Dakin, «...υπολογίζεται ότι γύρω στους 1.500 περίπου Έλληνες αντάρτες πέρασαν στη Μακεδονία το 1906...Υπολογίζεται ότι στην περίοδο της μεγαλύτερης έξαρσης, το 1906, δρούσαν συνολικά στην περιοχή 70 έως 80 ελληνικά σώματα».

Τους θερινούς μήνες αυξήθηκαν οι συμπλοκές ανάμεσα στα ελληνικά σώματα και τον τουρκικό στρατό, καθώς οι Τούρκοι υπό την πίεση των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, αύξησαν τις στρατιωτικές φρουρές και περιπολίες τους σε πολλά χωριά. Ο Douglas Dakin, αναφέρει ότι από τις επιχειρήσεις και συμπλοκές των εμπλεκόμενων αντιμαχόμενων δυνάμεων οι κομιτατζήδες έχασαν 180 περίπου άνδρες σε 35 συμπλοκές, ενώ οι Έλληνες έχασαν λιγότερους από 150 σε 23 συμπλοκές⁶⁵.

3.2. Ο αγώνας στη Λίμνη των Γιαννιτσών

Το 1906 οι αντίπαλες δυνάμεις των Ελλήνων και των Βουλγάρων, μετέφεραν το «θέατρο» των πολεμικών τους επιχειρήσεων, στη λίμνη των Γιαννιτσών, όπου διεξήχθη ένας ανελέητος ανταρτοπόλεμος για επικράτηση στη στρατηγικής σημασίας ευρύτερη περιοχή.

Η λίμνη των Γιαννιτσών εκτεινόταν νότια της ομώνυμης μακεδονικής πόλης, σε έκταση που δεν ήταν σταθερή όλες τις εποχές του χρόνου, επηρεαζόμενη άμεσα από τις βροχές και τις χαμηλές θερμοκρασίες. Στη λίμνη κατέληγαν τα νερά των βουνών του Βερμίου, του Νίτσε και του Πάικου, που μετέφερε ο Λουδίας ποταμός και άλλα μικρότερα ποτάμια. Είχε σχήμα τριγώνου και το νότιο τμήμα της έφτανε ως το δρόμο που ένωνε τη Θεσσαλονίκη με τη Βέροια. Το χειμώνα λόγω των πολλών

---

⁶⁴Χαρακτηριστική είναι η μετάβαση του Μανιάτη (από την Καρδαμύλη της Μεσσηνίας) μακεδονομάχου Παναγιώτη Παπατζανετέα, στη λίμνη των Γιαννιτσών, το έτος 1906 (Φεβρουάριος – Απρίλιος). Αρχικά είχε αποφασιστεί να μεταβεί στη Μακεδονία με πλοiάριο από το Τσαγέζι αποβιβαζόμενος στη Χαλκιδική, πλην όμως το πλοiάριο με το οποίο θα ταξίδευε εντοπίστηκε σε προηγούμενο δρομολόγιο από την τουρκική ακτοφυλακή και αναγκάστηκε μαζί με το σώμα του να παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην περιοχή ώστε να επανακαθορισθεί ο τρόπος μετάβασής του. Τελικώς με τη βοήθεια του ενωμοτάρχη Κουτρουβίδα ήρθε σε επαφή με το Σπύρο – Μήλιο και ύστερα από κοπιώδη πεζοπορία υπό δύσκολες καιρικές συνθήκες, συνοδευόμενος από τον Υπολοχαγό Ν. Ρόκα έφτασε με τους άνδρες του στον ποταμό Αλιάκμονα, από όπου τις επόμενες ημέρες έφτασε στη λίμνη των Γιαννιτσών. Παναγιώτης Παπατζανετέας, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 3-5.

⁶⁵ D. Dakin, *ό. π.*, σ. 104-105.

νερών και του χιονιού, η έκταση της λίμνης ήταν μεγαλύτερη αποτελώντας μια αληθινή λιμνοθάλασσα, ενώ το καλοκαίρι που τα νερά ήταν λιγότερα καταλάμβανε λιγότερη έκταση, δημιουργώντας στις περιοχές της όπου η στάθμη του νερού έπεφτε ένα απέραντο λασπωμένο τοπίο. Γύρω από το Βάλτο η νοητή περιφέρεια που δημιουργείται μεταξύ της Θεσσαλονίκης, των εκβολών του Αξιού, της ακτής της θάλασσας, του Αλιάκμονα, της Βέροιας, της Νάουσας, της Έδεσσας, των Γιαννιτσών και της Γουμέντζης είναι ένας αχανής κάμπος με λίγους μικρούς λόφους, εδαφικά ερείσματα και εξάρσεις που δεν προσφερόταν για τον ανορθόδοξο πόλεμο των εμπλεκόμενων δυνάμεων⁶⁶.

Η λίμνη στο μεγαλύτερο μέρος της ήταν ρηχή και ευνοούσε την υδροχαρή βλάστηση, που ήταν πλουσιότατη. Ευδοκίμούσαν κυρίως πυκνές συστάδες καλαμιώνων που έφταναν μέχρι και τα τέσσερα μέτρα, αποτελώντας καλές «φυλάχτρες» για τα αντάρτικα σώματα που επιχειρούσαν στο Βάλτο. Άλλα χόρτα της λίμνης ήταν τα «ραγάζι», που το χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί για να φτιάχνουν καρέκλες και για να γεμίζουν τα σαμάρια των ζώων και «η λαπατιά ένα χόρτο πλατύφυλλο, που βγαίνει όπου το ποτάμι είναι βαθύ κι όπου είναι παλιός ψαράδικος δρόμος. Και άμα από ένα δρόμο είχαν περάσει Βούλγαροι, τους καταλαβαίναμε από τη λαπατιά, που γύριζε κατά τη διεύθυνση που είχαν ακολουθήσει τα μονόξυλα»⁶⁷. Στο δυτικό μέρος της λίμνης η βλάστηση συμπληρωνόταν και με υψηλά δέντρα, όπως ιτιές και οξιές που πλήθαιναν κυρίως στην ακρολιμνιά. Ο Ανθυποπλοίαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας στην έκθεσή του σχετικά με το Μακεδονικό Αγώνα, αναφέρει για το τοπίο που δημιουργούταν στη λίμνη τις εποχές της άνοιξης και του καλοκαιριού που βλάστηση ήταν εντονότερη ότι «των οποίων τα πλατύτατα φύλλα χρώματος πράσινου

⁶⁶ Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά», Αθήνα 2003, σ. 72-74.*

Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Δημήτριος Μπέλος στο έργο του «*Η καλυβα Κούγκα - Ο Τέλλος Άγρας και ο Νικηφόρος στο Βάλτο και στο Μακεδονικό Αγώνα*», Αλεξάνδρεια 2020, σ. 9-10: «*Η κύρια έκτασή της ήταν 10.000 στρέμματα, ενώ άλλα 340.000 στρ. ήταν ελώδη, γι αυτό άλλωστε ονομαζόταν και Βάλτος. Η βόρεια όχθη της λίμνης έφθανε στη θέση Ψαρόσκαλα, 2-3 χιλιόμετρα νότια των Γιαννιτσών. Η νότια έκτασή της έφτανε τρία χιλιόμετρα βόρεια του Γιδά και της σιδ. γραμμής Θεσσαλονίκης Μοναστηρίου. Το μέγιστο πλάτος της λίμνης ήταν 10-12 χιλιόμετρα και το μήκος 22-24 χιλιόμετρα. Η έκτασή της που δεν ήταν ποτέ σταθερή αυξομειώνονταν ανάλογα με την εποχή. Το καλοκαίρι συρρικνώνονταν σε 25-30.000 στρέμματα ενώ το χειμώνα έφθανε τα 220.000 στρέμματα.*

⁶⁷ Π. Παπατζανετέας, *ό. π.*, σ. 29.

απλούμενα εις την επιφάνειαν του ύδατος έδινον εις την λίμνην όψιν εντελώς μυστηριώδη»⁶⁸.

Η πανίδα στη λίμνη ήταν πλουσιότατη καθώς υπήρχαν ψάρια, χέλια, βατράχια, βδέλλες και άλλα ζώα που ζουν στο γλυφό νερό, νερόκοτες, αγριόπαπιες, αγριόχηνες και άλλα πουλερικά επισκέπτονταν τα δειλινά και τη νύχτα τη λίμνη και το πρωί κινούνταν στις παρακείμενες αγροτικές εκτάσεις για την τροφή τους, ενώ διάφορα αγρίμια, όπως αλεπούδες, αγριόχοιροι και λύκοι κατέβαιναν στις όχθες τις λίμνες από τα γύρω όρη. Το τοπίο μπορεί να μοιάζει παραμυθένιο αλλά ας μην λησμονούμε ότι ήταν μία ιδιόμορφη αρένα, φρίκης, δισταγμού, αγωνίας και μυστηρίου, όπου οι αντίπαλες αντάρτικες δυνάμεις των κομιτατζήδων και των Ελλήνων, ξεδίπλωναν τις πολεμικές τους επιχειρήσεις υπό το βλέμμα του απρόβλεπτου παράγοντα, που ήταν ο τουρκικός στρατός.

Μετά την αποτυχία της ψευδοεπανάστασης του «Ιλιν – ντεν» το 1903, οι Βούλγαροι καταδιωκόμενοι από τον τουρκικό στρατό, βρήκαν καταφύγιο στο Βάλτο εκτοπίζοντας αρχικά ντόπιους και ψαράδες, μετατρέποντάς τον εν συνεχεία σε σύντομο χρονικό διάστημα σε ορμητήριο καταδυνάστευσης και τρομοκρατίας των γύρω χωριών, ελέγχοντας παράλληλα τις οδικές αρτηρίες που οδηγούσαν από τη Θεσσαλονίκη προς τη Βέροια, τη Νάουσα και τα Βοδενά⁶⁹. Η κύρια δύναμη των κομιτατζήδων είχε εγκατασταθεί στο νοτιοδυτικό τμήμα της λίμνης⁷⁰, όπου η ψηλή βλάστηση ήταν πυκνή και εντονότερη και είχαν κατασκευάσει σε αυτήν καλύβες απόρθητες σε κάθε εχθρική επίθεση, με κυριότερες αυτές του Ζερβοχωριού, της Μπαλίτζας και του Γκόλο Σέλο, όπου ήταν και το αρχηγείο τους, με επικεφαλής το βοεβόδα Αποστόλ Πετκόφ⁷¹, που οι Βούλγαροι αποκαλούσαν ως «ήλιο του

⁶⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ/Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα, αρχειοθήκη 92, φακ. 1/Η, Έκθεσις Ιωάννη Δεμέστιχα (Νικηφόρου), Μακεδονικός Αγών, στο εξής Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, σ. 15.

⁶⁹ Οι κομιτατζήδες συμπεριφέρονταν σαν ιδιοκτήτες της λίμνης των Γιαννιτσών, απαγορεύοντας όχι μόνο τις εργασίες του ψαρέματος, του κοψίματος του ραγαζιού ή του κυνηγιού, αλλά και την είσοδο των χωρικών στο Βάλτο. Στο υπ' αριθμ. 832 από 18-1-1905 φύλλο της εφημερίδας «Ατλαντίς», σ. 1, διαβάζουμε σχετικά : « Ο περίφημος αρχηγός Αποστόλης (εννοείται ο Αποστόλ Πετκόφ), διέταξε τους αλιείς της λίμνης Γενίτσας να εγκαταλείψουν την χώραν, προτιθέμενος να τους αντικαταστήση διά Βουλγάρων». Ατλαντίς, αρ.φ.832, 18.1.1905, σ.1.

⁷⁰ Στην άλλη πλευρά που ήταν ο κάμπος με τα χωριά του Ρουμλουκιού, οι όχθες της λίμνης στερούνταν φυσικής κάλυψης

⁷¹ Ο Παπατζανετέας αναφέρει ότι στην καλύβα του Γκόλο Σέλο διέμενε ο Αποστόλ Πετκόφ, συμπληρώνοντας «...Αυτόν οι Βούλγαροι τον τιμούσαν για μεγάλο εθνικό ήρωα, και στο '13 ήυρα τη φωτογραφία του σε όλα τα βουλγαρικά χωριά από το Πετσί ως το Κιλκίς από κάτω». Π. Παπατζανετέας, ό.π., σ. 6. Σύμφωνα με το ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908),

Βαρδαρίου»⁷². Η συνολική δύναμη των κομιτατζήδων στη λίμνη έφτανε περίπου τους διακόσιους πενήντα άνδρες με αρχηγούς τους αρχικομιτατζήδες Χατζή, Μητρούση Τζανέσωφ, Στέργιο Βλάχο, ενώ σποραδικά διέμεναν και ενίσχυαν και με τα σώματά τους οι αρχηγοί Λουκάς και Καρατάσος.

Οι κομιτατζήδες με την εγκατάστασή τους στο Βάλτο και την αναγνώριση της στρατηγικής του σημασίας, ξεκίνησαν συστηματικά την τρομοκρατία και την προπαγάνδα κατά των κατοίκων της περιοχής. Φέροντες τον παραπλανητικό μανδύα «των επαναστατημένων ντόπιων χριστιανών», ενεργούσαν συνεχώς για την αλλοίωση με κάθε τρόπο της ελληνικής συνείδησης των Ελλήνων της Μακεδονίας, αποσκοπώντας στον εκβουλγαρισμό τους. Οι απειλές και η ασκούμενη τρομοκρατία, προκύπτει και από έγγραφο του γενικού επιθεωρητή Μακεδονίας Χουσεϊν Χιλμή Πασά, προς την Αστυνομία της υποδιοίκησης Βοδενών με περιεχόμενο : «*καθ' υποβληθείσας μοι αναφοράς και τα γενόμενα παράπονα ο προ τινος αμνηστευθείς Βούλγαρος συμμορίτης Αποστόλ μεταβαίνει εις τα χωριά εκείνα του υφ ' υμάς καζά, τα οποία ανέκαθεν υπήγονταν εις την δικαιοδοσίαν του Πατριαρχείου, και καταπιέζει ταύτα ίνα αλλαξοπιστήσουν, επεμβαίνει δε αυθαιρέτως εις τας εκκλησίας...Και εν ή περιπτώσει, δεν καταστή δυνατόν ν' αποτραπούν αι αυθαιρεσίαι του ειρημένου Αποστόλ και των συντρόφων του, να ληφθούν μετά πάσης μυστικότητας, ίνα μη τυχόν διαφύγουν ούτοι, τα ενδεικνυόμενα στρατιωτικά μέτρα και να συλληφθούν. Αξιό αναφορά ενεργειών»⁷³.*

Το νοτιοδυτικό τμήμα ήταν, όπως προαναφέρθηκε, πυκνά δασωμένο και καλά καλυπτόμενο, ουσιαστικά και κυριολεκτικά αθέατο, ενώ η γειτνίασή του με τα εξαρχικά χωριά ενίσχυε τη δυναμική του. Όσο οι κομιτατζήδες ήλεγχαν το Βάλτο, ελληνικό σώμα δεν μπορούσε να δράσει αποτελεσματικά στις περιοχές της Βέροιας, της Νάουσας και των Βοδενών, γιατί η βουλγαρική συμμορία άμεσα θα επιχειρούσε. Συνεπώς ο Βάλτος δεν ήταν ένα απλό στρατηγικό σημείο, αλλά ίσως το νευραλγικότερο και το πλέον σημαντικό σε ολόκληρη τη Μακεδονία⁷⁴.

Τα ελληνικά σώματα, εκμεταλλευόμενα τελικώς την ανάγκη των Τούρκων να εκδιώξουν τους κομιτατζήδες από την περιοχή ή τουλάχιστον να τους περιορίσουν

Αθήνα 1998, σ. 253, ο Αποστόλ Πετκόφ διέμενε στην καλύβα Μπαλίτζα ή Μελίσσις κατά τις πληροφορίες των ελληνικών σωμάτων.

⁷² D. Dakin, *ό. π.*, σ.118.

⁷³ Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Τουρκικά Έγγραφα περί του Μακεδονικού Αγώνος*, επιμέλεια Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Θεσσαλονίκη 1958, σ.69.

⁷⁴ D. Dakin, *ό. π.*, σ.118.

γιατί καθημερινά έκαναν επιδρομές στα τσιφλίκια τους, στρατολόγησαν άνδρες από τα χωριά της περιοχής για την ενίσχυση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων, για τη μεταφορά των εφοδίων ή για οδηγούς, καταφέροντας πρώτα τα αντάρτικα σώματα των Ελλήνων Αξιωματικών Κωνσταντίνου Μπουκουβάλα (Πετρίλος), Σταύρου Ρήγα (Καβοντόρος) και Μιχαήλ Αναγνωστάκου (Ματαπάς), να εξασφαλίσουν όπλα, πολεμικό υλικό και εφόδια διαβίωσης, εισχωρώντας στο Βάλτο, καταλαμβάνοντας τις καλύβες Τσέκρι και Αλήμπεη – Λάκκα στα βορειανατολικά της λίμνης τις οποίες και οχύρωσαν. Άμεση συνδρομή στα πρώτα ελληνικά σώματα που μπήκαν στη λίμνη προσέφερε ο Γκόνος Γιώτας⁷⁵, ένας σλαβόφωνος αγωνιστής από τα Γιαννιτσία, γνωστός με το ψευδώνυμο «*το Στοιχείο του Βάλτου*»⁷⁶. Ο Γκόνος την τετραετία από το 1900 έως το 1904 συνεργαζόταν με τους Εξαρχικούς, όμως με την εμφάνιση των ελληνικών δυνάμεων στην περιοχή άμεσα πήρε το μέρος των Ελλήνων, πολεμώντας λυσσαλέα τους κομιτατζήδες, παρέχοντας ανεκτίμητες υπηρεσίες στο ελληνικό στρατόπεδο, από το 1904 έως το 1908. Ο Δεμέστιχας, τον χαρακτηρίζει ως «*ο γενναίος Γκόνος εκ των Γιαννιτσών, άλλοτε με τα βουλγαρικά σώματα, τότε όμως φανατικώτατος Έλληνας*»⁷⁷. Τα χαρακτηριστικά του σλαβόφωνου αρχηγού ήταν ότι διέθετε μεγάλη και πολύτιμη εμπειρία στη διεξαγωγή του ανταρτοπόλεμου στη λίμνη, γνώριζε τη νοοτροπία, τις τακτικές και στρατηγικές που χρησιμοποιούσαν οι κομιτατζήδες, δίνοντας συχνά οδηγίες και συμβουλές στους συνήθως παρορμητικούς και άπειρους αρχηγούς των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων⁷⁸. Γενικά η παρουσία του Γκόνου Γιώτα ήταν καταλυτική, μαθαίνοντας στους νέους Έλληνες αξιωματικούς την αξία της ενέδρας, της υπομονής στη μάχη, το σκεπτικισμό πριν τις στρατιωτικές αποφάσεις, τον υπολογισμό των τοπικών συνθηκών και τη δυνατότητα να

⁷⁵ Σκόπιμο είναι να αναφερθεί ότι ο Γκόνος Γιώτας, ήταν πρώτος ξάδερφος του Αποστόλ Πέτκωφ. Τάσος Κωστόπουλος, «*Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) : εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης*», στα : Ιστορικά, τ. 23^{ος}, τχ. 45, (2006), σ. 401.

⁷⁶ Το παραπάνω προσωνύμιο του Γκόνου, του το απέδωσε ο φιλιατρινός μακεδονομάχος Δημήτριος Κάκκαβος, συμμαθητής του Παύλου Μελά και εξ' απορρήτων συνεργάτης του Λάμπρου Κορομηλά. Σπύρος Κάραβας, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα 2014, σ. 10. Ο Μόδης γράφει για το Γκόνου «...ήταν μαζί οδηγός, αρχηγός, επιτελάρχης, μαχητής» και «...λιγόλογος, σοβαρός, αξιοπρεπής, ήταν γεννημένος αρχηγός και σωστός άνδρας». Γεώργιος Μόδης, *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 294-304.

⁷⁷ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, *ό. π.*, σ. 58.

⁷⁸ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία 1904-1908, Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 286 και Ιωάννης Χολέβας, *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Αθήνα 1999, σ. 315-319.

προφυλάσσονται από τα ύπουλα συναπαντήματα με τους κομιτατζήδες⁷⁹. Ήταν ο μόνος εκ των μακεδονομάχων που άντεξε στο ανθυγιεινό περιβάλλον του Βάλτου, πιθανότητα είτε επειδή μεγαλωμένος στην περιοχή είχε επίκτητη ανοσία στην ελονοσία, λόγω των επανειλημμένων προσβολών του, είτε επειδή ήταν ετεροζυγώτης για το γονίδιο της ελονοσίας, είχε δηλαδή γενετικά καθοριζόμενη αντίσταση στη νόσο⁸⁰.

Από τα πρώτα ελληνικά σώματα που εγκαταστάθηκαν στη λίμνη των Γιαννιτσών, τέθηκε σε εφαρμογή το σχέδιο της ελληνικής πλευράς που ήταν να δημιουργήσει προφυλακές στο βορειοανατολικό τμήμα της λίμνης, ώστε να εφοδιάζει τα τμήματα που θα κινούνταν προς τα βόρεια και προς δυσμάς και επιπλέον, να δημιουργήσει μια βάση επιχειρήσεων στη περιοχή των Γιαννιτσών, ώστε να αποκατασταθεί η επικοινωνία της Θεσσαλονίκης με το υπόλοιπο εσωτερικό της Μακεδονίας. Για την επίτευξη των παραπάνω ήταν αναγκαίο οι κομιτατζήδες να εκδιωχθούν από το νοτιοδυτικό τμήμα του Βάλτου ή τουλάχιστον να περιοριστούν σε άμυνα. Για τους λόγους αυτούς και προς επίτευξη των όσων αναφέρθηκε το ελληνικό αρχηγείο της Θεσσαλονίκης ενέτεινε την αποστολή ελληνικών σωμάτων από την άνοιξη του 1906 στην περιοχή. Οι πρώτες ενισχύσεις ήταν το σώμα του Λοχία Πυροβολικού Παναγιώτη Παπατζανετέα και το σώμα του Λοχία Πεζικού Ιωάννη Σακελλαρόπουλου (Ζήρια). Η συνολική δύναμη εκείνη την εποχή ήταν πενήντα πέντε άνδρες, που διέμεναν σε δύο καλύβες, στην καλύβα Τσέκρι, όπου ήδη βρισκόταν ο Ανθυπολοχαγός Ρήγας (Καβοντόρος) και στην καλύβα της Τριχοβίστας (Καμποχώρι) όπου ήδη ήταν η δύναμη του Ανθυπασπιστή Αναγνωστάκου (Ματαπάς)⁸¹.

3.3. Η ζωή των μακεδονομάχων στη λίμνη των Γιαννιτσών

Για τη μακρά παραμονή τους στη λίμνη, οι κομιτατζήδες, είχαν καταλάβει τις καλύβες των ψαράδων, που ήταν διάσπαρτες μέσα στη λίμνη και κρυμμένες

⁷⁹ Μια από τις συχνότερες συμβουλές του Γκόνου Γιώτα προς τους νεοφερμένους αξιωματικούς, ήταν «*Εντώ τέλει υπομονή και μάτια ντέκα τέσσερα*». Ο καπετάν Άγρας που είχε μια ιδιαίτερη σχέση με το Γκόνο και του άρεσε να τον πειράζει, απαντούσε «*Τότε να φορέσουμε γυαλιά, Γκόνε*».

⁸⁰ Διδακτορική Διατριβή Παύλου Αχ. Νταφούλη: «*Η υγειονομική περίθαλψη κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) και η δράση των έφεδρων και μόνιμων αξιωματικών που συμμετείχαν στο Μακεδονικό Αγώνα*», Ιωάννινα 2007, σ. 126-127. Ο Άγρας για το γεγονός αυτό πείραζε το Γκόνο ως εξής: «*Όχι μόνο δεν έχει ελονοσία ο Γκόνο, αλλά και τα κουνούπια άμα τον τσμήσουν ψοφάνε*» Θ. Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ.117.

⁸¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 252-253.

ανάμεσα στις καλαμιές. Οι ψαράδες που ψάρευαν στη λίμνη ή οι θηρευτές των νόστιμων νερόκοτων, επειδή δεν μπορούσαν να επιστρέψουν την ίδια ημέρα στο χωριό τους, έφτιαχναν «πατώματα» ή και καλύβες μέσα στη λίμνη. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιούσαν διάφορα υλικά που υπήρχαν σε αφθονία στη λίμνη, όπως σωρούς από χοντρές ρίζες καλαμιών και άλλα δέντρα, τα οποία συνέδεαν με δοκούς και έριχναν από πάνω στρώσεις χώματος. Στο σημείο που έφτιαχναν το πάτωμα αν το νερό ήταν ρηχό, αυτό έμενε ακίνητο και είχε σταθερότητα, αφού συγκρατούταν με πασσάλους ή γύρω φράχτες, αλλιώς αυτό επέπλεε. Στην περίπτωση που το νερό ήταν βαθύ η κατασκευή του ήθελε περισσότερη προσοχή, τοποθετώντας μεγάλα καδρόνια που έμπηγαν στο βυθό της λίμνης. Τέτοια πατώματα ήταν πολλά και σε διάσπαρτα σημεία που χρησιμοποιούνταν από τους χωρικούς για την αποθήκευση και τη φύλαξη των εργαλείων τους. Αν σε αυτά τα πατώματα, προσέθεταν ξύλα και από πάνω πλούσιο χλωρό και ξερό ραγάζι, καλάμια που «έμπλεκαν» και πολλή λάσπη κατασκεύαζαν καλύβες, με στέγη συνήθως κωνική ή τριγωνική που λόγω των πολλών στρώσεων ήταν μονωμένη. Επίσης, την πόρτα της καλύβας την επένδυναν με μουσαμά και στη μέση του πατώματος, είχαν τοποθετήσει πηλό κατάλληλα πλασμένο, για να ανάβουν φωτιά με τα ξερά χόρτα και τα καλάμια⁸². Η συγκοινωνία μέσα στην πλωτή αυτή πολιτεία, ήταν για τους καλά μνημένους στους υδάτινους δρόμους αυτής. Παντού υπήρχαν μεγάλοι καλαμιώνες σχεδόν απόρθητοι και μόνο λίγα ήταν τα κανάλια, που λειτουργούσαν σα δρόμοι και μονοπάτια. Ο Λουδίας ποταμός που χυνόταν στη λίμνη και το ρουν του συνέχισε μέχρι την εκβολή του στη θάλασσα, σημείωνε δύο διακλαδώσεις με πλάτος τέσσερα έως πέντε μέτρα που οι χωρικοί ονόμαζαν στη γλώσσα τους «*ως μάνες του νερού*». Οι χωρικοί και οι ψαράδες που κινούνταν συνεχώς στο Βάλτο έκοβαν με τα εργαλεία τους, τους καλαμιώνες και καθάριζαν τη βλάστηση, δημιουργώντας νέες διαδρομές, αλλά αυτές αν δεν καθαρίζονταν συχνά ξαναγέμιζαν με την υδροχαρή βλάστηση και γίνονταν απόρθητες. Στις ακρολιμνίες για την είσοδο και έξοδο στη λίμνη κατασκεύαζαν ξύλινες αποβάθρες που τις ονόμαζαν «*σκάλες*»⁸³.

Το χρησιμοποιούμενο μεταφορικό μέσο εντός της λίμνης ήταν μονόξυλα με επίπεδο βυθό, ώστε να μην αναποδογυρίζουν και να κινούνται στα ρηχά νερά με

⁸² Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ.76-77.

⁸³ «...Λέγαμε το μέρος που ήταν κατάλληλο για απόβαση, γιατί δεν μπορούσες όπου να ναι να μπεις και να βγεις...και οι σκάλες έπαιρναν συνήθως το όνομα από το κοντινό χωριό. Π.χ. η σκάλα του Σκυλίτσι (Σκυλικίου) λεγόταν έτσι από το χωριό Σκυλίτσι...». Π. Παπατζανετέας, *ό. π.*, σ. 4.

ευκολία, που ονόμαζαν «πλάβες», όπου με ένα ή δύο κουπιά - «πλατσιά», τις μετακινούσαν και τις οδηγούσαν ανάλογα με την κατεύθυνση που επιθυμούσαν. Το πλήρωμα κάθε πλάβας, δεν ξεπερνούσε τα δύο με τρία άτομα. Τα υδάτινα μονοπάτια ήταν συνήθως τόσο στενά, ώστε μία μόνο πλάβα χωρούσε.

Με την εγκατάστασή τους οι κομιτατζήδες, ενίσχυσαν τα πατώματα και τις καλύβες, κάνοντάς τα μεγαλύτερα και με εξώστες. Μπροστά στο κράσπεδο κάθε καλύβας ή πατώματος, από ραγάζι, καλάμια, πέτρες και πολλή λάσπη, έφτιαχναν χωμάτινους τοίχους, ύψους περίπου εβδομήντα πέντε εκατοστών, προκειμένου να πυροβολούν καλυμμένοι όρθιοι ή καθιστοί ή και πρηνηδόν. Δύο με τρεις καλύβες που γειτνιάζαν αποτελούσαν μια ολοκληρωμένη ομάδα μάχης, αποτελούμενες από τριάντα έως πενήντα μαχητές περίπου. Κοντά στις ήδη υπάρχουσες καλύβες που καταλάμβαναν, έφτιαχναν νέες μικρότερες ή μεγαλύτερες που χρησιμοποιούσαν ως αποθήκες τροφίμων, πολεμικού υλικού και ειδών ρουχισμού.

Οι ληστρικές συμμορίες των κομιτατζήδων δεν άφηναν τίποτε όρθιο, στον κάμπο από τη Θεσσαλονίκη έως το Βέρμιο, κατακτώντας έδαφος στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία με έξοδα του ελληνισμού. Οποιαδήποτε ελληνική επιτυχία στο διαμέρισμα της Βέροιας – Νάουσας – Βοδενών, είχε μικρή και πρόσκαιρη αξία, εφόσον στα νώτα υπήρχαν οι φωλιές του Βούλγαρου βοεβόδα Αποστόλ. Τα απεσταλμένα από το Προξενείο της Θεσσαλονίκης, ελληνικά αντάρτικα σώματα, είχαν ως αποστολή να κερδίσουν έδαφος στη λίμνη και σιγά - σιγά να εκδιώξουν τις λαθρόβιες φωλιές της βουλγαρικής συμμορίας. Οι Βούλγαροι αντέδρασαν στο ελληνικό σχέδιο ηρωικά και απεγνωσμένα. Οι διαμάχες για τη διατήρηση ή την κατάληψη των καλυβών και των πατωμάτων, είχαν το χαρακτήρα μικρών πολεμικών επιχειρήσεων, όμως ιδιαίτερα λυσσαλέων και αιματηρών. Οι κομιτατζήδες έχοντας συγκεντρώσει χρήματα από την ήδη εκτεταμένη δράση τους, πλήρωναν αδρά πολλούς χωρικούς ως οδηγούς των σωμάτων τους μέσα στη λίμνη δημιουργώντας νέους υδάτινους διαύλους και νέα μονοπάτια. Ας μη λησμονιέται ότι είχαν ήδη συνηθίσει στις κακουχίες και τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στη λίμνη. Οι πολλές ενέδρες τους, αποδεκάτισαν τα πρώτα ελληνικά σώματα και έκαμψαν εν μέρει το θάρρος και την αυταπάρα των Ελλήνων.

Οι Έλληνες μαχητές εγκαταστάθηκαν στις βορειοανατολικές καλύβες των φαράδων της λίμνης, κατασκευάζοντας νέες ή επισκεύασαν τις ήδη υπάρχουσες, προσδίδοντας τους μεγαλύτερη χωρητικότητα ώστε να μπορούν να διαμένουν έως

εξήντα με εβδομήντα μαχητές σε μερικές από αυτές. Ενίσχυσαν και αυτοί τα κράσπεδα των πατωμάτων και των καλυβών, με διάφορα υλικά που έβρισκαν στη λίμνη, εκτελώντας δοκιμαστικές βολές με τα μάλιγχερ ή τα γκρα που χρησιμοποιούσαν για να δουν αν διαπερνάται το τοίχωμα. Κατασκεύασαν νέες και περισσότερες «σκάλες» σε κομβικά σημεία και πλήρωναν σλαβόφωνους συνήθως ψαράδες για να κινούνται με ασφάλεια μέσα στη λίμνη. Την εξερεύνησαν, βρήκαν παλιά μονοπάτια και χάραξαν δικά τους με κουραστική εργασία όλη σχεδόν την ημέρα. Η επικοινωνία με το Προξενείο Θεσσαλονίκης ήταν τακτική. Οι ταχυδρόμοι έφταναν στις σκάλες για να κομίσουν τα μαντάτα, πάντα σε συνεννόηση με τους αρχηγούς των σωμάτων. Οι μαντατοφόροι ήταν Έλληνες ή Τούρκοι μισθωτοί. Μία πιστολιά ή ένα ούρλιασμα ζώου μπορεί να ήταν το συνθηματικό για να φτάσουν τα δέματα με τις επιστολές, τα πολεμοφόδια ή την ποσότητα των τροφίμων.

Κάθε καλύβα, κάθε πάτωμα ήταν ένα πλωτό στρατηγείο. Οι Έλληνες αντάρτες και μαχητές το φρουρούσαν σε ομάδες δύο ή τριών ατόμων ή και περισσότερων ανάλογα με το μέγεθός τους και την απόσταση από την απειλή, επισκευάζαν ή κατασκεύαζαν τα ευαίσθητα οικήματα, εξερευνούσαν και περιπολούσαν τις υδάτινες διαδρομές, μαγείρευαν, αναζητούσαν τροφή και κινούνταν στο δαιδαλώδες και αφιλόξενο υγρό περιβάλλον για τον εντοπισμό των εχθρικών δυνάμεων.

Σταδιακά η συμμορία των κομιτατζήδων περιορίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της λίμνης και μάλιστα σε λίγες καλύβες με αποτέλεσμα τα γύρω χωριά να αναπνεύσουν πραγματικά, με τους κατοίκους τους να επανέρχονται στους κόλπους του πατριαρχείου και του ελληνισμού. Όλο και περισσότεροι σλαβόφωνοι και πρώην εξαρχηκοί στρατολογούνται στα ελληνικά σώματα, προσφέροντες ανεκτίμητες υπηρεσίες και πληροφορίες. Τα αποτελέσματα ήταν ορατά, οι χωρικοί καθημερινώς μετέβαιναν στις καλύβες, ζητούσαν ακρόαση από τους αρχηγούς των σωμάτων, διατυπώνοντας τα παράπονά τους για να λύσουν τις αναμεταξύ τους διαφορές, για να παράσχουν πληροφορίες, για να υποβάλλουν τα σέβη τους ή για να καταθέσουν πολύτιμες πληροφορίες. Πολλοί εξ' αυτών εκπαιδεύονταν στρατιωτικά και μάθαιναν την ελληνική γλώσσα και την ελληνική ιστορία⁸⁴.

⁸⁴ Ο Δεμέστιχας, είχε κατασκευάσει καλύβα μεγάλης χωρητικότητας που την ονόμαζε «Νίκη», εντός της οποίας γινόταν συστηματική εκπαίδευση χωρικών «Εκεί έκαστον Σάββατον προσήρχοντο πλέον των 25 χωρικών, οίτινες καθ'όλην την εβδομάδα ησκούντο μεθοδικώς εις την γνώσιν και χρήσιν των όπλων του μάχεσθαι. Η εκπαίδευσις συνεπληρούτο με βολήν 5-10 φυσηγίων, με ακήσεις τινάς γινομένης

Κυριολεκτικά στη λίμνη όπως ευστόχως αναφέρει ο αείμνηστος καθηγητής Κανελλόπουλος, «...υπήρχε κράτος εν κράτει, μία ανεπίσημος ελληνική κυβέρνηση»⁸⁵.

Η ζωή στη λίμνη των Γιαννιτσών όμως ήταν πραγματικό μαρτύριο. Η απότομη αλλαγή των κλιματολογικών συνθηκών και η υπερβολική υγρασία τσάκιζε τον οργανισμό των αγωνιστών⁸⁶. Τα αντάρτικα σώματα αναγκάζονταν να κινούνται, να περιπολούν ή να φυλάνε σκοπιά περισσότερο τις νυχτερινές παρά τις πρωινές ώρες, όπου απασχολούνταν με τις εργασίες των καλυβών και τις πολεμικές προετοιμασίες, ενώ οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, ήταν κυριολεκτικά φρικτό μαρτύριο. Ο βούρκος ήταν αποπνικτικός, επιβάρυνε το κλίμα και γέμιζε με αναθυμιάσεις την ατμόσφαιρα. Σε περίπτωση δε που κάποιος εκ των αγωνιστών κατάφερνε να ανταπεξέλθει έπρεπε στη συνέχεια να αντιμετωπίσει τις ψείρες, τα κουνούπια, τη θανατηφόρα ελονοσία και τους ρευματισμούς. Παπατζανετέας και Δεμέστιχας που έδρασαν στο Βάλτο περιόδους πριν, μαζί και μετά από τον καπετάν Άγρα, κλονίσθηκαν ψυχικά και σωματικά από ρευματισμούς, με αποτέλεσμα να ακολουθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα θεραπευτική αγωγή για να τους αντιμετωπίσουν⁸⁷. Ο καπετάν Κόρακας, Αθανάσιος Σταυρόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά «...η κατάσταση δεν ήταν τόσο ρομαντική στη Λίμνη μας. Τα κουνούπια ήταν σαν...χελιδόνια...τα νερά καταπράσινα γεμάτα βδέλλες και νεροφίδες. Νερό πίοσιμο δεν είχε εκεί γύρω και αναγκαζόμασταν για να μην τριγυρνούμε πιο μακριά, να πίνουμε αυτό το ίδιο νερό, αφού πρώτα το περνούσαμε μέσα από τα μαντήλια μας»⁸⁸. Οι κώνωπες οι ανωφελείς όπως είναι φυσιολογικό είχαν βρει τις κατάλληλες κλιματολογικές συνθήκες για να πολλαπλασιάζονται στο ελώδες κλίμα της λίμνης. Ο Παπατζανετέας στα απομνημονεύματά του αναφέρει στη Δέλτα για το νερό «από τον κορμό της λαπατιάς, περνούσαμε και το νερό για να μην τύχει και πιούμε καμιά βδέλλα, που ήταν ένα σωρό, γιατί ο κορμός της έχει πόρους και είναι σαν σφουγγάρι»⁸⁹. Η τροφή τους ήταν λιγοστή και αποτελούταν κυρίως από ψωμί και

εντός της λίμνης προς το βράδυ με την ανάγνωσιν μερών τινών της ελληνικής ιστορίας. Ο Παντελής, ο Βαγγέλης εξετελούν το έργον αυτό με ενθουσιασμόν και επιμελέστατα και οι νεαροί χωρικοί ησθάνοντο εξεγειρόμενον μέσα των αίσθημα άγνωστον προσωπικής υπερηφάνειας και χαράς. Έφευγον περισσότερον Έλληνες, περισσότερον άνδρες, αφ' ότι είχαν έλθει». Εκθέσεις Ι. Δεμέστιχα, ό.π., σ.66-67.

⁸⁵ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ.84-85.

⁸⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ/Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος, αρχείο 92 /Α, φάκελος 2ζ, Εκθέσεις Β. Σταυρόπουλου, φ.15.

⁸⁷ Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ. 35.

⁸⁸ Βασίλειου Σταυρόπουλου, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 437. «Τρυπόσαν και τα ρούχα». Π. Παπατζανετέας, ό.π., σ. 35.

⁸⁹ Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ. 29.

τυρί, συχνά όμως το στερούνταν και αναγκάζονταν να μείνουν νηστικοί για μέρες. Η τροφοδοσία τους γινόταν από τα διπλανά χωριά, όμως υπήρχαν δυσκολίες, γιατί οι Τούρκοι παρακολουθούσαν τις ύποπτες διελεύσεις και τα μονοπάτια⁹⁰. Για να το ξεπεράσουν, αποθήκευαν μεγάλες ποσότητες τροφίμων ικανές να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες των σωμάτων για ένα μήνα και επιπρόσθετα, κατασκεύαζαν στις καλύβες τους φούρνους, όπως μας ενημερώνει ο Παπατζανετέας, για την παραγωγή ψωμιού.

Οι Έλληνες αντάρτες και οι χωρικοί που διέμεναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στις καλύβες είχαν να αντιμετωπίσουν επιπλέον, τις συνεχείς πλημμύρες της λίμνης λόγω των εκτεταμένων βροχοπτώσεων ή το λιώσιμο των πάγων από τα γύρω βουνά, ενώ ήταν πολλές φορές ήταν αναγκασμένοι να περιπολούν, να φυλάσσουν σκοπιά ή ακόμα και να επιχειρούν μένοντας ακίνητοι εντός των ψυχρών υδάτων και των εντελώς παγωμένων νερών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αρκετή αλληλογραφία τους με το Προξενείο της Θεσσαλονίκης, ζητούσαν ψηλές μπότες για να προστατεύουν τα πόδια όσο το δυνατόν περισσότερο από το νερό. Ο καπετάν Νικηφόρος αναφέρει στην έκθεσή του ότι *«όλην την νύκτα είμεθα άγρυπνοι πατώντες εντός των ψυχρών υδάτων. Τα υψηλά υποδήματά μου δεν με επροφύλασσον πλέον, είχαν δε μείνει ανυπόδητος και γυμνός άνω των γονάτων»*⁹¹. Ο Παπατζανετέας αναφέρει ότι *«άμα πλημμύριζε η λίμνη, αν ήταν τα πατώματα παλιά, ανέβαιναν μαζί με το νερό. Μ' αν ήταν στερεά μπηγμένα, δεν ανέβαιναν και τότε κόβαμε καλάμι και ραγάζι και το ρίχναμε και υψώναμε το πάτωμα και μέσα και έξω από την καλύβα. Και καμιά φορά αναγκαζόμαστε τόσο να το υψώσουμε που περνούσαμε πια από την πόρτα της καλύβας με τα γόνατα»*⁹².

Η προσωπική καθαριότητα και φροντίδα γινόταν κυρίως τις βραδινές ώρες όπου οι επιθέσεις ήταν πιο αραιές. Το φαρμακευτικό υλικό ήταν πενιχρό. Λίγο ιωδοφόρμιο, λίγη κινίνη⁹³, ελάχιστο βαμβάκι και μερικοί επίδεσμοί ήταν τα λιγοστά φάρμακα που κουβαλούσαν μεταξύ τους⁹⁴.

⁹⁰ Όπως για παράδειγμα το αλεύρι που έφτανε από τη Βέροια μέσα από κρυφές διαδρομές προκειμένου να μην το αντιληφθούν οι Τούρκοι ή οι κομιτατζήδες.

⁹¹ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ.71.

⁹² Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ. 29-30.

⁹³ Η κινίνη χορηγούταν για χρόνια ως το μοναδικό φάρμακο για την αντιμετώπιση της ελονοσίας, όταν όμως έγινε αντιληπτό ότι μειώνει τους καρδιακούς παλμούς γρήγορα αντικαταστάθηκε.

⁹⁴ Ο Άγρας σε επιστολή του την 25^η Οκτωβρίου του 1906, ζητά *«έν κιβώτιον φαρμάκων δια τους μαθητάς»* και χαρακτηρίζει ότι η στέρησή του *«ισοδυναμεί με την στέρησιν κονδυλοφόρων είναι*

Ο ύπνος τους ήταν, όπως αναφέρει ο Ανθυπίλαρχος Φιλόλαος Πηχεών (καπετάν Φιλώτας), «Υπνος αντάρτου. Λαγός και αντάρτης καταδιωκόμενος κοιμούνται κατά τον ίδιον τρόπον δηλ. με ανοικτά μάτια και ορθούνται εις τον πρώτον παραμικρότερον κρότον»⁹⁵. Τις ημέρες δε πριν ή μετά τις πολεμικές επιχειρήσεις όπως αναφέρει ο Δεμέστιχας «αδύνατο ήτο να κοιμηθώμεν»⁹⁶.

3.4. Η άφιξη του Άγρα στη Λίμνη – Σχεδιασμός επιχειρήσεων και οι πρώτες

ενέργειες για την κατάληψη στρατηγικών σημείων του Βάλτου

Το κέντρο της Θεσσαλονίκης από τους πρώτους μήνες του 1906, θέτοντας σε δράση το σχέδιό του, για «ακτινοειδή δράση» εντός της λίμνης των Γιαννιτσών και στην ευρύτερη περιοχή αυτής, προκειμένου να εκδιώξει ή να περιορίσει τα σώματα των κομιτατζήδων, αύξησε την αποστολή των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων που θα επιχειρούσαν στο εσωτερικό του Βάλτου και στη ξηρά, ορίζοντας ως αρχηγό των σωμάτων τον Υπολοχαγό Πεζικού Κωνσταντίνο Σάρρο (καπετάν Κάλα). Σκοπός του σχεδίου ήταν η λίμνη να γίνει βάση εξόρμησης των ελληνικών σωμάτων για όλες τις περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας. Όλα τα σώματα που θα κατέφθαναν από την Ελλάδα είτε από τη θάλασσα είτε από τη ξηρά, θα στάθμευαν για ανάπαυση και ανασυγκρότηση στη λίμνη. Επιπλέον, θα τη χρησιμοποιούσαν ως κέντρο ανεφοδιασμού σε όπλα και πυρομαχικά αλλά και ως κέντρο εκπαίδευσης των ντόπιων στο χειρισμό των όπλων, αυξάνοντας την πολεμική ετοιμότητα, την ικανότητα και τον αριθμό των αγωνιζομένων. Η απόφαση του Προξενείου Θεσσαλονίκης δικαιολογούταν λόγω της στρατηγικής θέσεως της λίμνης, καθώς αφενός είχε κομβική θέση στο χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας και αφετέρου γειτνίαζε με τις ακτές του Θερμαϊκού Κόλπου όπου αποβιβάζονταν τα σώματα που προσέγγιζαν δια θαλάσσης τη Μακεδονία και τέλος, η λίμνη λόγω της δυσκολίας του τουρκικού στρατού να επιχειρήσει, ούσα απρόσιτη κυριολεκτικά, ήταν το καλύτερο καταφύγιο για τα ελληνικά σώματα⁹⁷. Στην παραπάνω άκρως ουσιαστική για τη

μάλιστα και σπουδαιότερα αυτών» Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος, *Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, Νάουσα 2002, στο εξής *Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, σ. 289-290.

⁹⁵ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Η καθημερινή ζωή των μακεδονομάχων αγωνιστών», στα: *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών «Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά»*, Θεσσαλονίκη 12-13 Νοεμβρίου 2004, σ.167-173.

⁹⁶ Εκθεσις Ι. Δεμέστιχα, *ό. π.*, σ.72.

⁹⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 254-255.

συνέχιση του αγώνα απόφαση του Προξενείου Θεσσαλονίκης, πρέπει να προστεθεί προς επίρρωση, η πρόθεση μεταφοράς του Κέντρου Νάουσας στο Βάλτο, καθώς οι κινήσεις του ήταν ιδιαίτερα δύσκολες εκείνο το διάστημα, αφού τα μέλη του βρίσκονταν κάτω από συνεχή παρακολούθηση από τις τουρκικές αρχές που γνώριζαν τη δράση του⁹⁸.

Το Προξενείο, ήδη από τα τέλη Αυγούστου είχε αποφασίσει να ακολουθήσει διαφορετική τακτική στον ιδιόζοντα αγώνα εντός του Βάλτου, εγκρίνοντας την πρόταση του Λοχία Πεζικού Παναγιώτη Παπατζανετέα, για δημιουργία νέων ελληνικών καλυβών, πλησίον των βουλγαρικών, ώστε τα σώματα που θα εγκαθίστανται εκεί να μπορούν να τις επιτηρούν και να περιορίζουν τις κινήσεις των κομιτατζήδων. Έτσι, βάσει των εξερευνήσεων του Παπατζανετέα έδωσε την έγκριση για την κατασκευή δύο νέων καλυβών κοντά στα βουλγαρόφωνα χωριά του Ζερβοχώρι, Αγία Μαρίνα και Γιάννισα, που ονομάστηκαν «Παναγιώτης» και «Αγία Μαρίνα»⁹⁹. Προς υλοποίηση των προρρηθέντων το Σεπτέμβριο του 1906 έφτασαν στη λίμνη των Γιαννιτσών, τρία νεοσυγκροτημένα ελληνικά σώματα. Στα σώματα αυτά ηγούνταν ο Υπολοχαγός Πεζικού Κωνσταντίνος Σάρρος (Κάλας), ο Ανθυποπλοίαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας (Νικηφόρος), που είχαν από εικοσιπέντε άνδρες έκαστος και ο Ανθυπολοχαγός Πεζικού Σαράντος Αγαπηνός. Ο Άγρας έφτασε πρώτος από τους τρεις τους και είχε δύναμη είκοσι ανδρών¹⁰⁰.

Το σώμα του Άγρα, μετά το προπεριγραφέν ταξίδι και την άφιξη του στο Βάλτο, συγκεκριμένα στην καλύβα των ψαράδων στη θέση «Γιουβάρια» παρέμενε πέντε με έξι ημέρες κατά τον Υψηλάντη, *«λόγω εμφανίσεως τουρκικών αποσπασμάτων κινουμένων εις τα περίξ ημών κατά τας ημέρας εκείνας»*¹⁰¹ και στη συνέχεια, με την καθοδήγηση ντόπιων ψαράδων, οδηγήθηκαν στην καλύβα Τσέκρι ή «Τσέκερη» κατά τον Παπατζανετέα, όπου ανασυγκροτήθηκαν και διανυκτέρευσαν για δύο ημέρες. Ο νεαρός αρχηγός συνάντησε τον Ανθυπολοχαγό Γεώργιο Μακρόπουλο (Κλάπα) και τον Παναγιώτη Παπατζανετέα, ο οποίος σύμφωνα με τις

⁹⁸ Ο Εξαδάκτυλος σε επιστολή του στον Κωνσταντίνο Μαζαράκη, από το οικογενειακό αρχείο του τελευταίου με τίτλο «Οδηγία δι' Αγαπηνόν», που δημοσιεύονται από το Θεόδωρο Κανελλόπουλο αναφέρει σχετικά «...Λέον εκ των προτέρων να γνωρίζωσι πάντες, ότι από τούδε μετατίθεται το κέντρον και το καταφύγιον του σώματος. Δεν είναι πλέον η ύποπτος γενομένη Νάουστα, αλλά η λίμνη...Μεταφέρεται το κέντρον της ενέργειας εκ Ναούστης παραμονής των σωμάτων, ήτις παρέχει επιτεινομένους καθ' εκάστης κινδύνους». Θ. Κανελλόπουλος, ό. π. σ.62.

⁹⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 254 και Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ. 7-20.

¹⁰⁰ Άγγελος Ανεστόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, Θεσσαλονίκη 1969, τ. 2, σ. 157-159.

¹⁰¹ Ιωάννης Υψηλάντης, *Μακεδονικός Αγών – Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του καπετάν Άγρα και του Αντώνη Μίγγα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 50.

οδηγίες του Προξενείου Θεσσαλονίκης παρέλαβε¹⁰² τον Άγρα και τον εγκαθιστά μαζί με το σώμα του στην καλύβα της Τερχοβίστας. Από την επόμενη ημέρα ο Παπατζανετέας¹⁰³, εκπαιδεύει από την καλύβα του το νέο αρχηγό, εντυφώνοντας σε λεπτομέρειες για τη δαιδαλώδη περιοχή της λίμνης, τα συγκεχυμένα δίκτυα επικοινωνίας, τους πόλους συνεννόησης της ξηράς, την πολεμική τακτική και τις συνήθειες της βουλγαρικής συμμορίας, έρχεται σε επαφή με πράκτορες και άλλα πρόσωπα συνεργασίας και γενικότερα, κατατοπίζεται για το «modus operandi» των ελληνικών δυνάμεων σε βάρος των κομιτατζήδων.

Τη 12^η Οκτωβρίου ο Παπατζανετέας παρέδωσε στον υπαρχηγό του σώματος του Άγρα, Γεώργιο Τηλυγάδη την οικονομική διαχείριση συντάσσοντας σχετικό πρωτόκολλο εις διπλούν, για να παραμείνει σε καθένα από τα συμπραττόμενα πρόσωπα.

Όπως αναφέρει ο Παπατζανετέας, λίγες μέρες αργότερα μαζί με τον Άγρα πήγαν αρχικά με πλάβες, στη συνέχεια δια ξηράς χρησιμοποιώντας ως οδηγό ένα ντόπιο από το χωριό Σχοινά και πάλι με πλάβες στην καλύβα Τσέκρι, όπου συναντήθηκαν με τους νέους αρχηγούς του ανατολικού διαμερίσματος της λίμνης, ήτοι τον Κωνσταντίνο Σάρο και τον Ιωάννη Δεμέστιχα. Αφού ο καπετάν Παναγιώτης τους ενημέρωσε για τα πεπραγμένα και τον τρόπο δράσης, έφυγαν συμφωνώντας ότι οι δύο νέοι αρχηγοί «*δε θα φθάνανε σε κανένα αποτέλεσμα γιατί ...αμέσως διαφωνήσανε*»¹⁰⁴.

Τη 18^η Οκτωβρίου, ο Τέλλος Άγρας χρησιμοποιώντας κωδικοποιημένη φρασεολογία και κρυπτογραφημένο κώδικα επικοινωνεί με το Προξενείο Θεσσαλονίκης, ενημερώνοντας το για την πρόοδο της δράσης του, την επικείμενη συνάντησή του με τον αρχηγό Ν. Ρόκα και την παράκληση ο Παπατζανετέας να αποσυρθεί λόγω καθημερινών πυρετών «*Προ ολίγων ημερών αφίχθην εις το σχολείον Παναγιωτίδου μετά του ποιμνίου. Αναμένω οδηγίας γενικάς και χρήματα δια τα*

¹⁰² Ο Παπατζανετέας είχε ενημερωθεί λίγες μέρες πριν για την άφιξη του Αγαπηνού με γράμμα του Κέντρου, που κωδικοποιημένα του γνωστοποιούσε «*Έρχεται ένας κεχαγιάς με 19 πρόβατα και ίσως περάση από τη στάνη σου. Ελπίζω πως θα περάσης πολύ καλά*». Η καλύβα «Παναγιώτης» και «Αγιά Μαρίνα», όπου διέμενε ο μανιάτης μακεδονομάχος, απείχαν με την πλάβα του 7 ώρες από την καλύβα Τσέκρι. Επίσης, ένα στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί ήταν ότι Μακρόπουλος και Παπατζανετέας, δεν είχαν και τις καλύτερες σχέσεις, με τον πρώτο να χαρακτηρίζει το δεύτερο στον Άγρα, ως «αντιπειθαρχικό στοιχείο» Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ.30-31.

¹⁰³ Ο Αγαπηνός είχε λάβει γράμμα από το κέντρο όπου τον ενημέρωνε ότι «*Ο Παναγιώτης θα είναι ο διδάσκαλός σου για ένα μήνα*» Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ.31.

¹⁰⁴ Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ.33.

πρόβατα. Τον εν Φλωρεντία παραμένοντα κ. Χατζηρόκον δεν συνήντησα έγγραφα όμως αυτό όπως κανόνισα τα της συναντήσεως και μοι απήντησε ότι δεν έχει λάβη ακόμα και αυτός σχετικές οδηγίας. Αιτηθέντα κυάλια παρακαλώ να σταλούν. Εν τω προμνησθέντι σχολείω εύρον μαθητάς 20 ων οι πλείστοι χωρικοί και μηδεμίαν γνώσιν της γραμματικής σχεδόν έχοντας, μερικοί όμως αυτών απαραίτητοι διά την χρήσιν μονοξύλων... Μετά παράδοσιν υπηρεσίας παρά κ. Χατζηρόκα ήτις γενήσεται αφού περιηγηθώ μετ' αυτού τα διάφορα τσελιγγάτα, αναχωρήσει ο κ. Παναγιωτίδης όστις πάσχει αρκούντως λόγω των καθημερινών πυρετών»¹⁰⁵.

Την 26^η Οκτωβρίου ο Άγρας με έντεκα άνδρες του μετέβηκε στη Νάουσα, βγαίνοντας από το Βάλτο μέσω της σκάλας της Γιάντιστας και Ζερβοχωρίου¹⁰⁶ και παρέμεινε εκεί για δέκα ημέρες. Στο σπίτι του ανθρώπου του Μακεδονικού Αγώνα Παπαγεωργίου, συνάντησε το Ρόκα την 28^η Οκτωβρίου¹⁰⁷, όπου είχαν πολύωρη συζήτηση για τα πεπραγμένα της περιφέρειας.

Το επόμενο πρωί από την αναχώρηση του Άγρα, ο Παπατζανετέας, δέχθηκε στην καλύβα του επίσκεψη από το Χαλήλ μπέη της Καβάσιλας ο οποίος ως εντεταλμένος του Τούρκου φρούραρχου της Βέροιας, ταγματάρχη Ασήμπεη, του παρέδωσε ένα γράμμα προκειμένου τουρκικές και ελληνικές δυνάμεις να συμπράξουν σε κοινό αγώνα για να χτυπήσουν τους κομιτατζήδες της λίμνης, ως αντίποινα για το φόνο του Ριζά μπέη στο χωριό Μπρασιάτες. Ο Παπατζανετέας αναφέρει ότι «στο γράμμα μου έγραφε ότι μου παρέχει όλα τα μέσα για να χτυπήσουμε μαζί τους Βουλγάρους... Μου έγραφε ακόμα να τεθώ επικεφαλής 50 Τούρκων στρατιωτών και να βγω έξω να κυνηγήσω τους Βουλγάρους. Επειδή εγώ όμως είχα ήδη παραδώσει πια την υπηρεσίαν στον Άγρα, είπα στον κομιστή της επιστολής Χαλήλ μπέη, ότι εγώ παρέδωσα και ότι το γράμμα αυτό θα το στείλω στο νέο αρχηγό. Και έτσι έκανα. Τ'όστειλα το γράμμα με τον οδηγό στον Άγρα, στη Νιάουσα, για να κάνει εκείνος ότι νόμιζε καλό»¹⁰⁸. Ο Άγρας επισπεύδει την αναχώρησή του από τη Νάουσα και πριν επιστρέψει στη λίμνη συναντιέται στα Καβάσιλα με το Χαλήλ μπέη. Συμφωνούν για από κοινού επίθεση με το σώμα του Ανθυπολοχαγού Αγαπηνού, να αναλαμβάνει το δύσκολο και απαιτητικό μέρος της αποστολής, την υποστήριξη της από ξηράς

¹⁰⁵ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 288-289.

¹⁰⁶ Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ.33.

¹⁰⁷ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 88-89.

¹⁰⁸ Π. Παπατζανετέας, ό. π., σ.34.

επίθεσης του τουρκικού στρατού που επιχειρούσε με πεζικό και λίγα πυροβόλα, μέσα από το δύσβατο του Βάλτου.

3.5. Οι ενέργειες για την κατάληψη της καλύβας «Κούγκα»

Παρά το μικρό χρονικό διάστημα που βρισκόταν ο καπετάν Άγρας με το σώμα του στη λίμνη των Γιαννιτσών, είχε κατανοήσει πλήρως την τακτική της κατάστασης. Κατέχοντας τις καλύβες Αγία Μαρίνα και Βαγγέλη και γνωρίζοντας ότι οι κομιτατζήδες είχαν εγκατασταθεί στο επαρκώς δασωμένο και καλά καλυμμένο δυτικό μέρος, χωρίς όμως να γνωρίζει κανείς τα ακριβή σημεία όπου βρίσκονταν οι καλύβες τους, αναγνώριζε την υπεροχή τους και την πλεονεκτική θέση που βρίσκονταν να μπορούν να επιτεθούν ανά πάσα στιγμή στις αμυνόμενες ελληνικές καλύβες. Προς τούτα, αποφάσισε ότι το σώμα του για να πετύχει ουσιαστικό έργο στο Βάλτο, θα έπρεπε να περάσει από το δόγμα της άμυνας σε αυτό της επίθεσης.

Έχοντας οργανώσει καλά τις θέσεις που κατέχει με τους άνδρες του, σε άψογα οργανωμένα πλωτά στρατηγεία, ανακόπτει το δρόμο στις επιχειρούσες βουλγαρικές πλάβες ενεδρεύοντας νύχτα και μέρα σε κανάλια και δίκτυα της λίμνης. Σε καμιά περίπτωση όμως αυτό δεν τον ικανοποιεί και συλλαμβάνει το παράτολμο στρατιωτικό σχέδιο να επιτεθεί εναντίον της κεντρικής βουλγαρικής καλύβας. Όπως αναφέρει ο δεκανέας τότε Υψηλάντης «...οι βούλγαροι εγκατεστημένοι προ αρκετού χρόνου εν αυτή, είχαν εκλέξει καταλλήλους τοποθεσίας προς εγκατάστασιν, έχοντας πλήρη ασφάλειαν και ορατότητα βολής, είχαν οχυρώσει τας καλύβας των με προχώματα από διπλούς χωμάτινους σάκκους, ...Αδύνατος επομένως, εσωτερικώς, επιχειρήσεις εναντίον των Βουλγάρων, διότι από αποστάσεως δέκα πέντε χιλιομέτρων περίπου, εσωτερικώς του Αρχηγείου των, εκ του ημέτερου Αρχηγείου, όλαι αι άγουσαι προ το βουλγαρικόν αρχηγείον υδάτιναι οδεύσεις «ρεύματα» είχαν φραχθή τελείως από διάφορα υδροχαρή δέντρα, ως και από επιχωματώσεις, λόγω πολυκαιρίας...»¹⁰⁹.

Για να επιτεθεί ο Άγρας από τη ξηρά στις βουλγαρικές καλύβες, θα έπρεπε να μεταφέρει το σώμα του μέσα από τα βουλγαρόφωνα χωριά του Ζερβοχωρίου, να μεταφέρει τις πλάβες του στις σκάλες της περιοχής για να μπορεί στη συνέχεια να επιστρέψει και τέλος, οι καιρικές συνθήκες να του το επιτρέπουν φυσώντας αντίθετο άνεμο ώστε να μην τους αντιληφθούν τα σκυλιά των κομιτατζήδων. Κυριολεκτικά

¹⁰⁹ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 9-10.

δηλαδή η αποστολή ήταν αδύνατη. Ο Δεμέστιχας αναφέρει ότι «*Αι βουλγαρικάι καλύβαι μόνον καθ' υπόθεσιν ήσαν γνωστά*». Προς εφαρμογή του σχεδίου του, αρχικά, με τους άνδρες του και πολλούς ντόπιους από τα ελληνόφωνα χωριά, δίνοντας πάντα αυτός πρώτος το παράδειγμα, ξεκινά το άνοιγμα δρόμων με σκοπό να οδηγηθεί κοντά στις καλύβες του εχθρού. Μέρα και νύχτα κόβουν καλάμια και ραγάζια, έχοντας στο νου τους να είναι όσο το δυνατόν αθόρυβοι για να μην τους αντιληφθούν, καλύπτοντας παράλληλα με ένοπλες περιπολίες και σκοπιές τους εργαζόμενους. Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του Θωμά Κούγκα, γόνου οικογένειας μακεδονομάχων, -ο ίδιος αναφέρει ότι ο αδερφός του παππού του, Τζιόλας Κούγκας, πολέμησε στο πλευρό του Άγρα στη λίμνη των Γιαννιτσών-, «*Άγρας επιστράτευσε τους ψαράδες των χωριών Νεοχώρι, Σχοινιά, Νησί και Τριχοβίστα, που εργάζονταν νυχθημερόν αποτελώντας τους αφανείς ήρωες του σώματός του*»¹¹⁰.

Ο Άγρας γνώριζε ότι απείχε πολύ από τις φωλιές των κομιτατζήδων και αυτό τον στενοχωρούσε. Ο Υψηλάντης αναφέρει ότι για μέρες ήταν λιγομίλητος και καταθλιπτικός. Εξέταζε κάθε πληροφορία, μιλούσε συνεχώς με ντόπιους ψαράδες και χωρικούς και ενέτεινε τις περιπολίες των ανδρών του. Κάποια στιγμή περιήλθε σε γνώση του μια αόριστη και συγκεκριμένη πληροφορία για ύπαρξη μιας εγκαταλελειμμένης καλύβας ψαράδων¹¹¹, ένα παλιό πάτωμα κοντά στο σύμπλεγμα των βουλγαρικών καλυβών. Αντιλαμβανόμενος ότι η καλύβα θα ήταν μια ιδανική «*επιθετική σφήνα*» εντός του βουλγαρικού μετώπου στο Βάλτο, συγκλίνει τις δυνάμεις του για την ανακάλυψή της. Η Πηνελόπη Δέλτα στο μυθιστόρημά της «*Στα Μυστικά του Βάλτου*», παρουσιάζει την οξυδερκή στρατιωτική αντίληψη του νεαρού αξιωματικού και τη σημασία που είχε για τις ελληνικές δυνάμεις που επιχειρούσαν στο Βάλτο «*...χωρίς αποκούμπι, γιουρούσι δε γίνεται. Και όσο έχουν τις καλύβες τους εδώ μέσα, σώμα ελληνικό δε στέκεται, ούτε στη Νάουσα, ούτε στα κανένα από τα χωριά μας*»¹¹². Ο Κανελλόπουλος αναφέρει σε αυτό το σημείο χαρακτηριστικά «*η πυκνή βλάστηση όμως είχε καλύψει τα μονοπάτια, που οδηγούσαν εκεί. Ήταν ιδανική η έτοιμη θέση για το έργο του.... Και το παλιό αυτό άγνωστο πάτωμα προωριζέτο να γίνει ιστορικό στον αγώνα εκείνο του βάλτου. Είναι γνωστό με το όνομα Κούγκα. Κανείς όμως δεν το ήξερε...Με πολλές προσπάθειες κατορθώνει και βρίσκει ένα γέροντα*

¹¹⁰ Από την προφορική μαρτυρία του Θωμά Κούγκα, τη 13^η Μαρτίου 2021.

¹¹¹ «*Υστερα από λίγο καιρό οι δικοί μας και ο Άγρας ήθελαν να βρουν ένα πάτωμα μιας παλιάς καλύβας ονόματι Κούγκα...ήταν όμως δύσκολο, γιατί από πολλά χρόνια το είχαν εγκαταλείψει οι ψαράδες...*».

¹¹² Πηνελόπη Δέλτα, *Στα Μυστικά του Βάλτου*, Αθήνα 1992, τ. 1, σ. 95.

βουλγαρόφωνο ψαρά, που, διότι τώρα έχει κακοπάθει από τους δικούς του, θέλει να προσφέρει τις υπηρεσίες του στους Έλληνες. Αυτόν πληρώνοντας αδρά είχε πάντοτε μαζί του τεχνικό σύμβουλο...Αυτός ο γερό – ψαράς γνωρίζει λεπτομέρειες του λαβύρινθου της λίμνης κι αναλαμβάνει να οδηγήσει τον αρχηγό...Όλοι πειθαρχούν στις υποδείξεις του οδηγού...Ο Άγρας έχει επιστρατεύσει όλους τους χωρικούς της Αγιά Μαρίνας κι άλλων κοντά χωριών για το άνοιγμα των μονοπατιών. Η λίμνη στο μέρος αυτό Δ, έχει πολύ ρηχά νερά. Για να κινείται η πλάβα θα πρέπει να γνωρίζει κανείς τις μάνες του νερού. Σε ένα μέρος αυτές είναι τόσο πολύστροφες, που παίρνουν το σχήμα φιδιού. Γι αυτό το ονομάζουν οι χωρικοί και γουρνάντερο. Εκεί κάπου είναι το ζητούμενο παλιό πάτωμα...»¹¹³.

Όμως, οι κινήσεις του Άγρα δεν πέρασαν απαρατήρητες από τα ραντάρ των κομιτατζήδων, οι οποίοι ακριβώς στο θέση «γουρνάντερο» έστησαν ενέδρα για τρία μερόνυχτα. Την ενέδρα αντιλήφθηκαν από κοινού Νικηφόρος και Τέλλος Άγρας, σε περιπολία τους, ειδικότερα στην έκθεση του ο Δεμέστιχας αναφέρει «*Είχον αντιληφθή τας περιπολίας και ανιχνεύσεις του νεαρού αρχηγού και επεζήτησαν να στήσουν κατ' αυτού φοβεράν ενέδραν. Από το μέρος εκείνον είχαν και άλλοτε διέλθη, αλλ' ευτυχώς επί δύο συνεχώς ημέρας ήλλαξε διεύθυνσιν, σωθείς ούτω εκ βεβαίου κινδύνου. Οι Βούλγαροι φθάσαντες εκεί πολυπληθείς, έσυρον εκ του ρυακίου...τας πλάβας των εις τας φυτείας, εκεί δε εξαπλωθέντες και κεκρυμμένοι ανέμενον εκ του ασφαλούς τας ριψοκινδύνους περιπόλους του Άγρα όπως τας πλήξουν θανάσιμως*»¹¹⁴.

Ο καπετάν Άγρας όμως, προσηλωμένος στο στόχο του αναζητούσε την καλύβα «Κούγκα»¹¹⁵, αναγνωρίζοντας με τη διορατικότητα όπως τονίζει ο γόνος της οικογένειας των μακεδονομάχων Θωμάς Κούγκας πως μέσω αυτής «*θα μπορούσε να χτυπά συνεχώς τις καλύβες του Ζερβοχωριού και του Γκόλο – Σέλο...παρά την*

¹¹³ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 94-95.

¹¹⁴ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, *ό. π.*, σ. 57. Ο Κανελλόπουλος αποθησαυρίζει μία ατάκα κυνισμού του Άγρα προς το Νικηφόρο για τη συγκεκριμένη ενέδρα των κομιτατζήδων «*Μα τι κρύο όμως, θα κακοπέρασαν εχθές βράδυ οι καημένοι. Τι κρίμα!*» Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 96.

¹¹⁵ Ο Δημήτριος Μπέλος, φωτίζει με ισχυρή επιχειρηματολογία την ανακρίβεια ότι η καλύβα Κούγκα χτίστηκε από το μακεδονομάχο από το Γιδά Θεοχάρη Κούγκα, πριν την αναχώρησή του για το Βάλτο ακολουθώντας το σώμα του Εμμανουήλ Κατσίγαρη. Υποστηρίζει ότι η καλύβα, χτίστηκε από τα πρώτα μέλη της οικογένειας των αδερφών μακεδονομάχων Γεώργιου Ν. Κούγκα (1885-1967), γνωστού ως Τζιόλα Κική και Δημήτριου Ν. Κούγκα (1874-1956), γνωστού ως Μήτηρ του ντραγάτη (αγοφύλακα), που ήταν και πρωτεξάδελφοι του μακεδονομάχου Θωμά Π. Κούγκα (1870-1917). Η κυριότερη πηγή του είναι του χειρόγραφο αρχείο του Θωμά Γ. Κούγκα, με τίτλο «*Στη Λίμνη και Στο Βάλτο*», Αλεξάνδρεια, Μάιος 2019, σ.27. Δημήτριος Μπέλος, *Η καλύβα Κούγκα - Ο Τέλλος Άγρας και ο Νικηφόρος στο Βάλτο και στο Μακεδονικό Αγώνα*, Αλεξάνδρεια 2020, σ. 8-9.

κατάσταση της που ήταν σε αχρηστία, γεμάτη υγρασία, καλάμια, ρακίτες και άλλα υδροχαρή φυτά τόσο στους διαύλους που οδηγούσαν σε αυτή όσο και στο εσωτερικό της ήταν στρατηγικής σημασίας...για αυτό έκανε τα αδύνατα δυνατά για να τη βρει»¹¹⁶. Όταν τελικώς ανευρέθηκε η καλύβα Κούγκα, στη συμβολή δύο νεραυλακίων, οι δυνάμεις του Άγρα, αντιλήφθηκαν ότι αυτή είχε ήδη εντοπισθεί από τους κομιτατζήδες, οι οποίοι μάλιστα έκαναν εργασίες, προς τούτο προέβησαν σε εργασίες διάνοιξης υδάτινων οδεύσεων «αγούσων προς Κούγκαν τη επιβλέψει του γέρου Δημητρού και με την χρησιμοποίησιν Ελλήνων χωρικών εργαζομένων υπό την προστασίαν ανταρτών», κατασκεύασαν φυλάκιο κάλυψης, τοποθετώντας το δεκανέα Κολοβό Ανέστη με τρεις εύζωνες για να προστατεύουν τις κινήσεις, όπου «πλησιάσαντες οι εργαζόμενοι περί τα εκατόν μέτρα ήκουσαν κρότους εργαζομένων βουλγάρων εις το πάτωμα υπό την προστασίαν οπλισμένων κομιτατζήδων του βουλγαρικού αρχηγείου. Διακόψαντες τας εργασίας των οι εργάται ημών, επέστρεψαν εις το αρχηγείον μας μετά των συνοδών ανταρτών μας και ανέφερον εις τον Αρχηγόν τας παρατηρήσεις των»¹¹⁷.

Λαμβάνοντας τις πληροφορίες ο Τέλλος Άγρας, άμεσα προέβη στο σχεδιασμό της επιχείρησης, ορίζοντας ρόλους και καθήκοντα, κατάρτισε τις εμπλεκόμενες ομάδες και σχεδίασε τον πλου τους. Το απόγευμα της 8^{ης} Νοεμβρίου του 1906, ημέρα Τετάρτη είχαν καθορισθεί οι λεπτομέρειες της επίθεσης που θα γινόταν το επόμενο πρωινό¹¹⁸. Η επίθεση των ελληνικών δυνάμεων στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία χωρίς καμιά απώλεια ή τραυματισμό, μάλιστα κατάφεραν να φονεύσουν έναν κομιτατζή και να ένα χωρικό, οι λοιποί κομιτατζήδες τράπηκαν σε φυγή εκμεταλλευόμενοι τη βλάστηση και τη γνώση της περιοχής, ενώ οι εργαζόμενοι στο πάτωμα χωρικοί συνελήφθησαν και αφέθηκαν ελεύθεροι μετά από δύο ημέρες, με εντολή του Άγρα, χωρίς καμιά ενόχληση.

Για την κατάληψη του πατώματος ο Άγρας ενημέρωσε με κρυπτογραφημένο μήνυμα του, το Προξενείο αναφέροντας : «Την Παρασκευήν το απόγευμα κατέλαβον το πάτωμα Κούγκα όπου μέχρι του παρελθόντος Μαΐου, εχρησίμευεν ως βουλγαρικό καλίβι οπότε κατασκεύασαν νέον σχολείον πλησίον του προμνησθέντος επί της αυτής οδού πλησίον παλαιού περί του ¼. Επειδή το προμνησθέν πάτωμα ευρίσκεται επί της

¹¹⁶ Από την προφορική μαρτυρία του Θωμά Κούγκα, τη 13^η Μαρτίου 2021.

¹¹⁷ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 54.

¹¹⁸ Δ. Μπέλος, ό. π., σ. 40.

οδού αγωγής εις Γιάντισαν και επειδή το σημείον διελεύσεως το αναγκαστικό δια πάντα μεταβαίνοντα εκ του σχολείου μου εις το αντίθετον τοιούτον και ήτις οδός μέχρι τη σήμερον δεν είχε εξετασθή υπέθετον ασφαλώς ότι θα φυλάσσεται παρά των βουλ. ευτυχώς όμως δεν συνέβη τοιούτον και το ενοίκιασα άνευ ουδεμίας αντιρρήσεως»¹¹⁹. Σε έγγραφο που ανευρέθηκε από το γράφοντα στο Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. αναφέρεται σχετικά με την κατάληψη της καλύβας Κούγκα «Την 9^η τρέχοντος ο Άγρας δια των ανδρών ανεύρε και κατέλαβε πάτωμά τι απέχον περί το τέταρτον της ώρας από της καλύβης των Βουλγάρων. Εις ψαράς διερχόμενος εκείθεν εξήτησε να φύγη μόλις τους αντελήφθη, οι δικοί μας τον εκάλεσαν αυτός δεν ήκουσε και τον εφόνευσαν. Οι Βούλγαροι μόλις ήκουσαν πυροβολισμούς ήρχισαν να πυροβολώσιν εναντίον των ιδικών μας, οίτινες απήντησαν και ούτω ερρίφθησαν αρκετοί πυροβολισμοί. Εκ των ημέτερων αμυχαί μόνον υπέστησαν δύο εκ των Βουλγάρων άγνωστον»¹²⁰. Επιπλέον, σε άλλο έγγραφο, από το αρχείο του Ε. Κωφού, όπου το Προξενείο συνοψίζει την πρόοδο των συμπλοκών αναφέρεται : «Επανειλημμένως έλαβον χώραν συμπλοκαί καθ'ας μολονότι αμυνόμενοι έσχον εις άνδρας πολύ πλείονας ημών απωλείας αλλ' ενισχυόμενοι συνεχώς μεθ' εκάστην συμπλοκήν από ζηράς δεν είχον απολέσει έδαφος ήτοι, εν τη προκειμένη περιπτώσει καλύβας μέχρι της ημέρας καθ' ην ο εν τη λίμνη διαμένων τότε αρχηγός μετά του σώματός του, οπλαρχηγός Άγρας κατέλαβε το εγγύς βουλγαρική καλύβη πάτωμα Κούγκα όπερ μετέβαλεν εις οχυράν καλύβην...Εκερδίσαμεν ούτω μίαν έτι καλύβην, την του Κούγκα, παρέμενον όμως πάντοτε εις τας χείρας των Βουλγάρων αι μεγάλαι καλύβαι Ζερβοχωρίου, Γολοσέλου Καρυωτίσσης και Μπαλίντζας»¹²¹.

Από το κρυπτογραφικό μήνυμα που έστειλε ο Άγρας, αντλεί κανείς ως κυριότερα στοιχεία ότι η κατάληψη της Κούγκας, έγινε τη 10^η Νοεμβρίου του 1906, ημέρα Παρασκευή, πως όταν την ανακάλυψαν αντιλήφθηκαν πως νωρίτερα είχε εντοπισθεί από τους κομιτατζήδες που είχαν ήδη κοντά σε αυτή κατασκευάσει νέα καλύβη, πως η νέα αυτή βουλγαρική καλύβη βρισκόταν στο μονοπάτι που οδηγούσε στη Γιάντισσα και τέλος, ότι όταν οι ελληνικές δυνάμεις αντιλήφθηκαν ότι δεν φυλασσόταν, την κατέλαβαν χωρίς προβλήματα. Σύμφωνα με έτερο έγγραφο που ανευρέθηκε στο Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., «η καταληφθείσα την παρελθούσαν εβδομάδα

¹¹⁹ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 292-293. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Άγρας υπογράφει στο έγγραφο με παραποιημένο το ψευδώνυμό του, ως «Πρόθυμος Τελλίδης».

¹²⁰ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ.εγ.946-957, 15.11.1906.

¹²¹ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., Αρχείο Ευάγγελου Κωφού, ΑΥΕ/Α 1907/11Κ, β', έγ. 581-587.

θέση υπό Άγρα εφ' ης κατεσκευάσθη ήδη καλύβη απέχει μόνον 150 μ. από της βουλγ. καλύβης, ήτις και είνε ορατή»¹²².

Η κατάσταση που βρήκε ο καπετάν Άγρας με τους άνδρες του την Κούγκα, περιγράφεται στα Μυστικά του Βάλτου. Η Δέλτα αναφέρει «Ήταν παλιό, εγκαταλειμμένο, σε κακά χάλια. Τα νερά ανέβαιναν, ξεχειλούσαν από χαλάσματα ανάμεσα στα ζύλα, μούσκευαν ολόκληρο το πάτωμα, μαύρο μουχλιασμένο ερείπιο»¹²³. Αγνοώντας τις δυσκολίες αλλά και τους πυρετούς από την ελονοσία ο Άγρας «έμεινε με τα παλληκάρια του επάνω στο υπαίθριο υγρό πάτωμα τρία ολόκληρα μερόνυχτα»¹²⁴. Ο νεαρός καπετάνιος ως πραγματικός ηγήτορας δεν τους εγκατέλειψε παρά τον υψηλό πυρετό και το σωματικό σοκ από την ελονοσία. Η Δέλτα παρουσιάζει με μοναδική γλαφυρότητα, στιχομυθία του Άγρα με τον υπαρχηγό του Τηλυγάδη μετά την ανακάλυψη της Κούγκας, όπου ο τελευταίος βλέποντας τον αρχηγό του να υποφέρει από τις θέρμες, του ζητά να αποσυρθεί, λαμβάνοντας την αποφασιστική απάντηση «Άσ' τα αυτά σύντροφε! Και η θέρμη είναι εχθρός. Μα το ξανάπαμε, ή αυτοί ή εμείς»¹²⁵.

Ο Δεμέστιχας, αναφερόμενος στην ανεύρεση και κατάληψη της Κούγκας δηλώνει «Το πάτωμα, το οποίον του υπέδειξε ο βουλγαρόφωνος οδηγός του, ηδυνήθη πράγματι μετά μακράς ανερευνήσεως να ανεύρη, αμέσως δε εγκατεστάθη εις αυτό. Διήλθον εις αυτό άνδρες του και ούτος τρεις ημέρες και τρεις νύκτας, κοιμώμενοι επί μέρους εντελώς υγρού, τρεφόμενοι κάκιστα, εκτεθειμένοι εντελώς υπό πάσαν άποψιν. Ήτο δύσκολον να κάμουν ευθύς αμέσως και πρόχειρον καλύβην και προασπίσουν αυτήν διά τινός προχώματος. Απέιχε η καλύβα εκείνη τρεις και πλέον ώρας υπό των αρχικών καλυβών του, δεν είχε ατυχώς ούτε πλάβας, ούτε άνδρες επαρκείς. Έμειναν εκεί τρεις ολόκληρας ημέρας χωρίς να δίδουν ουδέν σημείον ζωής, διότι ήλπιζεν να διέλθη εκείθεν (διότι το πάτωμα το σημειούμενον εις τον χάρτην ως καλύβη Κιούγκα) ευρίσκετο επί ορομίσκων συγκοινωνίας περιπολία τις βουλγαρική, οπότε θα έπιπτον ολόκληρος εις ασφαλή ενέδραν. Ανέμενεν τοιαύτην επιτυχίαν, ίνα κατόπιν επιτεθή αμέσως κατά της κεντρικής βουλγαρικής καλύβης ήτις από της θέσεως εκείνης εφαινετο ολίγον μέσω των αριστερών φυτειών»¹²⁶.

¹²² Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγ. 958, 20.11.1906.

¹²³ Π. Δέλτα, ό. π., σ. 99.

¹²⁴ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 97.

¹²⁵ Π. Δέλτα, ό. π.,σ. 100-101.

¹²⁶ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 55-56.

Ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος αναφέρει ότι παράλληλα με αυτά τα γεγονότα στη λίμνη, ο τουρκικός στρατός που είχε καταφθάσει από τη Βέροια είχε αρχίσει τις δικές του προετοιμασίες για την παρενόχληση των βουλγαρικών καλυβών του Βάλτου, μεταφέροντας πυροβόλα από την Έδεσσα στο Ζερβοχώρι, ενώ με κάρρα μεταφέρθηκαν πλάβες που είχαν πρόσθετη προστατευτική επένδυση για να αντέχουν στα πυρά και να μην αναποδογυρίζουν εύκολα στο νερά. Η παραπάνω σύμπραξη τουρκικού στρατό και ελληνικής δύναμης, μοναδικής στο Μακεδονικό Αγώνα, δεν έφερε κανέναν αποτέλεσμα. Ο τουρκικός στρατός πυροβολούσε άστοχα και οι ενισχυμένες πλάβες ήταν δυσκίνητες στα αβαθή νερά του δυτικού μέρους της λίμνης¹²⁷.

3.6. Η καταστροφή του Ζερβοχωρίου

Μετά την κατάληψη της Κούγκας, κατά την τριήμερη ενέδρα του ελληνικού σώματος που καιροφυλακτούσε, την τελευταία ημέρα φανερώθηκε μία πλάβα με κατεύθυνση προς το πάτωμα. Αρχικά, ο Άγρας με τους άνδρες του προσπάθησαν να συλλάβουν αθόρυβα τους κομιτατζήδες που προσέγγισαν γεγονός όμως που δεν κατορθώθηκε και άνοιξαν γενικό πυρ στους υποχωρούντες κομιτατζήδες. Όπως περιγράφει ο Κανελλόπουλος *«Πολλές τότε περιπολίες έσπευδαν στο μέρος εκείνο, που διεπίστωναν το θλιβερό γεγονός, ότι ο γνωστός Άγρας κατέχει μπροστά στη φωλιά τους τ' οχυρό πάτωμα. Έγινε τότε μία φοβερή μονομαχία, που τ' αποτέλεσμα ήταν υπέρ του Άγρα, με ζημιά τον τραυματισμό δύο ευζώνων. Οι Βούλγαροι τρομοκρατημένοι τώρα ζητούσαν ενισχύσεις σε πλάβες και άνδρες, οχύρωναν τις καλύβες, αλλά δεν ετολμούσαν να προβούν σ' επίθεση που τόσο επιζητούσε ο Άγρας»*. Αντιλαμβανόμενος άμεσα ότι το σχέδιο του για αιφνιδιασμό δεν ήταν δυνατόν να πετύχει και όντας σε ένα συνεχή επιχειρησιακό οργανισμό, αποφάσισε να προκαλέσει τους κομιτατζήδες να αφήσουν την ασφάλεια της κεντρικής τους καλύβας, προσβάλλοντας το χωριό του Ζερβοχωρίου, που ήταν βάση και κέντρο ανεφοδιασμού τους. Για την επίθεση αυτή, που σχεδιάστηκε άμεσα, πήρε μαζί του δεκαοκτώ άνδρες, ένοπλους χωρικούς και ενισχύθηκε από το Γκόνο Γιώτα. Ο Άγρας εκτιμούσε ότι οι κομιτατζήδες μαθαίνοντας άμεσα για την επίθεση θα έστελναν ενισχυμένες δυνάμεις από τη λίμνη για να προστατεύσουν το χωριό και προκειμένου να τους χτυπήσει είχε τοποθετήσει,

¹²⁷ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Μακεδονικός Αγώνας, η ένοπλη φάση 1904-1908, Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ.182 και Δ. Μπέλος, *ό. π.*, σ. 46-48.

όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Υψηλάντης δύναμη να ενεδρεύει στη σκάλα με την ονομασία «*Τερζή – κουμάς*».

Στην επιδρομή του το ελληνικό σώμα έκαψε έξι με επτά οικίες κομιτατζήδων και φόνευσε δύο με τρεις από αυτούς -καθώς υπήρχαν και πληροφορίες ότι μερικοί υπέθαλπαν τον Αποστόλ Πετκόφ εκεί-¹²⁸, αιχμαλωτίζοντας ομήρους που μετέφεραν στις Κάτω Καλύβες. Πριν ξημερώσει είχαν ολοκληρώσει την αποστολή τους και επέστρεψαν στη βάση τους. Το Προξενείο της Θεσσαλονίκης, για την επιδρομή του σώματος του Άγρα στο χωριό Ζερβοχώρι, αναφέρει «*Την 11^{ην} τρ. το αυτό σώμα του Άγρα εξήλθεν εις Ζερβοχώρι και έκαυσε 6-7 οικίας εφόνευσε δε δύο ή τρεις. Ο Άγρας λέγει ότι εξητεί να τους προκαλέση αλλ' αυτοί εσίγησαν*». Επιπλέον σε άλλο έγγραφο του Προξενείου αναφέρεται σχετικά «*Το εσπέρας Σαββάτου προς Κυριακήν Άγρας εξήλθεν εις Ζερβοχώριον όπου έκαυσεν οικίας τινας όπως προσελκύση βουλγάρους εκ καλύβας των εις την επί της σκάλας τεθήσαν ενέδραν. Ούτοι απέφυγον να εξέλθωσι. Χθες πάλιν καθ'ολην την ημέραν ηκούοντο πυροβολισμοί εις Ζερβοχώρι στερούμεθα έτι ειδήσεων*»¹²⁹.

Σε ενημερωτικό δελτίο του Άγρα στο Προξενείο Θεσσαλονίκης, αναφέρει «*Την νύχτα του Σαββάτου προς Κυριακήν και το εσπέρας της συμπλοκής επήλθον εις Ζερβοχώρι και έκανσα μερικά σπίτια και προσπάθησα ούτω πως όπως προσελκίσω τους κομίτας από ως την επί της σκάλας Ζερβοχώρι ενέδρας μου. Τούτο δεν επετεύχθη καθόσον εφοβήθησαν να το πράξουν. Ούτω πως περιορίσθη το πράγμα εις το κάψιμο μερικών οικιών και φόνον δύο ή τριών ατόμων*». Η ριψοκίνδυνη αποστολή του νεαρού καπετάνιου και του σώματος του, τρομοκράτησε τους κομιτατζήδες και τους ανάγκασε να παραμένουν στη λίμνη παρότι έβλεπαν το ισχυρά βουλγαρίζον Ζερβοχώρι να καίγεται. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε άλλο σημείο του παραπάνω δελτίου του, αναφερόμενος στο ψυχολογικό προβάδισμα που είχε εναντίον των αντιπάλων δηλώνει «*...τον αέρα τους επήρα*»¹³⁰.

Το γεγονός όμως ότι δεν προσπάθησαν να κινηθούν εναντίον των ελληνικών δυνάμεων, απογοήτευσε τον Άγρα, αφού δεν ικανοποιήθηκε ο άμεσος σκοπός του, που ήταν να αντιμετωπίσει τους Βούλγαρους αιφνιδιάζοντας τους, μακριά από το πλωτό στρατηγείο τους.

¹²⁸ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 99.

¹²⁹ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφου 947 & 950. 15.11.1906.

¹³⁰ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ. 292.

3.7. Η επίθεση στην κεντρική καλύβα των κομιτατζήδων

Ο Αγαπηνός αντιλαμβανόμενος το πολεμικό και ψυχολογικό “momentum” που αναμφίβολα ήταν με το μέρος των ελληνικών δυνάμεων, την κατάσταση του ίδιου και των ανδρών του που ήταν ασθενείς και φλογίζονταν από τον πυρετό, συνεκτιμώντας τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης, αποφάσισε να επιτεθεί στην κεντρική καλύβα του Ζερβοχωρίου. Μάλιστα, στο έγγραφο με αριθμό 964, που ανευρέθηκε στο Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., αναφέρεται ότι οι σχέσεις Άγρα και αρχηγού των ελληνικών δυνάμεων στη δυτική πλευρά του Βάλτου, Υπολογαχού Σάρρου, ήταν συγκρουσιακές ένεκα διαφωνιών για θέματα δράσης¹³¹.

Η επιλογή της χρονικής περιόδου που ο Άγρας θα επιχειρήσει να επιτεθεί εναντίον της κεντρικής βουλγαρικής καλύβας δεν ήταν τυχαία. Κακώς χαρακτηρίζεται ως ανούσια και παράτολμη η απόφασή του. Ο Άγρας είχε διαβλέψει και είχε κατανοήσει πλήρως ότι είχε μια ιστορική ευκαιρία να διαλύσει τη βουλγαρική καλύβα και να τσακίσει το ηθικό των κομιτατζήδων, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο που ο Βάλτος βρισκόταν σε στενότητα αποκλεισμό από τις δυνάμεις του τουρκικού στρατού και η εξωτερική επικοινωνία είχε διακοπεί. Άλλωστε, είχε ενισχυθεί λίγες ημέρες νωρίτερα με έξι άνδρες του Λοχία Χρήστου Καραπάνου, ο οποίος προηγουμένως είχε αφήσει το σώμα του Λάζου. Οι δυνάμεις του Καραπάνου, κάλυπταν το κενό του ασθενή Παπατζανετέα που είχε αποσυρθεί στη Νάουσα για νοσηλεία και του Δεμέστιχα που βρισκόταν στην καλύβα «Τσέκρι» στην άλλη πλευρά της λίμνης¹³².

Ο Άγρας ήταν ασθενής, ταλαιπωρούταν από «*διαλειπών, διήμερο πυρετό*»¹³³, όμως ουδέποτε σκέφτηκε να αποχωρήσει εκείνη τη δύσκολη στιγμή. Συνομιλώντας ώρες ολόκληρες με το γέρο ψαρά, άριστο γνώστη του Βάλτου και των τοπογραφικών λεπτομερειών και τον υπαρχηγό του Τηλυγάδη, αποφασίζουν να πραγματοποιήσουν την επίθεση τη 14^η Νοεμβρίου του 1906¹³⁴.

¹³¹ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφου 964. Στο συγκεκριμένο έγγραφο αναφέρεται ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο αξιωματικών, είχαν διαταραχθεί προσωρινά και ότι αποκαταστάθηκαν σύντομα.

¹³² Δ. Μπέλος, *ό. π.*, σ. 49.

¹³³ «*Οι θέρμες ήταν οι χειρότερες στιγμές του Άγρα. Οι χειρότερες και οι πιο άσχημες. Κλονιζόταν συνεχώς η υγεία του και έτρεμε σα το ψάρι. Όμως δεν καταλάβαινε τίποτε ήταν παλικάρι*». Από την προφορική μαρτυρία του Θωμά Κούγκα, τη 13^η Μαρτίου 2021.

¹³⁴ Σύμφωνα με το έγγραφο με αριθμό 962 στο φάκελο 1906 ΑΑΚ/Δ, που ανευρέθηκε στο Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., ο Σάρρος καίτοι αρχηγός των ελληνικών αντάρτικων δυνάμεων στη δυτική

Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Ιωάννης Υψηλάντης, τη 12^η Νοεμβρίου ο υπαρχηγός Τηλυγάδης διέταξε τους άνδρες του να καθαρίσουν τα όπλα τους, γνωρίζοντάς τους ότι την επόμενη ημέρα θα τους επιθεωρούσε, πράγμα το οποίο έκανε, διατάσσοντας τους παράλληλα να εξασκηθούν στη χρήση των πιστολιών τους με το αριστερό χέρι. Τη 13^η Νοεμβρίου, ο Άγρας διέταξε τους κωπηλάτες να επιθεωρήσουν τις πλάβες τους και να επιβλέψουν την αποκατάσταση φθορών, διατάσσοντας παράλληλα τη χορήγηση *«εις έκαστον πλαβαδόρον ανάλογον κανάβι, κοινώς στουπί, ως συνήθως εχορηγούν πάντοτε εις επιχειρήσεις, δια το σφάλισμα των υποτιθέμενων οπών από εχθρικής σφαίρας»* και επιπλέον την επιθεώρηση εκ νέου του οπλισμού και των φυσιγγίων απάντων των ανδρών. Το απόγευμα το σύνολο του σώματος γευμάτισε και ακολούθως αφού παρέλαβαν μαζί τους *«τέσσερας βόμβας»*, κατευθύνθηκαν στην καλύβα Κούγκα, αφήνοντας ως φύλακα του ελληνικού αρχηγείου το δεκανέα Χουλιάρα Αριστεΐδη με τέσσερεις χωρικούς. Φθάνοντας στην Κούγκα νύχτα, αποβιβάσθηκαν με προσοχή και αφού γευμάτισαν όλοι μαζί, αναπαύθηκαν¹³⁵. Ο Υψηλάντης περιγράφει την επίθεση ως συμμετέχων, με τα εξής *«Κατά το διάστημα της νυκτός μας εξύπνησεν ο Καπετάνιος και μας διέταξε να ετοιμασθώμεν, ακολούθως διήρησε την όλην δύναμίν μας εις δύο τμήματα, το εν υπό τον Αρχηγόν εκ δέκα επτά ανδρών εις το οποίον συμμετέσχον και εγώ και το δεύτερον εκ δώδεκα ανδρών υπό την διοίκησιν του Καπετάνιου. Μας διένειμε τας βόμβας, ανά δύο εις έκαστον τμήμα, χορηγήσας αυτάς εις παλαιούς αντάρτας μας, προς χρήσιν, μας διέταξε να γεμίσωμεν τα όπλα και τα πιστόλια μας, τα όπλα ήσαν μάλιγχερ, κοντά, πολύ ευθύβολα, ήμεθα δε οι πλείστοι του Σώματος άριστοι σκοπευταί και μας διέταξε να εισέλθωμεν εις τας πλάβας μας. Προηγήθη το τμήμα του Αρχηγού και ηκολούθει εξ'επαφής το τμήμα του Καπετάνιου όστις εισήλθεν εις την αυτήν πλάβαν με τον Αρχηγόν. Το τμήμα ημών διετάχθη να αναρτήση τα όπλα χιαστί, και να έχωμεν τα πιστόλια μας ανά χείρας,όσοι εξ' ημών έφερον μαχαίρας. Το τμήμα του Τηλιγάδη να έχει τα όπλα ανά χείρας. Διατάξας ακολούθως ο αρχηγός τους πλαβαδόρους να κωπηλατήσουν αθορύβως και ποιήσας το σημείον του Σταυρού ως επράξαμεν και ημείς, εκκινήσαμεν κατευθυνόμενοι προς το Βουλγαρικόν Αρχηγείον. Προπορευόμενων του Αρχηγού με τον Καπετάνιον, εφθάσαμεν εν ώρα νυκτός προ του Βουλγαρικού*

πλευρά της λίμνης όπου άνηκε μεταξύ άλλων και η καλύβα του Ζερβοχωρίου *«...ούτος ουδεμία γνώσιν λαμβάνει»*.

¹³⁵ Ι. Υψηλάντης, *ό. π.*, σ. 15-17.

Αρχηγείου, περί τα εκατό μέτρα περίπου, και εκεί εσταματήσαμεν επ' ολίγον συζητούντες σιωπηλώς ο Άγρας με τον Καπετάνιον και εν συνεχεία διατάχθη ο δεύτερος να αναχωρήσει με το τμήμα του λαβών άλλην κατεύθυνσιν προς τα δεξιά ημών. Μετά παρέλευσιν ελάχιστης ώρας εκκινήσαμεν και ημείς κατευθυνόμενοι προς το βουλγαρικόν Αρχηγείον και καλυπτόμενοι από τα υπάρχοντα εκεί δενδρύλλια εφθάσαμεν αφανείς και αθορύβως προ του Βουλγαρικού Αρχηγείου. Ο Τηλιγάδης προπορευθείς ημών είχε φθάσει πρώτος εις τα νότια του Βουλγαρικού Αρχηγείου, χωρίς να γίνει και ούτος αντιληπτός... Κατά την άφιξή μας εκεί ήρχισε να ξημερώνει. Διατάξας ο Αρχηγός να εξάγωμεν τα μαχαίρια μας απεβιβάσθη πρώτος εις το βουλγαρικόν πάτωμα μετά τριών ανδρών της πλάβας του οίτινες και εξεσφενδόνισαν τας βόμβας των κατά του βουλγαρικού Αρχηγείου, ως και ο Τηλιγάδης έπραξεν συγχρόνως και χωρίς δυστυχώς να εκραγή ουδεμία εξ' αυτών. Κατά την άφιξιν μας, μας αντελήφθη ο βούλγαρος σκοπός των όπλων ευρισκόμενος έσωθεν του προχώματος των, εφώναξι βουλγαριστί στα όπλα και χωρίς να πυροβολήσει αιφνιδιασθείς, εισήλθεν εις την καλύβαν των. Το τι επακολούθησεν εις το Αρχηγείον των βουλγάρων, είναι απερίγραπτον. Οι βούλγαροι αφυπνισθέντες και αιφνιδιασθέντες τα έχασαν κυριολεκτικώς και επί αρκετήν ώραν δεν ετόλμων να εξέλθωσι και εμφανίσθωσι έξω των καλυβών των. Φωναί, ύβρεις του αρχηγού των ηκούοντο, αλλά ουδείς τούτων έκαμε την αρχήν να εξέλθη, διότι η είσοδος της καλύβης των εβάλλετο θεριστικώς από τα εύστοχα πυρά μας»¹³⁶. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι οι κομιτατζήδες αναμένοντας από καιρό την επίθεση των ελληνικών δυνάμεων στην κεντρική τους καλύβα, είχαν προχωρήσει σε ένα αμυντικό έργο προστασίας, εξαιρουμένων των ενισχυμένων σκοπών, περιπολιών και προχωμάτων. Συγκεκριμένα στο νότιο και εμπρόσθιο τμήμα του πατώματος της κεντρικής καλύβας, είχαν ανοίξει τάφρο που είχαν καλύψει την επιφάνειά της με φύλλα της γύρω βλάστησης και καλάμια και επιπρόσθετα είχαν ανοίξει τις διόδους ύδατος, δημιουργώντας κυριολεκτικά μία υδάτινη και λασπώδη παγίδα στην οποία και βούλιαζε όποιος ανυποψίαστος εισερχόταν. Δυστυχώς ο καπετάν Άγρας, δεν ενημερώθηκε σχετικά από τον έμπειρο οδηγό του, με αποτέλεσμά κατά την αποβίβασή του με τους άνδρες τους να εγκλωβιστεί. Αντιλαμβανόμενος άμεσα τη δυσχερή θέση στην οποία επήλθε, διέταξε τους άνδρες του να μην εξέλθουν από τις πλάβες τους και να κάνουν χρήση των όπλων τους βάλλοντες κατά της θύρας της καλύβας του βουλγαρικού αρχηγείου. Η

¹³⁶ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 17-18.

δειλία των κομιτατζήδων να απαντήσουν έστω και ενστικτωδώς στην επίθεση της ελληνικής δύναμης πλην ελαχίστων που κατάφεραν έρποντας να φθάσουν στο πρόχωμα και να πυροβολούν «αστόχως και υποθετικώς» από απόσταση περίπου δέκα μέτρων, έδωσε χρόνο στους εγκλωβισμένους στην υδάτινη και λασπώδη τάφρο να εξέλθουν και να επιβιβασθούν στις πλάβες¹³⁷.

Η επιχείρηση της ελληνικής δύναμης θα είχε σίγουρα καλύτερη κατάληξη αν οι βόμβες δεν πάθαιναν αφλογιστία και αν τελικώς μετά την προσέγγιση της καλύβας δεν έπεφταν στην τάφρο. Τα δύο αυτά στοιχεία εκμηδένισαν το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού και σε συνδυασμό με τις ενισχύσεις των βουλγαρικών δυνάμεων από τη διπλανή καλύβα του Γκόλο – Σέλο, που κατέφθαναν παραλίγο να στοιχήσει τον αποδεκατισμό του ελληνικού σώματος¹³⁸. Ο Ιωάννης Υψηλάντης αναφέρει ότι *«Παραλαβόντες τους τραυματίας μας και τον αρχηγόν και πυροβολώντας κατά των Βουλγάρων υπεχωρήσαμεν αφήσαντες επί του βουλγαρικού πατώματος δύο νεκρούς συναδέλφους μας. Την υποχώρησιν ημών ηκολούθησε και ο Τηλιγάδης με το τμήμα του τραυματισθείς ο ίδιος ως και τέσσαρες άνδρες του. Αναλόγως με τας απωλείας ημών, οι βούλγαροι θα έπρεπε να είχαν πολύ περισσότερας αν κρίνωμεν από τα εύστοχα πυρά μας κατά την έξοδον αυτών εκ της καλύβης των»*¹³⁹.

Κατά την επίθεση φονεύθηκαν οι Δημήτριος Μακρανιώτης του 6^{ου} Ευζωνικού Τάγματος, καταγόμενος *«εκ Μακριανάτας του δήμου Δωριέων»*, ο Γεώργιος Θεμελής ή Μητσοβίτης *«εκ Καστορίας εγκατεστημένος τέως εν Αχγιάλω»* και ο Φώτης Τριζόπουλος¹⁴⁰ ντόπιος μαχητής από την Κουλακιά¹⁴¹, δύο εκ των οποίων δεν κατορθώθηκε να απομακρυνθούν από τη βουλγαρική καλύβα, συνεπώς ο τρίτος πρέπει να ξεψύχησε στην Κούγκα όταν επέστρεψαν οι Έλληνες μαχητές, ενώ

¹³⁷ Ι. Υψηλάντης, *ό. π.*, σ. 19-21.

¹³⁸ *«Από το Γκολοσέλο, ένα τέταρτο απόσταση, είχαν προφθάσει, τους είχαν έλθει επικουρίες. Χάλαζα έπεφταν τώρα οι σφαίρες από τα σκεπά. Οι άνδρες του Άγρα ήταν μες στο νερό, εκτεθειμένοι, ξέσκεποι. Ένας, ένας έπεφτε. Η πάλη ήταν άγρια όσο και άγρια. Μία σφαίρα πήρε το ένα χέρι του Άγρα. Άλλη του τρύπησε το δεξιό του ώμο. Με μια ματιά μέτρησε ο Αρχηγός τα παλληκάρια του. Του έμειναν οι μισοί. Η επιχείρηση, είχε αποτύχει. Διέταξε υποχώρηση»*. Π. Δέλτα, *ό. π.*, σ.134.

¹³⁹ Ι. Υψηλάντης, *ό. π.*, σ. 21. Ο Ανεστόπουλος υποστηρίζει πως ο τραυματισμός του Άγρα και του Τηλυγάδη σε συνδυασμό με την ενίσχυση που δέχτηκε η βουλγαρική καλύβα, έσωσαν τους κομιτατζήδες από πλήρη εξόντωση. Αγγελος Ανεστόπουλος, *ό. π.*, σ. 160.

¹⁴⁰ Ο Φώτης Τριζόπουλος ή Φώτης Τερζής, είχε ακολουθήσει με επτά συμπατριώτες του τον καπετάν Άγρα, *«ήταν νεότατος και υιός της χήρας, Στεργιανής Φουρνιτζίδενας από την Κουλακιά»*. Το θάνατο του θρήνησε όλο το χωριό της Κουλακιάς.

¹⁴¹ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφου 866 και *Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, *ό. π.*, σ. 475.

τραυματίστηκαν έξι¹⁴². Μεταξύ των τραυματιών ήταν ο Τηλυγάδης, ο οποίος δέχθηκε «τραύμα διαμπερές στο γλουτό» και ο Τέλλος Άγρας που δέχθηκε δύο σφαίρες μία στο δεξί του ώμο και μία στη δεξιά του παλάμη, η οποία του έκοψε την ονυχοφόρο φάλαγγα του δεξιού του μέσου, ενώ η σφαίρα έσπασε ταυτόχρονα και το μάλιγγερ¹⁴³.

Η βαριά τραυματισμένη και σοκαρισμένη ελληνική δύναμη επέστρεψε το μεσημέρι της ίδιας ημέρας στην Κούγκα. Ο Άγρας αμέσως έδωσε εντολή να αποσυρθούν οι βαριά τραυματίες στην καλύβα «Βαγγέλη», ενώ αυτός παρέμεινε παρά τα τραύματά του, αρνούμενος να αποχωριστεί τους άνδρες του¹⁴⁴. Την περίθαλψη αυτού και των χτυπημένων ανδρών του που αρνήθηκαν να τον αποχωριστούν, ανέλαβε ο πρακτικός γιατρός Αντωνάκης¹⁴⁵.

Αμέσως μετά την επίθεση απόσπασμα του τουρκικού στρατού εισήλθε στη λίμνη των Γιαννιτσών και προσέγγισε την καλύβα του Ζερβοχωρίου, αντικρίζοντας ένα πραγματικό πεδίο μάχης όπου κείτονταν οι νεκροί και των δύο πλευρών. Μεταξύ των νεκρών υπήρχαν και δέκα βαριά τραυματισμένοι κομιτατζήδες τους οποίους και αποτελείωσαν οι δυνάμεις του αποσπάσματος. Η τουρκική πλευρά ενημέρωσε τα εμπλεκόμενα Προξενεία, προκειμένου δε να αποφύγει διαμαρτυρίες, ανέβασε τον αριθμό των φονευθέντων Ελλήνων σε οκτώ και τον αριθμό των τραυματισθέντων σε πέντε. Σύμφωνα με τις εφημερίδες «Άστυ» και «Ατλαντίς»¹⁴⁶, στα πρωτοσέλιδά τους φονεύθηκαν 28 κομιτατζήδες και 10 τραυματίστηκαν σοβαρά, ενώ από την ελληνική πλευρά τραυματίστηκαν 7 και φονεύθηκαν 5.

Εκτιμώντας όλα τα παραπάνω, είναι σίγουρο ότι η ηρωική επίθεση, αποδεκάτισε τους κομιτατζήδες προκαλώντας τους σοβαρές απώλειες. Μπορεί ο αριθμός των νεκρών να μην ήταν ακριβής όμως είναι σίγουρο ότι παραπάνω από τους μισούς αμυνόμενους σκοτώθηκαν και συνυπολογίζοντας τους δέκα τραυματίες που εγκαταλείφθηκαν, κυριολεκτικά οι Έλληνες αντάρτες σμπαράλιασαν τη μία εκ των

¹⁴² Θ. Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 102-104 και Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφου 956, 20.11.1906

¹⁴³ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., Αρχείον Ε. Κωφού, φ. ΑΥΕ/Α 1907 ΑΑΚ/Β, 22.3.1907.

¹⁴⁴ Σε αχρονολόγητη επιστολή του στο Προξενείο Θεσσαλονίκης, ο Άγρας εκλιπαρεί σχεδόν για την άμεση επιστροφή των τραυματιών στην ελεύθερη Ελλάδα, δηλώνοντας ότι οι τραυματίες ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν «τα λεμβουχικά εξ ιδικών των χρημάτων». *Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, σ. 293-294.

¹⁴⁵ Διδακτορική διατριβή Παύλου Αχ. Νταφούλη, *ό.π.*, σ.74-75. Ο πρακτικός γιατρός Αντωνάκης, ανέπτυξε δράση που ξεπερνούσε τα όρια άσκησης του λειτουργήματός του, θεραπεύοντας οπλαρχηγούς και αγωνιστές της ελληνικής πλευράς, καθώς ήταν αυτός που μετέφερε το θέρος του 1901 στο Νησί, τα πρώτα 25 όπλα τύπου Γκρα και κασόνια με σφαίρες, που αποκρύφθηκαν στην αυλή του σπιτιού του Ευθυμίου Ντέλλα. Δ. Μπέλος, *ό. π.*, σ.18.

¹⁴⁶ Άστυ, *ά.φ.*, 7.12.1906, σ.1 και Ατλαντίς, αρ.φ.1432, 10.7.1907, σ.1.

κεντρικών φωλιών του Βάλτου, αναγκάζοντας τους να αποχωρήσουν άρον – άρον, αφήνοντας πίσω τους πολεμικό υλικό, ποσότητες τροφίμων και φαρμάκων.

Δ' Κεφάλαιο

Ο ακαταπόνητος καπετάν Άγρας

4.1. Άρνηση υποχώρησης - Στη Θεσσαλονίκη για σύντομη θεραπεία

Το βράδυ της 14^{ης} Νοεμβρίου, ο καπετάν Νικηφόρος έτρεξε με δυνάμεις του να συνδράμει το νεαρό αρχηγό και παρέμεινε μαζί του ως την επόμενη ημέρα. Για την κατάσταση που βρήκε στο στρατόπεδο της ελληνικής δυνάμεως γράφει στην έκθεσή του: *«Την ίδιαν νύκτα έφθασα εις τας κάτω καλύβας, αμέσως δε οπλίσας δύο πλάβας μετέβην προς συνάντησιν του Άγρα, ον εύρον επί του πατώματος Κούγκα επί κεφαλής των ανδρών του, αδιάσπαστον βράχον θελήσεως και τόλμης, παρά την διαρκώς αύξουσαν εξάντλησιν του εκ των κακουχιών και του πυρετού. Συνεμερίσθην και εγώ τας στερήσεις και κακουχίας της θέσεως εκείνης και ζωής των λεοντοθύμων ανδρών, οίτινες ψηφούντες τα πάντα ήλπιζον επί την τελικήν νίκην. Το παράδειγμα του νεαρού Αρχηγού των είχε ηλεκτρίση αυτοί ήσαν δε έτοιμοι το παν να αποτολμήσουν εις πρώτον του νεύμα»¹⁴⁷.*

Την επομένη, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Υψηλάντης ο Τέλλος *«υπέβαλε μακροσκελέστατην έκθεσιν»* προς το Κέντρο, , αναφερόμενος στα της επίθεσης, στις εκατέρωθεν απώλειες, ζητώντας έντονα τη μεταφορά των τραυματιών στην ελεύθερη Ελλάδα και παράλληλα την αντικατάστασή του από το Δεμέστιχα. Στην ίδια έκθεσή του ανέφερε όλες τις ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό και εφόδια, που ήταν απαραίτητα για το σώμα του. Ακολούθως, αποσύρθηκε στην καλύβα «Βαγγέλη» μαζί με τους άλλους πέντε τραυματίες για να ξεκινήσει τη νοσηλεία του, όπου έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από τα εκεί παραμένοντα ελληνικά σώματα. Στην προρρηθείσα καλύβα βρήκε και τους αιχμάλωτους κομιτατζήδες από την επίθεση στο χωριό Ζερβοχώρι, για τους οποίους έδωσε εντολή άμεσα να απελευθερωθούν.

Η κατάσταση της υγείας του νεαρού Αξιωματικού όμως, ήταν τραγική. *«Τα τραύματα όμως του Άγρα χειροτέρευαν και ο πυρετός πάλι επύρωνε το πρόσωπό του...Στο παραλήρημα που είχε από το φλογερό πυρετό έλεγε : Την Κούγκα, την Κούγκα να βαστάζουμε...Η διαταγή του κέντρου ήλθε και ο Άγρας έπρεπε οπωσδήποτε να αφήση και να μεταβή πάραυτα στη Θεσσαλονίκη προς θεραπείαν»¹⁴⁸.*

¹⁴⁷ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 58-59.

¹⁴⁸ Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά», Αθήνα 2003, σ. 105.*

Δεδομένου ότι οι Τούρκοι είχαν αποκλείσει τη λίμνη των Γιαννιτσών, εφαρμόζοντας σταδιακά σχέδιο εκκαθάρισης του Βάλτου, από αμφότερες τις αντάρτικες δυνάμεις, αποφασίστηκε ο Άγρας πριν εξέλθει να κληθεί και να τον συνδράμει ο Χαλήλ μπέης¹⁴⁹. Ο φιλέλληνας μπέης της Καβάσιλας, «μετέφερεν τούτο εις το εν Θεσσαλονίκην Προξενείο μας εν ασφαλεία και με τουρκικὴν περιβολήν εφίππως, εν πλήρει ημέραν»¹⁵⁰. Ο Γεώργιος Ν. Κούγκας που από το 1904 πολεμούσε στο πλευρό του Γκόνου Γιώτα, αναφέρει ότι ο Χαλήλ συνόδεψε τον Άγρα έως τη Ξεχασμένη, από όπου περνούσε η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου, χωρίς να αποκλείει την περίπτωση να συνταξίδεψε και αυτός μαζί του, αναφέροντας : «Αμέσως γυρίσαμε πίσω στο πάτωμα και από εκεί τον συνόδεψα ως το σταθμό της Ξεχασμένης μαζί με τους Καβασιλιώτες μαχητές που ήταν φίλοι με τον Χαλήλ Μπέη, μας βοήθησε δίνοντας χαρτί και τον πήγανε στη Θεσσαλονίκη. Όταν ανάρρωσε τον έφεραν ως το Πλατύ οι Κουλακιώτες σύνδεσμοι και από εκεί ο Καραγιάννης Σπύρος και Γιώργος από το Κλειδί καθώς και ο Κουρζιώτης Βασίλης με τον Παναγιώτη Βελέντζα που ήταν όργανα ειδοποιημένοι από το Προξενείο, τον έφεραν με το κάρο ως την Κρυφή...»¹⁵¹. Κατά το Θωμά Κούγκα «Ο Χαλήλ είχε άριστες σχέσεις με τον Άγρα. Τον αγαπούσε και τον εκτιμούσε. Όταν τραυματίστηκε και είχε και τις θέρμες, βοήθησε να βγει με συνοδεία ντόπιων ως το σταθμό της Ξεχασμένης και από εκεί πήρε το τρένο μαζί με άλλους Έλληνες που ήταν μαζί του για τη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να θεραπευτεί»¹⁵².

Ο Δεμέστιχας αναφέρει ότι «...ο Άγρας προ της ανάγκης να συμβουλευθεί ιατρόν τίνα καλλίτερον του εντοπίου, όστις τον εθεράπευον, είχε μεταβεί διά 4 ημέρας εις Θεσσαλονίκη ως χωρικός»¹⁵³. Προφανώς στη συγκεκριμένη αναφορά έχει στηριχτεί και η περισσότερη ιστοριογραφική έρευνα που υποστηρίζει ότι ο νεαρός καπετάνιος, παρέμεινε μόνο τέσσερις ημέρες για νοσηλεία στη Θεσσαλονίκη και παρά την αντίθετη γνώμη του θεράποντος ιατρού του Δημητρίου Ζάννα, «δραπέτευσε» επιστρέφοντας στο Βάλτο. Σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 992

¹⁴⁹ «Την εποχήν εκείνην ο Τουρκικός στρατός ήρχισεν κινούμενος άνω δε 3 χιλιάδων στρατιωτών είχαν περικυκλώση τη λίμνην». Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 61.

¹⁵⁰ Ιωάννης Υψηλάντης, *Μακεδονικός Αγών – Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του καπετάν Άγρα και του Αντώνη Μίγγα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 23.

¹⁵¹ Χειρόγραφο Θωμά Γ.Κούγκα, «*Στη Λίμνη και στο Βάλτο*», Αλεξάνδρεια, Μάιος 2019, αναφέρεται στο βιβλίο Δ Μπέλος, ό. π., σ. 67-68.

¹⁵² Από την προφορική μαρτυρία του Θωμά Κούγκα τη 13-3-2021.

¹⁵³ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 61.

ενημερωτικό δελτίο του Προξενείου Θεσσαλονίκης που συντάχθηκε την 11^η Δεκεμβρίου του 1906, «Άγρας. Κληθείς ήλθεν εδώ από 6 ημερών, σήμερον ή αύριον επανέρχεται. Εμπνέεται υπό ζήλου ενθέρμου και αγνότητος αισθημάτων σπανίας μετά δε την υποχώρησιν Δεμέστ. και Τόμπρου¹⁵⁴ ελπίζω να διαλυθή η μεταξύ αυτού και Σάρου ένεκα ασημάντων λόγων αναφείσα ψυχρότης. Τα τραύματά του βαίνουν καλώς. Οι τέσσαρες αυτού τραυματίαι κατέρχονται προσεχώς εις Ελλάδα»¹⁵⁵. Από το συγκεκριμένο δελτίο καταφανώς προκύπτει ότι ο Τέλλος Άγρας παρέμεινε στην Κούγκα και στην καλύβα «Βαγγέλη», είκοσι δύο ημέρες μετά τον τραυματισμό του, ότι κατέφθασε στη Θεσσαλονίκη το απόγευμα της 6^{ης} Δεκεμβρίου, παρέμεινε για νοσηλεία 6 ή 7 ημέρες με την υγεία του να ανακάμπτει και από εκεί αναχώρησε με τη σύμφωνη γνώμη του Προξενείου και όχι απειθαρχώντας.

4.2. Επιστροφή στην Κούγκα – Συνεργασία με τον καπετάν Νικηφόρο

Το βράδυ της ημέρας που ο Άγρας, ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη έφθασε στην καλύβα Τσέκρι. Εκεί «οι καπεταναίοι είχαν συμβούλιο στο οποίο υπεστήριζαν την πολεμική τακτική του Άγρα, κατεδίκασαν τις απειθαρχίες των πολεμιστών και έλαβαν διάφορες αποφάσεις»¹⁵⁶. Από εκεί έφυγε και εγκαταστάθηκε στην Κούγκα¹⁵⁷. Στο διάστημα της απουσίας του οι κοιμηταζήδες επέστρεψαν ενισχυόμενοι και άρχισαν την κατασκευή νέας καλύβας, με σκοπό να αποκλείσουν την Κούγκα. Οι μαχητές του σώματός του και τριάντα χωρικοί, «διαρκώς μεταφέροντες εκεί καλάμια, ραγάζια και χόμα, είχαν υψώση παμμεγίστην τοιαύτην». Η ανακατασκευή της Κούγκας σε πανύψηλο οχυρό κατ' εκτίμηση των υπαξιωματικών του Άγρα για να

¹⁵⁴ Η αναφορά γίνεται στο πρόσωπο του Ανθυποφαρμακοποιού Γεώργιου Τόμπρα, ο οποίος εισήλθε για δεύτερη φορά στη λίμνη των Γιαννιτσών το Σεπτέμβριο του 1906 και τοποθετήθηκε ως υπαρχηγός στο σώμα του Σάρου. Η σχέση Σάρου και Τόμπρα δεν ήταν η καλύτερη, με τον πρώτο να αποδίδει στο δεύτερο τις διαφωνίες που είχε με τους λοιπούς αρχηγούς των σωμάτων της λίμνης, δηλαδή το Δεμέστιχα και τον Άγρα στα θέματα τακτικής. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908), Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκης 1999, σ. 185. Ο Τόμπρας τραυματίστηκε κατά την επιθετική ενέργεια του Σώματος του Άγρα στην καλύβα Κούγκα και εκλήθη στη συνέχεια από το Μακεδονικό Κομιτάτο, λόγω των διενέξεων που είχε με τους αξιωματικούς της λίμνης να θεραπευτεί στην Αθήνα.

¹⁵⁵ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφου 992, 11.12.1906.

¹⁵⁶ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 107.

¹⁵⁷ «Μόλις δε επιστρέψας μετέβη κατ' ευθείαν και εγκαταστάθη στο πάτωμα Κούγκα». Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, *ό. π.*, σ. 62.

«στεγαθή ανταξίως εξ επιδείξεως»¹⁵⁸, ήταν μια ενέργεια αψυχολόγητη, καθώς τη μετέτρεψαν σε έναν ευκρινή και εύκολο στόχο από μακριά¹⁵⁹.

Με την επιστροφή του νεαρού Αρχηγού ξεκίνησαν και οι περιπολίες προς την καλύβα του Ζερβοχωρίου, που είχαν διακοπεί κατά τη διάρκεια της απουσίας του. Οι περίπολοι ανέφεραν πως «δεν ηκούοντο ομιλίας Βουλγάρων παρά του αρχηγείου των» και μία που την προσέγγισε από το σημείο που η τάφος δεν είχε υπονομευθεί ανέφερε ότι «πράγματι το βουλγαρικόν αρχηγείον ήτο έρημον και αδικαιολογήτος η κατάσταση εις την οποίαν ευρέθη τούτο. Η αποθήκη με τα τρόφιμα διασκορπισμένα τήδε κακείσε αποτελούμενα από άλευρα, φασόλια και παστά χοιρινά κατεστραμμένα και περιχυμένα δια πετρελαίου, ήτο εις μίαν κατάστασιν απερίγραπτον. Οι Βούλγαροι, φαίνεται είχαν εγκαταλείψει το αρχηγείο των εν ώρα νυκτός κακήν κακώς ως να καταδιώκοντο κατά πόδας...»¹⁶⁰. Τα προαναφερόμενα συμφωνούν με όσα αναγράφονται σε έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με το οποίο την 8^η Δεκεμβρίου ο τουρκικός στρατός επιχείρησε εισβολή στη λίμνη των Γιαννιτσών, επιτιθέμενος κατά καλυβών του Ζερβοχωρίου, όμως οι Βούλγαροι ενημερωμένοι αποφάσισαν να την εγκαταλείψουν και αποσύρθηκαν «προς τας καλύβας Μπαλίντζης, Καριωτίσης...»¹⁶¹.

Άγρας και Νικηφόρος, που υπερασπίζονταν από κοινού την Κούγκα, αποφάσισαν να την ενισχύσουν αμυντικά. Η πρώτη ενέργειά τους ήταν να κατασκευάσουν δεξιά της μεγάλης καλύβας μία μικρότερη ανάμεσα στα καλάμια, ως ένα μικρό παρατηρητήριο θέτοντας ως υπερασπιστές πέντε άνδρες με επικεφαλής, ένα «πελώριο Μακεδόνα, κάποιον Βαγγέλην εκ Ναούσης». Παράλληλα σε κοντινή απόσταση και όπισθεν της κεντρικής καλύβας κατασκευάστηκε μικρότερη καλύβα που χρησίμευε ως αποθήκη πολεμοφοδίων και τροφίμων και αυξήθηκαν οι σκοποί σε ζώνες ευρύτερες, με κατεύθυνση προς τις βουλγαρικές καλύβες και τους δρόμους από όπου οι πλάβες των κομιτατζήδων ήταν πιθανώς να περάσουν. Πλησίαζαν τα Χριστούγεννα όταν οι Βούλγαροι έθεσαν σε εφαρμογή «ένα σατανικό σχέδιο». Όπως περιγράφει ο Δεμέστιχας «Πλησιάζοντες όσον είναι δυνατόν χωρίς να φανώσιν, όπερ τοις ήτο εύκολο λόγω του μεγέθους της καλύβας μας βάλλουν καθ' ημών εντελώς απροόπτως μία, δύο ή περισσότεράς (συνήθως μία μόνον) συμπτροσκοροτήσεις. Αι

¹⁵⁸ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 62.

¹⁵⁹ Η Πηνελόπη Δέλτα τη χαρακτηρίζει ως «περήφανη και προκλητική».

¹⁶⁰ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 23-24.

¹⁶¹ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. φακ.1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφου 990, 12.12.1906.

σφαίραι διέρχονται της καλύβας μας, δύνανται δε να πλήξουν εκείνους, οίτινες την στιγμήν αυτήν θα ευρίσκοντο όρθιοι εντός ή εκτός αυτής. Το πρόχωμα είναι χαμηλόν, δεν είναι δυνατόν να μας προφυλάσση παρά εξηπλωμένους. Αδύνατον να ησυχάσωμεν, αδύνατον ακόμα και να κοιμηθώμεν ησύχως. Νεαρώτατος εύζωνος κτυπάται εντός της καλύβης, όπου είχε εισέλθη προς το βράδυ δια μια στιγμήν δια να λάβη κάτι τι, δια σφαίρας βουλγαρικής κατά τον τρόπον αυτόν και πίπτη άπνους. Την επομένη άλλος πληγώνεται θανασίμως. Άλλην ημέραν, ενώ καθήμενοι γύρω της πυράς ο Άγρας, εγώ δύο Υπαξιωματικοί, εις χωρικός και εις ιερεύς, έλθων ο ατυχής όπως γνωρίση τους Αρχηγούς του, τρώγωμεν και συνωμιλούμεν, μία συμπτροσκορότησις ρίπτετε αιφνηδίως. Αι σφαίραι διέρχονται μεταξύ ημών εις ύψος των ώμων μας, μία δε τούτων ευρίσκη τον ατυχή ιερέα και τον ρίπτει σφαδάζοντα εις το έδαφος»¹⁶². Σύμφωνα με έγγραφο του Προξενείου Θεσσαλονίκης, τη 12^η Ιανουαρίου 1907, σκοτώθηκε στην καλύβα Κούγκα ο ιερέας του Διαβατού πατέρας Νικόλαος και πέντε μέρες αργότερα τη 17^η Ιανουαρίου ο εύζωνας Δημήτριος Κοντογιάννη¹⁶³. Ο δεύτερος νεκρός εύζωνας ήταν ο Ευθύμιος Μπασδάκης. Την απομάκρυνση των πτωμάτων και την ταφή των νεκρών ανέλαβε ο Άγρας με τον Ιωάννη Υψηλάντη μεταφέροντας τους «στο Νησί της Βέροιας», όπου και τους έθαψαν¹⁶⁴.

Επειδή η υγεία του Άγρα συνεχώς επιβαρυνόταν λόγω των πυρετών και των τραυμάτων, που δεν επουλώνονταν, ύστερα από συνεννόηση με το Δεμέστιχα «εξηντλημένος τελείως μεταβαίνει εις καλύβην ησυχωτέραν εις την Τούμπαν...»¹⁶⁵. Μάλιστα το ίδιο βράδυ η Κούγκα ανακατασκευάστηκε, μειώνοντας το ύψος της και ενισχύοντας τα προστατευτικά της προχώματα¹⁶⁶.

¹⁶² Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 65-66.

¹⁶³ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ. ΑΥΕ 1907-1908, αρ. εγγράφου 669, 6.2.1907.

¹⁶⁴ Ι. Υψηλάντης, ό. π., σ. 49.

¹⁶⁵ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 67.

¹⁶⁶ Ο Γρηγόριος Δημόπουλος εκ των μακεδονομάχων που συμμετείχαν στο σώμα του καπετάν Νικηφόρου, αναφέρει στα απομνημονεύματά του : «Ήρθαν και άλλοι από άλλες καλύβες και ενισχύθηκε και ο Άγρας. Όμως εμείς έπρεπε να επιστρέψουμε στην Κούγκα, γιατί δεν επαρκούσαν οι δυνάμεις που είχαν μείνει εκεί. Ο Νικηφόρος είπε στον υπαρχηγό : - Η καλύβα είναι πολύ ψηλή περνάει τα καλάμια και μας έχουν εντοπίσει οι Βούλγαροι και θα μας σκοτώνουν κάθε μέρα...Εκείνη την ημέρα μας είχαν πυροβολήσει ένα καλό παλληκάρι....Ήρθε μια πλάβα με ένα χωρικό και ένα παπά...Οι αρχηγοί μας κι όλοι κάθισαν γύρω από τη φωτιά και ρωτούσαν τον Παπά αν ήξερε νέα. Εκεί που καθόμασταν άλλη ομοβροντία και σφύριζαν οι σφαίρες από πάνω μας, βρίσκοντας μία τον Παπά στο κεφάλι που τον άφησε στον τόπο...Τη νύκτα δύο πλάβες με τους σκοτωμένους έφυγαν για να τους θάψουν...Κι έτσι αρχίσαμε και χαλάσαμε την καλύβα...». Τιμόθεος Τιμοθεάδης, Μακεδονικός Αγώνας, Απομνημονεύματα Γρηγορίου Δημόπουλου, Θεσσαλονίκη 1994,σ.50.

Η 17^η Ιανουαρίου του 1907 ήταν και η τελευταία ημέρα που η καλύβα Κούγκα παρέμεινε πανύψηλη και ευδιάκριτη. Ο Άγρας αναγκάστηκε για μία ακόμη φορά να την αποχωριστεί για λόγους υγείας, αποσυρόμενος στην καλύβα της Τούμπας Τριχοβίστας.

4.3. Εξαντλημένος παραμένει στο Βάλτο και συνεχίζει τον Αγώνα από την

Τούμπα

Ο χειμώνας του 1906-1907, όχι μόνο στη Μακεδονία, αλλά σε ολόκληρη την Ελλάδα ήταν ο χειρότερος των τελευταίων ετών. Σε φύλλο της εφημερίδας «Σκριπ» τη 2-2-1907, διαβάζουμε σχετικά με την αγριότητα των καιρικών συνθηκών στην περιοχή της Αχαΐας, όπου το χιόνι ξεπέρασε τα δύο μέτρα *«δια πρώτην φορά παρατηρούμεν τον οίνον εις στερεάν κατάστασιν. Τρώγεται λοιπόν και ο οίνος δεν πίνεται»*¹⁶⁷, ενώ ο Υψηλάντης αναφέρει *«...χειμώνα πρωτοφανή εις αγριότητα, ως ομολογούν οι περίξ Έλληνες χωρικοί, έχοντες πλέον των εβδομήκοντα ετών να αντικρύσωσι τοιούτον χειμώνα»*¹⁶⁸. Στην περιοχή των Γιαννιτσών ο χειμώνας ήταν ιδιαίτερα δριμύς, με αποτέλεσμα η διαβίωση των σωμάτων του Αγαπηνού, του Δεμέστιχα και του Σάρρου, να είναι επίπονη. Οι έντονες χιονοπτώσεις «έκαψαν» τη βλάστηση της περιοχής με αποτέλεσμα οι βουλγαρικές καλύβες να είναι πλήρως ευδιάκριτες από την Κούγκα και η Κούγκα ομοίως από τις βουλγαρικές. Σύμφωνα με το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. *«Έτσι τα μέτρα ασφαλείας πολλαπλασιάστηκαν και οι Έλληνες αντάρτες εκτελούσαν επικίνδυνες και κοπιαστικές περιπολίες. Όταν πάγωσε η λίμνη ήταν υποχρεωμένοι να σπάσουν τον πάγο για να κινούν τις πλάβες τους, άλλοτε ήταν αναγκασμένοι να παραμένουν ημιβυθισμένοι στα παγωμένα νερά. Σε μία περίπτωση περιπολίας του Ανθυποπλοίαρχου Δεμέστιχα απαιτήθηκαν δεκαοκτώ ώρες για να διανυθεί μία απόσταση, η οποία κάτω από κανονικές συνθήκες δεν χρειαζόταν περισσότερες από δύο ώρες»*¹⁶⁹. Όσο διάστημα η λίμνη ήταν παγωμένη, ο ανεφοδιασμός των ελληνικών σωμάτων δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί. Συνεπώς οι άνδρες των σωμάτων θα έπρεπε να συντηρούνται με τα αποθέματα των τροφίμων που αποθήκευαν στις βοηθητικές καλύβες. Ακόμη, όλα τα ξύλα που χρησιμοποιούσαν για να ανάψουν φωτιά ήταν βρεγμένα με αποτέλεσμα κατά την

¹⁶⁷ Σκριπ, αρ.φ.10042,2.2.1907,σ.1.

¹⁶⁸ Ι. Υψηλάντης, *ό. π.*,σ. 10.

¹⁶⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998, σ. 279.

καύση τους να αναδύουν περισσότερο καπνό παρά θερμότητα. Το τραγικότερο όμως ήταν όταν άλλαξε η φορά του ανέμου σε νοτιά και ξεκίνησαν οι καταστροφικές πλημμύρες του τριημέρου 21^η έως 23^η Ιανουαρίου του 1907, που είχαν ως αποτέλεσμα η λίμνη να πλημμυρίσει. Οι άνδρες των ελληνικών σωμάτων αναγκάστηκαν να παραμένουν για ώρες στα παγωμένα νερά, να διαβιούν εκτός των πλημμυρισμένων καλυβών και πατωμάτων τους, μέχρι να αποσυρθούν τα νερά και αναπαύονταν μέσα στις πλάβες τους. Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν ώστε να μειωθεί «εντελώς η μαχητική ικανότητα των σωμάτων»¹⁷⁰ και οι κομιτατζήδες όντας πιο εξοικειωμένοι στις συνθήκες της λίμνης να βρουν την ευκαιρία να ανακάμψουν και επιτεθούν με μεγαλύτερη συχνότητα.

Μετά την απομάκρυνση του Αγαπηνού, ο Δεμέστιχας ανέλαβε να υπερασπιστεί την Κούγκα, ενισχυόμενος αδιάκοπα με δυνάμεις που του έστελνε ο πρώτος. Η συνεργασία τους υπήρξε υποδειγματική, ανταλλάσσοντας συνεχώς άνδρες κρατούσαν τη μαχητική τους ικανότητα σε υψηλά επίπεδα, τους ξεκούραζαν, τους τάζαν, νοιάζονταν για τις αποθεραπείες τους και συνάμα απέκρουαν τις όποιες επιχειρήσεις των κομιτατζήδων. Ο ίδιος ο καπετάν Νικηφόρος στην έκθεσή του αναφέρεται σε ένα γεγονός που αποδεικνύει ότι και αποσυρόμενος ο Άγρας στην καλύβα Τούμπα, παρέμενε αρχηγός με άψογες ηγετικές ικανότητες και ανεπτυγμένο στρατιωτικό ένστικτο. Συγκεκριμένα όταν το απόγευμα της 24^{ης} Ιανουαρίου του 1907, ο Νικηφόρος έστειλε για ξεκούραση δέκα άνδρες του στις Κάτω Καλύβες, ενημερώνοντας τον Άγρα να είναι έτοιμος για παν ενδεχόμενο, όταν οι κομιτατζήδες επιτέθηκαν στην Κούγκα, ο Άγρας έστειλε άμεσα ενισχύσεις με το Δεμέστιχα να τις περιγράψει: «Μία ενθουσιώδης ζητωκραυγή φθάνει μέχρι ημών την ώρα εκείνη. Δεν είναι φωνή πειναλέων ναιών, εφορμωσών κατά του θύματός των είναι η γλυκεία και ενθαρρυντική και εύηχος φωνή των συντρόφων, οίτινες ετοιμασθέντες εφύγον διαταγή του Άγρα εκ των Κάτω Καλυβών και ήρχοντο με πάσαν ταχύτητα προς βοήθειάν μας»¹⁷¹.

Για τη συγκεκριμένη περίοδο ο Κανελλόπουλος παρατηρεί : «Ο Άγρας παρά την οικτρή κατάσταση στην οποία ευρίσκετο, διηύθυνε θαυμάσια την εργασία του αρχηγού με την παροιμιώδη αγάπη προς τα παλληκάρια του και τον πολιτισμένο τρόπο που έφερετο στον πληθυσμό είχε αποκτήσει το κύρος και το σεβασμό απέναντι όλων.

¹⁷⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π.,σ. 279.

¹⁷¹ Έκθεσις Ι. Δεμέστιχα, ό. π., σ. 77 και Δ. Μπέλου, ό. π.,σ. 90-93.

Ακόμη και βουλγαρίζοντες χωρικοί της περιφέρειας ήρχοντο στην καλύβα του για να λύσουν τα διάφορα ζητήματά τους έδειχναν σημεία αγάπης και επιστροφής στον ελληνισμό. Τόσο είχε γοητεύσει αυτούς ο Άγρας... Η καλύβα του Άγρα μετεβάλλετο σε δικαστήριο, στο οποίο εύρισκαν δίκαια απόφαση για τις διαφορές τους οι χωρικοί. Ακόμη και ζητήματα διαζυγίων ετακτοποιούσε ο εθνομάρτυς, δεν άφηνε τους ενδιαφερόμενους να πάνε στο Μητροπολίτη. Δεν παραμελούσε ποτέ τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Συχνά εκαλούσε τον ιερέα στην καλύβα για τον εκκλησιασμό και τη θεία μετάληψη των παλληκαριών του... Ο Άγρας είχε συνεργασία τακτικά με τους ιερείς, με τους οποίους συζητούσαν για διάφορα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά ζητήματα της περιοχής του. Η καλύβα ήταν το στρατηγείο, από το οποίο κατευθύνεται και εκτελείται η ποικίλη δράση του αρχηγού»¹⁷².

Ο Άγρας όπως και οι υπόλοιποι αρχηγοί των ελληνικών σωμάτων, είχαν επεκτείνει τη δράση τους σε πολλούς τομείς της κοινωνικής ζωής των χωρικών και δεν περιορίζονταν μόνο στις ένοπλες επιχειρήσεις. Δεν είναι τυχαία ότι οι ντόπιοι κατέφευγαν σε αυτούς για την επίλυση των προσωπικών τους θεμάτων. Προφανώς τους θεωρούσαν δίκαιους και αμερόληπτους αποφεύγοντας την επίλυση των διαφορών τους στα τουρκικά δικαστήρια. Με αυτό τον τρόπο τα χωριά των διαμερισμάτων εκάστου αρχηγού ελληνοποιούνταν, με ειρηνικές μεθόδους.

4.4. Ο Άγρας στη Νάουσα για νοσηλεία – Παροχή υπηρεσιών στους κατοίκους

Η ζωή στη λίμνη δεν άφηνε τον Αγαπηνό να ανακάμψει. Η υγεία του δεν βελτιωνόταν τουναντίον χειροτέρευε και η ζωή του ήταν σε υπαρκτό κίνδυνο. Παρά τις αντιρρήσεις του, ο Δεμέστιχας τον έπεισε να εγκαταλείψει το Βάλτο και να μεταβεί για νοσηλεία στη Νάουσα όπου οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν ευνοϊκότερες. Το Κέντρο της Θεσσαλονίκης δεν άργησε να στείλει τη διαταγή της αποχωρήσεώς του.

Ο Σαράντος Αγαπηνός έμεινε τέσσερις μήνες στην αφιλόξενη λίμνη των Γιαννιτσών, καταφέροντας να περιορίσει τους Βουλγάρους στο δυτικό της μέρος, να βρει και να καταλάβει την καλύβα Κούγκα, να τη μετατρέψει σε πλωτό οχυρό και σημείο αναφοράς επιθετικής δράσης κατά των κομιτατζήδων, ταπεινώνοντας το ηθικό τους και προξενώντας τους σημαντικές απώλειες. Δεν είναι τυχαίο ότι κέρδισε

¹⁷² Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 121-122.

την αναγνώριση συμπολεμιστών, χωρικών και εχθρών, που έβλεπαν στο πρόσωπό του ένα νεαρό αξιωματικό, ευπατρίδη, πραγματικό ηγήτορα, ριψοκίνδυνο, με όραμα και σχέδιο, με πίστη και ιδανικά.

Σύμφωνα με το Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. «στο τέλος Φεβρουαρίου ο Ανθυπολοχαγός Αγαπηνός (Άγρας) αποχώρησε από τη λίμνη κι εγκαταστάθηκε στη Νάουσα για να θεραπευτεί από τα τραύματα και από τους πυρετούς που έπασχε αλλά και για να ασκήσει από κοντά την αρχηγία του τμήματος της πόλης αυτής»¹⁷³. Ο Άγρας παράλληλα με τη νοσηλεία του θα ασκούσε και τα καθήκοντα του αρχηγού του ορεινού τμήματος, θέση η οποία είχε μείνει κενή λόγω της αποχώρησης του Ανθυπολοχαγού Νικόλαου Ρόκα για την ελεύθερη Ελλάδα. Σε έγγραφο από το αρχείο του Ε. Κωφού, διαβάζουμε «...διετάχθη Άγρας μεν να μεταβή εις Νάουσαν, όπου παρίσταται επείγουσα ανάγκη εμφανίσεως σώματος από μηνών μείναντος ερήμου του διαμερίσματος ο δε Νικηφόρος ν' αναλάβη την διοίκησιν του Ανατολ. τμήματος Γενεύης, ο δε Κάλας την του Δυτικού...Ήδη μεν ο μεν Νικηφ. μετέβη και ευρίσκεται εις Τσέκρι, ο Άγρας έστειλε το πλείστον του σώματός του και εντός 1-2 ημερών μεταβαίνει και ο ίδιος εις Νάουσαν, και Κάλας παραμένει εν ταις τέως καλύβαις του Άγρα συγκεντρών εκεί και το πλείστον της δυνάμεώς του»¹⁷⁴.

Ο Άγρας φθάνοντας στη Νάουσα δεν ήταν άγνωστος. Η πολεμική του δράση ήταν γνωστή, καθώς πολλοί χωρικοί της κοινότητας ήταν μέλη του σώματός του στη λίμνη, στρατολογούμενοι για την αντιμετώπιση των κομιτατζήδων. Παράλληλα η ευεργετική του δράση όχι μόνο η ένοπλη, αλλά η πολυποίκιλη στους τομείς της κοινωνικής ζωής των κατοίκων των γύρω χωριών, είχαν εκτοξεύσει τη φήμη του και την αναγνώρισή του. Ο Υψηλάντης, περιγράφει άλλες ριψοκίνδυνες αποστολές που οργάνωσε, για παράδειγμα την αποστολή του Τηλυγάδη μετά ενός αντάρτη στη Βέροια για να δολοφονήσουν «τον Πρόεδρον της ρουμανικής προπαγάνδας τότε Χατζηγώγον, επαναληφθείσης της αποστολής αυτής και δια δεύτεραν φοράν υπό άλλων ανδρών και μη πραγματοποιηθείσης δυστυχώς λόγω σοβαρών μέτρων ασφαλείας που είχε λάβει ούτος», η βραδινή αποστολή ανδρών του, στο Γιδά Βέροιας «αποβλέπουσαν εις την σύλληψιν και μεταγωγήν εις το Αρχηγείον μας, του πρώην τροφодότου μας Αποστόλου, Έλληνοσ δυστυχώς» ο οποίος είχε επιδείξει προδοτική

¹⁷³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 280.

¹⁷⁴ Μ.Μ.Α./Κ.Ε.Μ.Ι.Τ., Αρχείο Ε. Κωφού, ΑΥΕ 1907-8, Ιαν – Δεκ. 1907, αρ. εγγράφου 669.

συμπεριφορά και τέλος, η εξάρθρωση εγκληματικής συμμορίας τούρκων ληστών, που δρούσε «εις τα Καϊλάρια του Βερμίου» φορολογούσα τους Σαρακατσαναίους ποιμένες με τουρκικές λίρες και «αναλόγων σφαγίων», που είχαν ανυψώσει το νεαρό καπετάνιο στη συνείδηση των ελληνόφωνων και μη, αποτελώντας γενεσιουργές αιτίες για θρυλικές ιστορίες γύρω από το όνομά του¹⁷⁵.

Ο Άγρας ασθενής και μυϊκά αδύναμος, εγκαταστάθηκε για νοσηλεία στην οικία του έμπορου και φίλου του, Διαμαντή Μπίλλη και τον επισκεπτόταν συχνά για νοσηλεία ο φαρμακοποιός Φίλιππος Αρνής ο οποίος ήταν ο θεράπων ιατρός του κατ' εντολή της επιτροπής Ναούσης¹⁷⁶. Την πορεία της υγείας του ηρωικού καπετάνιου, παρακολουθούσε στενά και ο Χριστόδουλος Περδικάρης, πρόεδρος της τοπικής επιτροπής του αγώνα. Να σημειωθεί ότι για τη θεραπεία οποιοδήποτε ξένου, σύμφωνα με τις διατάξεις της τουρκικής αστυνομίας θα έπρεπε να παρείχετο σχετική άδεια, συνεπώς όλη η νοσηλεία έγινε υπό άκρα μυστικότητα και πολλές φορές αναγκάστηκε η επιτροπή να τον μετακινήσει, καθώς η παρουσία του έγινε αντιληπτή από τα τουρκικά «ραντάρ»¹⁷⁷.

Η παρουσία του θρυλικού καπετάνιου, ήταν πόλος έλξης για όσους συνδέονταν με το μακεδονικό αγώνα, συνεπώς τον επισκέπτονταν μαχητές από διάφορα αντάρτικα σώματα που κατέφθαναν στην πόλη για νοσηλεία, αρχηγοί δυνάμεων που κατέλυαν για ανασυγκρότηση ή ξεκούραση, πληροφοριοδότες, συγγενείς συμπολεμιστών του, μέχρι και απλοί χωρικοί που ήθελαν να τον γνωρίσουν από κοντά και να του ευχηθούν ταχεία ανάρρωση. Στην καθημερινότητα του πρέπει να συμπεριληφθεί και η συχνή κατάρτιση επιστολών προς τους κατοίκους της Νάουσας και του ευρύτερου ορεινού τμήματος στο οποίο προΐσταται, ώστε να τηρούν τη δικαιοσύνη στις μεταξύ τους σχέσεις και να μένουν πιστοί στο Πατριαρχείο και στην ελληνική τους συνείδηση.

Συχνότερες επισκέψεις δεχόταν από το Γκόνο Γιώτα, όπου ενημερωνόταν για τα πεπραγμένα στη λίμνη των Γιαννιτσών. Μάλιστα τον επισκέφτηκε και ο πατέρας του σλαβόφωνου οπλαρχηγού, Βασίλειος Γιώτας, που του έδωσε εγκάρδιες

¹⁷⁵ Ι. Υψηλάντης, *ό. π.*, σ. 56-58.

Κατά τον Κανελλόπουλο η άφιξή του πανηγυρίστηκε Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 127

¹⁷⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 282.

¹⁷⁷ Ο Φίλιππος Αρνής, σε αυτούσια ιστορική του αφήγηση στο Γεώργιο Γεωργιάδη για την «Ιστοριογραφική Έρευνα περί του Άγρα και Μίγκα εις την πόλιν Ναούσης 1-4/3/1958», σ. 4, του τελευταίου, αναφέρει σχετικά με τις «μυστικές νοσηλείες» που παρείχε στους Έλληνες αγωνιστές : «...πας δε παράβατης συλλαμβανόμενος υπέκειτο εις συνέπειας οδυνηράς, ξυλοδαρμού, φυλακίσεως ή άλλας συνέπειας κατά την βούλησιν των Τουρκικών τούτων αρχών».

ευχές για πλήρη ανάρρωση. Ο Άγρας συγκινήθηκε και πρόσφερε στον ευγενικό γέροντα τρεις χρυσές λίρες για τους επικείμενους αρραβώνες των θυγατέρων του και αδελφών του Γιώτα. Ο Βασίλειος Γιώτας, ευχαρίστησε τον Αγαπηνό, αρνούμενος την προσφορά υποστηρίζοντας πως ο ελληνικός αγώνας τα είχε περισσότερο ανάγκη από αυτόν, όταν όμως ο καπετάνιος επέμεινε τελικώς τις δέχτηκε¹⁷⁸.

Για τα πεπραγμένα και τις επιχειρήσεις στο Βάλτο, ο Άγρας ενημερωνόταν και μέσω της συχνής αλληλογραφίας που είχε με το Δεμέστιχα. Σχετικά με μία επιστολή που έλαβε ο Τέλλος και την άμεση απάντησή του στο Νικηφόρο, ενώ εκείνη τη στιγμή του παρείχε ιατρική φροντίδα ο Αρνής, αναφέρεται ο Γεώργιος Γεωργιάδης στην «Ιστοριογραφική Έρευνα περί του Άγρα και Μίγκα εις την πόλιν Ναούσης 1-4/3/1958», όπως του την αφηγείται ο παραπάνω φαρμακοποιός *«Εις μίαν εκ των συνήθων και τακτικών επισκέψεών μου εις την οικίαν του Διαμαντή Μπίλλη, ένθα νοσηλεύετο ο Άγρας, εύρον τούτον γράφοντα απαντητική επιστολήν προς τον Καπετάν Νικηφόρο, εις μίαν επιστολή του δευτέρου, ήτις και μοι εδόθη υπό του Άγρα να αναγνώσω, εν σιωπή του Άγρα συνεχίζοντος την γραφήν της απαντητικής του επιστολής. Η προηγηθείσα επιστολή του Καπετάν Νικηφόρου, ενθυμούμαι καλώς έκτοτε, ότι διελάμβανε τα εξής : Αγαπητέ Αγαπηνέ πούσαι από καμμιά μεριά να ιδής που ερχόμεθα με τους βουλγάρους πλάβα με πλάβα. Είναι δε ελεεινοί και τετραχειλιασμένοι έτοιμοι να αυτομολήσουν...Εις την απαντητικήν του ο Άγρας μου εδήλωνεν ότι έγγραφε, οσάκις συναντώνται, να παίρνη μαζί του κονιάκ, γλυκίσματα και λοιπά εδέσματα, ίνα δίδεται η εντύπωσις εις τους βουλγάρους ότι οι Έλληνες αγωνισταί καλοπερνούν και ουδενός στερούνται»¹⁷⁹.*

Δεδομένου του αυξημένου αισθήματος ευθύνης του Άγρα και της αφοσίωσης στην αποστολή του, ως αρχηγός του ορεινού τμήματος ασκούσε με πίστη τα καθήκοντα του αρχηγού, στα οποία όπως έχει προαναφερθεί ήταν η επίλυση διαφορών, η εκδίκαση υποθέσεων, οι αυστηρές συστάσεις, η υποβολή κυρώσεων, η ανάπτυξη αισθήματος δικαιοσύνης και ειρήνης μεταξύ των χωρικών, η καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, η στρατιωτική εξάσκηση και η πολεμική προετοιμασία των ντόπιων.

Ενδεικτική των παραπάνω είναι η επιστολή με αριθμό 49, που βρέθηκε ύστερα από έρευνα του γράφοντος στο αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού

¹⁷⁸ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 128-129.

¹⁷⁹ Γ. Γεωργιάδης, *ό. π.*, σ. 4-5.

όπου απευθύνεται στους κατοίκους του χωριού Γραμματικόβο για την επίλυση ποικίλων ζητημάτων, όπως οι συστάσεις «εις οικογένεια Βάντσου και γυναικαδέλφους αυτού να αλλάξωσι διαγωγήν, ην μέχρι τούδε δεικνύει ο Βάντσος και δια την οποίαν επείσθην και μόνος μου και ω εχάρισα την ζωήν μόνο, διότι έχει δύο αδελφούς θύματα του αγώνος...», η αμερόληπτη και ειλικρινής καταγραφή των όπλων και των περιστρόφων που «ευρίσκονται εν τω χωρίω και ποίοι τα έχουν», η εντολή προς την επιτροπή για εξέταση ζητήματος αυτοδίκαιης σφαγής οικοσπίτου ζώου πολίτη, κλοπής δεματιών και διαφοράς μεταξύ του χωρικού Κωνσταντίνου Γάκη με τους αδερφούς του, κλείνοντας μάλιστα την επιστολή του με αυστηρό ύφος με τα εξής «...δ' οιονδήποτε συμβή προσωπικά υπεύθυνος απέναντι εμού...» και «απαιτώ από όλους ομόνοιαν, αγάπην και αφοσίωσιν εις το έργον»¹⁸⁰.

Όταν ο Άγρας, διατάχθηκε να αποχωρήσει από το Βάλτο και να μεταβεί στη Νάουσα για νοσηλεία, απήντησε στο Προξενείο της Θεσσαλονίκης «Ελάβομεν την επιστολή σας. Τα πάντα εγένοντο δεκτά». Με την εγκατάστασή του στη Νάουσα και αναπτύσσοντας τη δραστηριότητα που προαναφέρθηκε, επικοινωνούσε συχνά με επιστολές με το Προξενείο, όπου αναφερόταν στη δράση του, χρησιμοποιώντας κωδικοποιημένη φρασεολογία. Καίτοι μπορούσε να νοιαστεί για την κλονισμένη υγεία του και να επιστρέψει στην ελεύθερη Ελλάδα, αποφάσισε να παραμείνει, αποδεικνύοντας την ακατάβλητη αγωνιστική του διάθεση και την αγάπη του για τη Μακεδονία. Ενδεικτικά σε μία επιστολή του τη 31-1-1907, κατανοώντας λόγω των τραυμάτων και της υγείας του ότι δεν θα μπορεί να παρακολουθεί «τα μαθήματα του σχολείου», ζητά να τεθεί επικεφαλής σώματος 90-100 «μαθητών» δηλαδή οπλιτών, προκειμένου να πραγματοποιεί εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, αλλιώς όπως εξηγεί «θα τρώγουμε, θα πίνουμε και τίποτε δεν θα γίνει». Παρόλα αυτά δείχνει αποφασισμένος προσθέτοντας «Μία φορά που άρχισε η δουλειά πρέπει να τελειώσει επί των ημερών μας»¹⁸¹.

Σε άλλο σημείωμά του, την 22^α Φεβρουαρίου, προς το Αρχηγείο της Θεσσαλονίκης υπερασπίζεται τους οπλίτες του, αναφέρεται στην υγεία αυτού και των ανδρών του και ζητά την αντικατάστασή του, καθώς η παρουσία τους στη Νάουσα, δεν καλύπτει την αγωνιστική του διάθεση, γράφοντας «...σχεδόν πάντες θερμαίνονται. Προπαντός δε εγώ. Παλαιοί μαθηταί μου σας βεβαιώ ότι είναι πραγματικοί ήρωες,

¹⁸⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, φάκελος 1/Ε/23, 17-22: Έκθεση περί Τέλλου Αγαπηνού (Άγρα).

¹⁸¹ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ.212-213.

καθ' όσον εργάζονται με την ψυχή στα δόντια, διότι η υγεία τους κλονίσθηκε στη Γενεύη. Όλοι είναι με ρευματισμούς, βασανίσθηκαν πολύ στη Γενεύη και τώρα ο Θεός κι εγώ ηξεύρω πώς τους συγκρατώ... Φροντίσατε διά την αντικατάστασίν εμού και των λοιπών συνοδών καθόσον τίποτα άλλο δεν είμεθα ικανοί, παρά να περιμένωμεν αποκλεισμένοι εντός των οικιών της Ναούσης»¹⁸².

Όταν ο Άγρας ζήτησε την αντικατάστασή του, προκειμένου να επιστρέψει στην ελεύθερη Ελλάδα, το Προξενείο του απήντησε ότι θα πρέπει να αναμένει για διάστημα ενάμισι με δύο μήνες ακόμη προκειμένου να συγκροτηθεί το σώμα αντικατάστασης. Και τότε δεν τα παράτησε. Οστεωμένος, φάντασμα του εαυτού, αποδεικνύει για μία ακόμη φορά τις ηγετικές του ικανότητες. Σε όλο τον ορεινό όγκο της δικαιοδοσίας του οργανώνει τα χωριά από το Ρουμλούκι και τα Βοδενά ως την Αριδαία, ορίζοντας ως επικεφαλής του τμήματος που θα δρούσε στην ευρύτερη περιοχή τον υπαξιωματικό Καραπάνο, που είχε ως αποστολή να εκδιώξει πλήρως τους κομιτατζήδες από τα ελληνόφωνα χωριά, για να ανασάνουν από τις επιδρομές τους. Το σώμα του Καραπάνου, μάλιστα το ενίσχυσε με ένα μικρό, βοηθητικού χαρακτήρα σώμα που κατήρτισε ο ίδιος στη Νάουσα, αποτελούμενο από Αλβανούς Γκέκηδες, που αποκαλούνταν στην αλληλογραφία του με το αρχηγείο της Θεσσαλονίκης ως «σώμα των Ιλλυριών»¹⁸³.

Όμως το σώμα του Άγρα αδυνατούσε να ακολουθήσει το ανήσυχο μυαλό του. Το ήξερε και το ζούσε για αυτό με επιτακτικό τόνο ζητά την αντικατάστασή του, γράφοντας σε σημειώματά του, τη 2^η Μαρτίου 1907: «Είναι αδύνατον να ακολουθήσω το σώμα μου εις οιαδήποτε εργασίαν και είναι πάλιν τελείως αδύνατον να αποχωρίζομαι αυτών και να κινούνται χωρίς να είμαι και εγώ μαζί... Θεώρησα καθήκον να ομολογήσω τα άνω, καθόσον δεν μου είναι δυνατόν να προσφέρω τι και μάλιστα εις σπουδαιότερον τμήμα» και «μη φαντασθείτε ότι δι άλλον λόγον ζητώ να φύγω. Ο μόνος λόγος είναι ότι είμαι ανίκανος να εργασθώ, κυρίως θα λόγους υγείας. Η επί πλέον παραμονή μου επιζήμια θα είναι παρά ωφέλιμος». Το Κέντρο της Θεσσαλονίκης, αποκαλούμενο κρυπτογραφικά ως «Θερμαϊδα», μέσω του επιτελούς του Λοχαγού Αθανάσιου Εξαδάκτυλου τον ρωτά αν κουράστηκε και για μία ακόμη

¹⁸² Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ.215.

¹⁸³ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ.222.

φορά, αποδεικνύει προσήλωτη στην αποστολή του «Δεν εκουράσθην. Δεν έχω αντοχή και την απαιτούμενη δύναμιν διά να εργασθώ, όπως εγώ εννοώ»¹⁸⁴.

Η υγεία του δεν παρουσίαζε καμιά βελτίωση, το σώμα του τον εγκατέλειπε αλλά ήταν πιστός στον Αγώνα. Από έτερες επιστολές του με το Προξενείο, προκύπτει η εργασία του να προετοιμάσει το έδαφος ώστε ο διάδοχός του να μην χρειαστεί να εργαστεί από την αρχή. Πιστεύει στη διάδοχη κατάσταση και εργάζεται με όλες του τις δυνάμεις για αυτήν, «να υπάρχει μεθοδική συνέχεια της εργασίας και στρατηγικής και να μην αρχίζει ο κάθε αρχηγός από το Άλφα». Για την ασταμάτητη εργασία του και στον τομέα της διάδοχης, είναι ενδεικτικότερη όλων η αναφορά του στο σημείωμα της 24^{ης} Μαΐου του 1907, όπως γράφει «Έχετε πεποίθησιν εις εμέ αν δεν ηδυνήθην τίποτε ηρωικόν ή άλλο τι να κατορθώσω ένεκεν ελλείψεως ιδικής μου ή των μέσων διεθέτον ή των περιστάσεων, έχω το θάρρος όμως να είπω ότι ηδυνήθην παντός άλλου να αντιληφθώ την μέθοδον της εργασίας έν τη Γενεύη και ενταύθα και να δύναμαι σήμερα να εισαγάγω τελείως τον νέον καθηγητήν...Μέχρι σήμερα και εν τη Γενεύη και εδώ ο εκάστοτε νέος καθηγητής ήρχιζε το αλφάβητον από την αρχή και έφθανε επί παραδείγματι έως το ζ ο κατόπιν ερχόμενος αντικαταστάτης δεν εξηκολουθή από το ζ και κάτω αλλ' ήρχιζε και αυτός από το α...εγώ δε έφθασα εις το β είμαι όμως εις την θέσιν να κάμω ώστε ο νέος καθηγητής να αρχίσει από το γ και οίχι να αρχίσει από το α»¹⁸⁵.

Στο σημείωμά του τη 13^η Απριλίου, γνωστοποιεί στο Προξενείο, ότι επείγεται να αποχωρήσει καθώς το τραυματισμένο δάκτυλο του, στο σημείου του κόκκαλου είχε φλεγμονή «πιάνη τερηδόνα», με αποτέλεσμα να αρχίσει τις αποξέσεις και να ταλαιπωρείται από αφόρητους πόνους. Ο Άγρας είχε ψυχή πύρινη, ήταν πολεμιστής που τρεφόταν από την αντάρα και την αδρεναλίνη της μάχης και δεν μπορούσε να παραμένει εφησυχασμένος στη Νάουσα. Η συνθηματικά αποκαλούμενη «Φλωρεντία» δεν κάλυπτε τις στρατιωτικές του φιλοδοξίες. Ήθελε να είναι στη Λίμνη και στους ορεινούς όγκους και να επιχειρεί με τα παλληκάρια του, για αυτό αναφέρεται με τόνο ελαφρώς ενοχικό «Δι αυτό εντρέπομαι...και το θεωρώ προσβολή...και αν η υπηρεσία νομίσει ότι υπηρέτησα τιμίως και ευόρκως μέχρι της

¹⁸⁴ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π.,σ.216.

¹⁸⁵ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π.,σ.230.

σήμερον και αν θέλει, είμαι πρόθυμος και πάλιν, μετά την ίασίν μου, να τεθώ υπό τας διαταγάς της»¹⁸⁶.

---

¹⁸⁶ Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π.,σ.219.

Ε' Κεφάλαιο

Η πορεία προς το μαρτύριο

5.1. Η σύλληψη της ιδέας για την προσχώρηση

Ο Άγρας από τη στιγμή που έφθασε στη Νάουσα για να αναλάβει την αρχηγία του ορεινού όγκου και για να ενταθεί η ιατρική του φροντίδα, αντιλήφθηκε ότι οι κομιτατζήδες της πόλης και των γύρω περιοχών, είχαν επιβάλλει έναν οικονομικό αποκλεισμό στους κατοίκους της πόλης, παρόμοιο με αυτόν που είχαν επιβάλλει στους ψαράδες και στους ραγάδες στη λίμνη των Γιαννιτσών. Συγκεκριμένα, απαγόρευαν στους χωρικούς να μεταβαίνουν στο παζάρι της Νάουσας και για οικονομικές συναλλαγές, τιμωρώντας τους παραβάτες με την εσχάτη των ποινών, τη ποινή του θανάτου. Η συγκεκριμένη κίνηση, είχε ως σκοπό να αποκοπεί ο ομφάλιος λώρος των χωρικών με τους προκρίτους της «Φλωρεντίας» που λόγω των δημοσιοοικονομικών και κοινωνικών αρμών είχαν άμεση εξάρτηση, ώστε να μην επηρεάζονται από τους προκρίτους και οι τελευταίοι, που ήταν κυρίως έμποροι και βιομήχανοι να νιώθουν ασφυκτικό το κλοιό των κομιτατζήδων. Μερικοί πρόκριτοι κατά τη διάρκεια του μακεδονικού αγώνα προσπάθησαν να επιλύσουν το θέμα, ερχόμενοι πολλές φορές σε διάφορες συμφωνίες μαζί τους. Αυτού του είδους η διευθέτηση είχε ξεκινήσει από την εποχή του καπετάν Ακρίτα, που εκτελούσε καθήκοντα προηγούμενου αρχηγού του ορεινού όγκου, όμως για τον Άγρα διευθετήσεις και συμφωνίες με τους κομιτατζήδες ήταν ανεπίτρεπτες. Για το λόγο αυτό σε σημειώμά του προς τη «Θερμαΐδα», αναφέρεται στους προκρίτους με το υποτιμητικό χαρακτηρισμό «λεοντόκαρδους». Τη χρονική περίοδο που ο Άγρας ήταν στη Νάουσα, έχοντας αρχίσει πολύ νωρίτερα σοβούσε ένας ιδιότυπος, λυσσώδης ταξικός πόλεμος, μεταξύ των προκρίτων, των πλούσιων κατοίκων της πόλης με την ευγενή, αστική καταγωγή, των «τσορμπατζήδων» όπως αποκαλούνταν και της συντριπτικής πλειοψηφίας των κατοίκων που άνηκαν στην παράταξη των φτωχών, που αποκαλείτο ως «Πούπουλο», από τη λατινική λέξη «populous» δηλαδή λαός. Οι τσορμπατζήδες ήταν οι τσιφλικάδες της Νάουσας, πολλοί εξ' αυτών μάλιστα ήταν και συνιδιοκτήτες στα τσιφλίκια τους με τους Οθωμανούς. Με τους τσιφλικάδες ο Άγρας, ήρθε πολλές φορές σε κόντρα κατά τη διάρκεια της παραμονής του, καθώς τα

πολλά οικονομικά συμφέροντα που είχαν, κυρίως στα βουλγαρόφωνα χωριά¹⁸⁷, έρχονταν σε απευθείας σύγκρουση με τις τακτικές του Αγαπηνού. Για αυτό, σε άλλο σημείωμά του τη 2^η Μαρτίου του 1907, γράφει σχετικά με την κατάσταση που βρήκε στη Νάουσα *«Παρακάλεσα Θουκυδίδη όπως καλέση πάντας εις κοινήν συνεδρίαν ης θέλω και εγώ συμμετάσχει προς λήψιν μερικών μέτρων, καθ' όσον τόσον αλληλομισούνται οι ενταύθα όσον δεν συμβαίνει το τοιούτον μεταξύ ημετέρων και βρωμερών. Είναι λυπηρά και αξιοθρήνητος η ενταύθα κατάστασις. Ήδη αντιλαμβάνομαι πόσον ευτυχής και τυχερός υπήρξα μεταβάς το πρώτον εις Γενεύην. Καθόσον η ενταύθα παραμονή παντός καθαρώς ζήτημα χαρακτήρος δηλονότι δια να παραμείνη κανείς ενταύθα ή πρέπει να 'ναι πολύ μαλακός και να έχη Ιώβειον υπομονήν, ή να είναι διεφθαρμένος ή πρέπει να φύγη. Δυστυχώς ή ευτυχώς εγώ είμαι από εκείνους οίτινες ανήκουν εις την κατηγορίαν του πρέπει να φύγη»¹⁸⁸. Στο ίδιο μήκος κύματος, ενδεικτική της μετωπικής σύγκρουσης με τα ντόπια συμφέροντα, είναι και η επιστολή του τη 13^η Απριλίου, όπου αναφέρεται για τους κληρικούς της «Φλωρεντίας» με τα εξής *«Με επείραζαν δε πολύ οι ρασοφόροι και πρέπει να φύγω δια να μην κάνω κανέν άτοπον...»¹⁸⁹.**

Στα πλαίσια των καθηκόντων του ο Αγαπητός, συνάντησε κάποιους βουλγαρόφωνους που εξέφρασαν θέληση να επιστρέψουν στον ελληνισμό. Ο πρώτος υπαινιγμός του, η πρώτη συνθηματική αναφορά του σε σημείωμά του προς το Προξενείο, γίνεται σχετικά τη 15^η Μαρτίου του 1907, καθώς γράφει : *«Ήδη ήρχισα να δοκιμάσω την διπλωματικήν μου εύχομαι να μην δυστυχήσω όπως η πολεμική μου. Η ατυχής της πολεμικής μου ενέργειας ήταν κρίσις και αντίληψις άλλων, πιστεύω εις το μέλλον να αποδείξω το αντίθετον...Κατόρθωσα να φέρω ενταύθα κεφαλάς βρωμερών οι οποίοι είχαν 2 έτη να έλθουν. Πιστεύω αν δεν συμβή το έκτακτον κάτι να επιτύχω. Πάντως έχουν μετανοήσει αφ' ενός αφ' ετέρου δε βλέπουν το άδίκον και το μάταιον*

¹⁸⁷ Οι τσιφλικάδες εξασφάλιζαν φθηνά εργατικά χέρια από τα βουλγαρόφωνα χωριά με αποτέλεσμα να συντηρούν σε βάθος χρόνου, σχέσεις ισορροπίας με τους κομιτατζήδες, πολλοί εκ των οποίων κατά το παρελθόν είχαν εργασθεί στις εκτάσεις τους.

¹⁸⁸ Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ.215-216.

¹⁸⁹ Την ίδια κατάσταση στη Νάουσα, αντιμετώπισε και ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης (καπετάν Ακρίτας), καθώς σε επιστολή του περιγράφει τα εξής *«Το Κέντρο Ναούσης ήτο πολύ ανήσυχον. Κοινωνία πατριωτικών φρονημάτων, αλλ' ασχολούμενη με την μητροπολιτικήν. Υπήρχον εκεί δύο διακρινόμενα παρατάξεις, των πλουσίων και των πτωχών. Οι πρόκριτοι διηρημένοι και αυτοί και οι περισσότεροι των μεγάλων λόγων...Συνεστήθη επιτροπή, εκ προκρίτων προς βοήθειάν μας, ήτις όμως ηζίοιο να μας διευθύνει ενίοτε κατά τα συμφέροντά των. Αι μεν έχοντες νεροπρίονα εις τα βουνά, οι δε τσιφλίκια βουλγαροφώνων εις τον κάμπον, άλλοι εμπορευόμενοι είχαν ανάγκην Τούρκων...».* Κωνσταντίνος Μαζαράκης - Αινιάν, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 241.

του αγώνος ον διεξάγουν...Δεν κοιμούμαι διόλου την νύκτα καθόσον την νύκτα έρχονται βρωμεροί και ομιλούμεν, τους βλέπω όλους έχοντας όρεξιν να επανέλθωσι αλλ' απαιτούσι το κίνημα να γίνη μαζί.Ιδωμεν»¹⁹⁰. Το συγκεκριμένο εγχείρημα του Άγρα δεν ήταν κάτι το καινοτόμο, κάτι που θα συνέβαινε για πρώτη φορά. Κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, διάφοροι οπλαρχηγοί που παρασυρμένοι από τη βουλγαρική και εξαρχηκή προπαγάνδα πολέμησαν ως κομιτατζήδες σε βάρος των Ελλήνων, αντιλήφθηκαν την πλάνη τους και ως δίγλωσσοι κάτοικοι διάφορων χωριών της Μακεδονίας, επέστρεψαν τελικώς στους κόλπους του ελληνισμού, προσφέροντας μάλιστα πολλοί από αυτούς σημαντικές υπηρεσίες στον αγώνα. Σημαντικότεροι εξ' αυτών ήταν ο καπετάν Κώτας, ο Γκόνος Γιώτας συνεργάτης και φίλος του καπετάν Άγρα, ο Βαγγέλης Στρεμπενιώτης, ο Αντώνης Ζώης, ο καπετάν Γραικός ή Νικοτσάρας, ο κομιτατζής Λάζος που την Άνοιξη του 1908 προσχώρησε στον ελληνισμό, ενώ τέλος χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του καπετάν Τσίτσου από τη Μπεσίστα και του Μπραγιάννη από το Ζίχοβο, που προσχώρησαν με ολόκληρα τα αντάρτικα σώματά τους¹⁹¹. Οι περισσότερες από τις ως άνω περιγραφόμενες προσχωρήσεις έγιναν κατόπιν έντονων ενεργειών του δραστήριου Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη και «είχαν και την έγκριση του Προξενείου Θεσσαλονίκης, το οποίο με τις οδηγίες του προέτρεπε τα σώματα να αποσπών οπαδούς των βουλγαρικών συμμοριών»¹⁹².

Τον Απρίλιο του 1907 το Προξενείο, αποφάσισε να αντικαταστήσει τα τσακισμένα από τις πολεμικές επιχειρήσεις και τις κακουχίες του Βάλτου, αντάρτικα σώματα και τους οπλαρχηγούς τους, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Άγρας. Ο Αγαπηνός όπως προκύπτει από την αλληλογραφία που προαναφέρθηκε, είχε εκδηλώσει και στη «Φλωρεντία» μετά τη «Γενεύη» αξιοσημείωτη στρατιωτική και οργανωτική ενέργεια, με αποτέλεσμα οι βουλγαρίζοντες και ρουμανίζοντες να είναι ιδιαίτερα πεισμένοι, ουσιαστικά να έχουν εκτοπιστεί και να περιορίζονται σε μικρά χωριά, αδυνατώντας να ελέγξουν μεγαλύτερες περιοχές. Τα μέλη των βουλγαρικών συμμοριών προς τούτο αποφάσιζαν λόγω των συνεχών επιτυχιών της ελληνικής πλευράς, να αποσπαστούν από αυτές προσχωρώντας στον ελληνικό αγώνα. Τη σημαντικότερη διάθεση εκ των μελών των βουλγαρικών συμμοριών, έδειξε ο

¹⁹⁰ Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ.217.

¹⁹¹ Πηγή των βιογραφικών στοιχείων και της πολεμικής δράσης των προρρηθέντων είναι το βιβλίο: Ιωάννης Χολέβας, *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Αθήνα 1999.

¹⁹² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998, σ. 283.

βοεβόδας των κομιτατζήδων Βαννής Ζλατάν που μαζί με το Γκιώργκη Κασάπτσε ήταν οι μόνοι αρχηγοί των κομιτατζήδων που είχαν απομείνει στην περιοχή του Βερμίου¹⁹³.

Όταν το Φεβρουάριο του 1907 ο Σαράντος Αγαπηνός με τους άνδρες του, αποχώρησαν από τη λίμνη των Γιαννιτσών και μετέβη ο αρχηγός στη Νάουσα για νοσηλεία, όπως αναφέρει ο Υψηλάντης *«ηλπίζομεν ότι θα συνηντώμεθα και πάλιν με τον αντίπαλόν μας Ζλατάν και τους κομιτατζήδες του, εν ύπαιθρω δια να μετρηθώμεν και πάλιν καλύτερον»*. Οι άνδρες του Άγρα έστησαν αρκετές ενέδρες πλησίον βουλγαρικών χωριών, αναμένοντες τους κομιτατζήδες, τους οποίους όμως δεν κατάφεραν να εντοπίσουν, *«διότι δεν υπήρχεν ουσιαστικώς ουδεμία δράσης, ουδέ εμφανίσις βουλγαρικών συμμοριών εις την ύπαιθρον του τομέως μας, καθ' όσον ως ανωτέρω ανέφερον, είχαν διαλυθεί υπό του βουλγαρικού κομιτάτου»*. Συνεπώς, ο κύριος αντίπαλος του στο Βάλτο, ο βοεβόδας Βαννής Ζλατάν, είχε κατανικηθεί επανειλημμένα με αποτέλεσμα να απογυμνωθεί από τη δύναμη των ανδρών του και να καθαιρεθεί από το βουλγαρικό κομιτάτο¹⁹⁴.

Ο Ζλατάν ήταν άνθρωπος με ερείσματα στην περιοχή της Νάουσας. Καταγόταν από τη Γκολεσιανή φωλιά των κομιτατζήδων, το σημερινό χωριό Λευκάδια της Νάουσας και είχε φοιτήσει σε ελληνικό σχολείο, συγκεκριμένα στο δημοτικό σχολείο της Σκύδρας¹⁹⁵. Επιπλέον, διατηρούσε φιλική σχέση με ένα εξέχον πρόσωπο της τοπικής κοινωνίας το Ζαφείριο Λόγγο, εργαζόμενος κατά το ειρηνικό του παρελθόν στο εργοστάσιο νηματουργίας του που έδρευε στη Νάουσα¹⁹⁶. Οι σχέσεις με το πρώην αφεντικό του ήταν στενές, μάλιστα συνήθιζαν να πηγαίνουν μαζί για κυνήγι. Ο σκληρός βοεβόδας του βουλγαρικού κομιτάτου, λόγω των διαπροσωπικών σχέσεων που είχε αναπτύξει στην περιοχή γνώριζε και τον Αντώνη ή Τώνη Μίγγα, που άνηκε και αυτός στον κύκλο των ανθρώπων του Μακεδονικού αγώνα. Ο Μίγγας ήταν φιλήσυχος και οικογενειάρχης, αγαπούσε ανιδιοτελώς την

¹⁹³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 283.

¹⁹⁴ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Υψηλάντη σχετικά με τις ήττες που είχε υποστεί ο Ζλατάν, κάνοντας λόγο πώς μετά την καθάρσσή του λόγω των συνεχόμενων ηττών του, περιφερόταν στα σλαβόφωνα χωριά του κάμπου της Νάουσας *«ως περιπλανώμενος Ιουδαίος»* Ι. Υψηλάντης, ό.π., σ. 25-28.

¹⁹⁵ Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά»*, Αθήνα 2003, σ. 143.

¹⁹⁶ Το εργοστάσιο της νηματουργίας είχε την επωνυμία «Νηματουργία Λόγγο Κύρτση και Τουρπάλη».

Ελλάδα και πρόσφερε σημαντικές υπηρεσίες στον Αγώνα¹⁹⁷. Το επάγγελμά του ήταν «τερζής», δηλαδή ράπτης – γουνοποιός και έτυχε να γνωρίζει το Ζλατάν και ως πελάτη του, καθώς του είχε ράψει μια γούνα.

«Όταν ο βοεβόδας Ζλατάν εκδήλωσε τις προθέσεις του και υπέβαλε με γνωστούς του στη Νάουσα συγκεκριμένες προτάσεις προσχώρησης μαζί με τους οπαδούς του, ο Άγρας με ευχαρίστηση τις αποδέχτηκε και άρχισε μαζί του διαπραγματεύσεις». Δεν δέχτηκε τις προτάσεις επειδή ήταν αφελής, απείθαρχος, άπειρος και ευκολόπιστος, όπως αναφέρεται από αρκετούς στην βιβλιογραφία που μελέτησε ο γράφων. Τουναντίον, ο νεαρός Ανθυπολοχαγός, εξέτασε τις προθέσεις των κομιτατζήδων, επειδή αφενός αναγόταν στα καθήκοντά του και αφετέρου επειδή μια τέτοια ενέργεια και ιδίως σε μια περιοχή που είχε αναζωογονηθεί από τις ελληνικές επιτυχίες και είχε περιορίσει τη βουλγαρική προπαγάνδα, «θα αποτελούσε το αποκορύφωμα των ελληνικών επιτυχιών την εποχή εκείνη». Πόσο μάλλον αν αυτή την αποστολή την εκπλήρωνε ο θρυλικός καπετάν Άγρας, καταφέροντας αυτήν την προσχώρηση που θα είχε πολύπλευρο αντίκτυπο, «πριν αποχωρήσει από τη Μακεδονία επισφραγίζοντας τη πολυσχιδή δράση του»¹⁹⁸.

5.2. Οι διαπραγματεύσεις για την επίτευξη της συμφιλίωσης

Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν αρχές Μαΐου, με αποστολή κομιστών που παρέδιδαν σε αμφοτέρους επιστολές. Ο Άγρας καλλιεργούσε και ενθάρρυνε τις κινήσεις αυτές, χαρίζοντας δώρα στους αγγελιοφόρους και συζητούσε με τους απεσταλμένους και τον κύκλο των ανθρώπων του Μακεδονικού Αγώνα, στο σπίτι της Χατζησουλτάνας στη Νάουσα και το φίλου του Τώνη Μίγγα. Τακτικοί απεσταλμένοι του Ζλατάν, ήταν οι σχισματικοί Μήτση Πέσιος και Γκιώργκη Γκότσης από το χωριό Τσερνορίνοβο, που δεν ομιλούσαν τα ελληνικά αλλά εξυπηρετούσαν «τους Βούλγαρους με το ρόλο του μεσολαβητή». Άλλα πρόσωπα που λειτουργούσαν ως

¹⁹⁷ Ο Αντώνης Μίγγας πρόσφερε από την αρχή στο ελληνικό αντάρτικο της Μακεδονίας. Αρχικά κουβαλούσε τρόφιμα στους αντάρτες στα βουνά και στη συνέχεια εργάστηκε για την ελληνική πλευρά στην πόλη της Νάουσας. Εργαζόταν στον πολιτικό τομέα, ως Έλληνα πράκτορα αποτελώντας ένα σύνδεσμο των Μακεδονομάχων με την περιοχή. Ο καθηγητής Θεόδωρος Κανελλόπουλος στα πλαίσια της έρευνάς του για τη συγγραφή του πονήματός του, συνομίλησε το καλοκαίρι του 1939, με τη σύζυγό του Ευγενία που ανέφερε για αυτόν «Είχαμε μανία να ιδούμε το ελληνικό, ο άνδρας μου φιλούσε το όπλο. Ο Αντώνης ήτο δομένος εκεί, άφηνε τη δουλειά του κι εγώ ήθελα την ελευθερία, η καρδιά μου πετούσε, ποθούσε η ψυχή μου την ελευθερία». Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 146-147.

¹⁹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό. π.*, σ. 283.

πρόσωπα εμπιστοσύνης και των δύο μερών ήταν ο Απόστολος Αποστόλου ή Τόλιος ή Γιαννακοβίτης με το γιο του Γιώργο που ήξεραν ελληνικά και είχαν και ρόλο διερμηνέα. Οι προρρηθέντες πατέρας και γιος, υλοτόμοι και κατασκευαστές ξύλινων αντικειμένων, ιδιοκτήτες νεροπρίονου στο Δραζίλοβο, είχαν αναπτύξει λόγω του επαγγέλματος τους, σχέσεις τόσο με τους Έλληνες όσο και με τους κομιτατζήδες. Λάμβαναν τις επιστολές του Ζλατάν τις μετέφεραν στο σπίτι του Μίγγα ή της Χατζησουλτάνας και τις παρέδιδαν στον Άγρα και ακολούθως, έπαιρναν τις απαντητικές επιστολές του αρχηγού και τις πήγαιναν στο Ζλατάν, λειτουργώντας ως σύνδεσμος εμπιστοσύνης αμφοτέρων. *«Κάθε Σάββατο, ημέρα του παζαριού, ήρχοντο στο σπίτι του Μίγγα 5-6 Βούλγαροι (από κείνους που είχαν γνώμη βαρύνουσα στους συγχωριανούς τους) και στο τραπέζι που ήταν και ο Άγρας συζητούσαν για τη συμφιλίωση»¹⁹⁹.*

Ο καθαιρεμένος βοεβόδας Ζλατάν όταν εξέφρασε τις προθέσεις του για την προσχώρηση του στην ελληνική πλευρά, ζήτησε να συναντηθεί με τον πρώην μεγάλο του αντίπαλο στο Βάλτο. Ο Άγρας αντιλαμβανόμενος ότι η προσχώρησή του θα ήταν μια πράξη με μεγάλο αντίκτυπο για τα σλαβοβουλγαρόφωνα χωριά της περιοχής ευθύνης του, αποδέχτηκε την πρόταση. Στη συνάντηση που έγινε τη 15^η Μαΐου του 1907 στη Νάουσα, προσήλθαν ως σύνδεσμοί και γνωστοί των δύο πλευρών, οι Ζαφείριος Λόγγος και Τώνης Μίγγας. Το Ζλατάν συνόδευαν οι Μήτση Πέσιος και Γκιώργκη Γκότσης²⁰⁰. Σκοπός της συνάντησης και σύμφωνα με το άτυπο «μνημόνιο προσχώρησης» που ακολουθούταν σε αυτές τις περιπτώσεις, ήταν να συμφωνηθεί ο Βανής Ζλατάν να ακολουθήσει τον Άγρα στην Αθήνα, προκειμένου να εξετασθεί περαιτέρω ο ρόλος του, να ληφθούν χρήσιμες πληροφορίες από το κέντρο των Αθηνών, να εκπαιδευτεί, να γνωρίσει τους συνδέσμους και τις διαδρομές και ακολούθως να αποσαφηνιστεί και να του δοθούν τα καινούργια του καθήκοντα

¹⁹⁹ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 151-152.

²⁰⁰ Η συνάντηση έγινε τη 15^η Μαΐου ημέρα Τρίτη, στο σπίτι της Χατζησουλτάνας (ο Άγρας παλαιότερα είναι νοσηλευτής και στο σπίτι αυτό), όπου παρίστατο και ως διερμηνέας, καθώς οι Πέσιος και Γκότσης δεν μιλούσαν ελληνικά, ο Αθανάσιος Λουκοβίτης. Ο Λουκοβίτης την 30^η Δεκεμβρίου 1929 έστειλε επιστολή στον Νικόλαο Δουμπιώτη (καπετάν Αμύντα) προκειμένου να συντάξει την έκθεση του για τον Μακεδονικό Αγώνα, όπου αναφέρεται στις διαπραγματεύσεις και στη μοιραία συνάντηση του Άγρα με το Ζλατάν. Η συγκεκριμένη επιστολή βρέθηκε ύστερα από έρευνα του γράφοντος στο αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, όπου λόγω τυπογραφικού λάθους αναγράφεται ως επιστολογράφος το όνομα «Αθ. Κομορίτης». ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, φάκελος 189, *Έκθεση περί Μακεδονικού Αγώνος – Ν. Δουμπιώτη (καπετάν Αμύντα), Επιστολή Αθανάσιου Λουκοβίτη προς το Ν. Δουμπιώτη, την 30^η-12-1929 στο εξής Επιστολή Α. Λουκοβίτη.*

ικανοποίησης των ελληνικών πια συμφερόντων. Η συνάντηση κύλησε σε καλό κλίμα και αποφάσισαν να ξανασυναντηθούν για τις τελικές τους ενέργειες, μαζί με τους άνδρες τους, έξω από τη Νάουσα, στη Μονή του Προδρόμου²⁰¹.

Την 31^η Μαΐου, εμφανίσθηκαν τότε εκ νέου οι Μήτση Πέσιος και Γκιώργκη Γκότσης και αφού δικαιολόγησαν τη ματαίωση της συνάντησης στη Μονή Προδρόμου, προετοίμασαν νέα συνάντηση την 3^η Ιουνίου του 1907²⁰², στη θέση Γκαβράν Κάμεν ή Καμίν (Βράχος Κοράκων), δεκαοκτώ χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Νάουσας, περίπου απόσταση περίπου τρεισήμισι ωρών με τα πόδια από τη «Φλωρεντία»²⁰³. Για την επίτευξη της τελικής συμφωνίας, αποφασίστηκε οι δύο συμπραττόμενοι αρχηγοί να προσέλθουν χωρίς τους άνδρες τους και άοπλοι. Σύμφωνα με το Θεόδωρο Κανελλόπουλο *«Τους όρους αυτούς κατοχύρωναν με το λόγο της στρατιωτικής τους τιμής. Μάλιστα οι βοεβόδα προσήνεγκον και εξ ομήρους, αλλά ο ιπποτικός Έλληνας δεν εδέχθη αυτούς... Το ακριβές στίγμα των Βουλγάρων που ανέμεναν επρόκειτο ν' αποκαλυφθή, αν ούρλιαζε – μιμούμενος, κατά τη συμφωνία, τη φωνή του λύκου- ο συνοδός της αποστολής του Άγρα Απόστολος Τόλιος ή Γιαννακοβίτης»*²⁰⁴.

5.3. Η μοιραία συνάντηση

Το Σάββατο 2^α Ιουνίου του 1907, ο Φίλιππος Αρλής κούραρε για τελευταία φορά τον Αγαπηνό στο σπίτι του Μπίλλη, σύμφωνα με τη μαρτυρία του²⁰⁵. Το βράδυ κοιμήθηκαν όλοι οι απεσταλμένοι στο σπίτι του Τώνη Μίγγα και ξύπνησαν νωρίς το πρωί για να μεταβούν στο προκαθορισμένο σημείο συνάντησης²⁰⁶. Ο Άγρας φορούσε τη στρατιωτική του στολή και από τον οπλισμό του έφερε μόνο το περιστροφό του. Στη συνάντηση τον συνόδευαν, οι σχισματικοί σύνδεσμοι Πέσιος και Γκότσης, ο

²⁰¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 283.

²⁰² Επιστολή Α. Λουκοβίτη: *«Εμείς μερικοί του είχαμε ειπή ότι να μη πηγαίνη προς συνεννόηση με τους Βουλγάρους αφού τον γέλασαν...»*.

²⁰³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 283-284.

²⁰⁴ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ.152-153.

²⁰⁵ Ο Φίλιππος Αρλής, σε αυτούσια ιστορική του αφήγηση στο Γεώργιο Γεωργιάδη για την *«Ιστοριογραφική Έρευνα περί του Άγρα και Μίγγα εις την πόλιν Ναούσης 1-4/3/1958»*, σ. 5. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Άγρας μετέβη στη συνάντηση προς συνεννόηση, εν αγνοία των ιθυνόντων της Νάουσας και συγκεκριμένου του τότε αρχιερατικού επίτροπου εν Ναούση του Μητροπολίτου Βεροίας – Ναούσης, του Χριστόδουλου Περδικάρη, του Σπύρου Λαναρά που ήταν βιομήχανος της περιοχής και του δημοδιδάσκου Κωνσταντίνου Δημητριάδη που τότε αρθρογραφούσε με το ψευδώνυμο «Ερμής».

²⁰⁶ Επιστολή Α. Λουκοβίτη.

Απόστολος Αποστόλου ή Τόλιος ή Γιαννακοβίτης με το γιο του Γιώργο, ο Τώνης Μίγγας και ο Ζαφείριος Λόγγος, που προσήλθε κατόπιν επικοινωνίας με το Μίγγα²⁰⁷. «...Πάνω σε ημίονο είχαν φορτωθεί διάφορα τρόφιμα και ποτά για το γεύμα που θα δινόταν προς τιμή αυτών που θα προσέρχονταν στον ελληνισμό. Ο Άγρας με τη συνοδεία του αναχώρησε από τη Νάουσα στις 3 Ιουνίου, το πρωί, και μετά από τρεις ώρες πορεία, έφτασε στην Όσλιανη (Αγία Φωτεινή). Από εκεί παρέλαβε οδηγό τον Νικόλαο Πέγιο και μετά από πορεία μισής ώρας, ολόκληρη η συνοδεία έφτασε στην περιοχή Γκαβράν Κάμεν»²⁰⁸.

Στη συγκεκριμένη περιοχή «με τον ομώνυμο βράχο, που προεξέχει και είναι ορατός από μεγάλη απόσταση», ο Άγρας και οι συνοδευόντες αυτών, συναντήθηκαν με δεκαοκταμελή ένοπλη μικτή συμμορία κομιτατζήδων και «οπαδών της ρουμάνικης προπαγάνδας του κουτσόβλαχου» Μιχάλη ή Ντίνου Χαντούρη ή Βλάχου από τα Λιβάδια Καρατζόβας. Η εμφάνιση της ένοπλης συμμορίας ήταν παραβίαση της συμφωνίας, πλην όμως ο Άγρας και οι συνοδοί του την προσπέρασαν, δεχόμενοι μια προσποιητή φιλική υποδοχή. Η ελληνική αποστολή ακολούθησε το Χαντούρη και το ένοπλο σώμα του στη θέση «Τουβαρίτση», όπου βρισκόταν σύμφωνα με τις διαβεβαιώσεις οι βοεβόδες Κασάπτσε και Ζλατάν.

Στη θέση «Τουβαρίτση» ανέμεναν τον Άγρα οι Γκιώργκη Κασάπτσε ως επικεφαλής και αρχαιότερος στην ιεραρχία των κομιτατζήδων και ο Βαννής Ζλατάν με δεκαπενταμελή ένοπλη συνοδεία. Τον Ανθυπολοχαγό Αγατηνό, υποδέχτηκαν οι βοεβόδες με φιλική διάθεση και θερμές φιλοφρονήσεις²⁰⁹.

Ο Κανελλόπουλος συλλέγοντας πολλά στοιχεία από τις συνεντεύξεις που έλαβε κυρίως από τους Ζαφείριο Λόγγο παρόντα στη συνάντηση, τον Αθανάσιο Λουκοβίτη, τον Πέτρο Αποστόλου ή Τόλιο, αλλά και από την ομολογία του Ζλατάν,

²⁰⁷ Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Γιάννης Μωραλίδης, στο πόνημα του για το μακεδονομάχο – οδηγό Σταύρο Μπάλλιο, -που καταγόταν από τη Νάουσα και υπηρέτησε ως οδηγός σωμάτων μέχρι το 1908, οπότε και φυλακίστηκε στη Βέροια από τους Οθωμανούς- και τον επίσκοπο Κίτρος Θεόκλητο Β', «Ο αείμνηστος Καπετάν Άγρας, όταν θέλησε ν' ανταποδώσει την επίσκεψή του στους Βουλγάρους Κομιτατζήδες υπό τον Ζλατάν απετάνθη να τον συνοδεύσει και ο Σταύρος Αδάμου Στέφος, αλλά ο θείος μου –σαν καλός ψυχολόγος και βαθύς γνώστης της δολιότητος των Βουλγάρων –τον απέτρεψε και ζήτησε από τον Κ. Άγρα να παραιτηθεί αυτής της άσκοπης επίσκεψής του. Τελικά ο Άγρας επέμενε στην πραγματοποίησι της επισκέψεως αυτής.». Πηγή των παραπάνω είναι όσα αναφέρει ο Γιάννης Γεωργίου Γιαννόπουλος, καθώς ο Μπάλλιος ήταν αδερφός της μητέρας του, Φανής. Γιάννης Μωραλίδης, Ο μακεδονομάχος – οδηγός Σταύρος Μπάλλιος και ο επίσκοπος Κίτρος Θεόκλητος Β', Βέροια χ.χ., σ.2. Αναφορά στο Μπάλλιο κάνει και η Πηνελόπη Δέλτα, Στα μυστικά του Βάλτου, Αθήνα 1992, τ.2, σ. 515-516 και 522-525.

²⁰⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 284.

²⁰⁹ Επιστολή Α. Λουκοβίτη.

περιγράφει στο πόνημά του για το θρυλικό Αξιωματικό τη μοιραία συνάντηση ως εξής «*Αμέσως ακολουθεί κοινό γεύμα για το επικείμενο – εθεωρείτο τετελεσμένο – χαρμόσυνο γεγονός της συμφιλίωσης...Κατά το έθιμο που επικρατούσε σ' αυτούς έπρεπε, προτού καθίσουν στο φαγητό, να καταθέσουν τα όπλα. Πρώτος ο Ζλατάν, για παραπλάνηση, επέταξε στο έδαφος του περίστροφό του το ίδιο έπραξε και ο Άγρας, γιατί από τη συνοδεία του μόνον αυτός έφερε όπλο. Το γεύμα παρετάθη επί μήκηστον από σκοπιμότητα. Ήθελαν οι Βούλγαροι να διαπιστώσουν, αν σ' όλη την περιοχή εκείνη υπήρχε ασφάλεια από την πλευρά τη δική τους τόσο φόβος κατείχε αυτούς. Αφού τελείωσε το συμπόσιο και έμειναν απόλυτα ήσυχoi οι κομιτατζήδες ότι κανέναν προφυλακτικό μέτρο δεν είχαν λάβει οι Έλληνες, άρχισε η ζωνηρή συζήτηση. Εκάκιζαν τον Άγρα ότι τάχα συνειργάζετο με τους Τούρκους και έλεγαν πολλά δύσφημα εις βάρος αυτού και του ελληνικού έθνους»²¹⁰. Ήταν η κατάλληλη στιγμή, ο Γκιώργκη Κασάπτσε ως ο ανώτερος εκ των κομιτατζήδων δίνει το σύνθημα. Άμεσα ακινητοποιούνται και δεσμεύονται πισθάγκωνα οι πέντε που συνόδευαν τον Άγρα και το Μίγγα και ταυτόχρονα εμφανίζονται πολλοί άλλοι κομιτατζήδες που ήταν κρυμμένοι με τα όπλα ανά χείρας, αναμένοντας το σινιάλο. Δύο κομιτατζήδες ακινητοποιούν τον αιφνιδιασμένο Ανθυπολοχαγό, τον πετούν στο έδαφος και δένουν τα χέρια του με σκοινί. «Ο Ζλατάν διαμαρτυρήθηκε για τη συμπεριφορά του Κασάπτσε κι η στάση του εκείνες τις στιγμές, έδειξε ειλικρινά ότι επιθυμούσε την προσχώρηση, ενήργησε όμως με τον παραπάνω τρόπο αφού εκβιάστηκε από τον ανώτερο του Κασάπτσε»²¹¹. Προφανώς το βουλγαρικό κομιτάτο προκειμένου να πετύχει το δόλιο σκοπό του, απέστειλε τον Κασάπτσε ως παρατηρητή και επικεφαλής της δόλιας συνάντησης, παρότι ο Άγρας διαπραγματευόταν την προσχώρηση κυρίως με το Ζλατάν.*

Ο Άγρας ακινητοποιημένος και δεσμευμένος δέχτηκε ραπίσματα, λακτίσματα, γροθιές και ύβρεις από όλους τους παρευρισκόμενους. Ατρόμητος όπως ήταν δεν λύγισε ούτε εκείνη τη στιγμή, απαντώντας με εξυβρίσεις χαρακτηρίζοντας άνανδρους, δειλούς, τους χωρίς στρατιωτική και ανδρική τιμή κομιτατζήδες. Ύστερα από μία μικρή σύσκεψη οι κομιτατζήδες αποφασίζουν να μην αιχμαλωτίσουν το Ζαφείριο Λόγγο και τους πατέρα και υιό Τόληδες, κρατώντας μόνο τον Άγρα και το Μίγγα. Μάλιστα ο Μίγγας ήταν και αυτός να απελευθερωθεί, όμως εκείνη τη στιγμή

²¹⁰ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 158.

²¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 284.

ένας κοιμητοζής με ποταπά ένστικτα δήλωσε «κρατήστε μωρέ και αυτόν, λίγα μας έκανε κάθε Τρίτη που κατέβαινε στη Βέροια;». Ο Τώνης Μίγγας που έτρεφε αγνά αισθήματα πατριωτισμού για κάθε τι ελληνικό και φιλικότατα για τον Ανθυπολοχαγό Αγαπηνό, δεν δέχτηκε να αποχωριστεί τον αρχηγό του και έθεσε την τιμή, την ακεραιότητά του, κυρίως τη ζωή του στις άγριες διαθέσεις τους, απατώντας αφοπλιστικά «Μαζί ήλθαμε, μαζί θα πεθάνουμε, σαν θέλει ο θεός και όπου θα πεθάνη ο αρχηγός μου, εκεί θα πεθάνω και εγώ»²¹².

5.4. Η διαπόμπευση στα βουλγαρόφωνα χωριά της Αλμωπίας – Ο απαγχονισμός

Την 3^η Ιουνίου του 1907, ημέρα Κυριακή, γύρω στις 4-5 μ.μ., ο Άγρας και ο Μίγγας, χωρίστηκαν από τους υπόλοιπους που τους συνόδευσαν στη μοιραία συνάντηση και ξεκίνησαν τη πορεία τους στα βόρεια προς το δικό τους Γολγοθά, τη δική τους διαδρομή μαρτυρίου. Στην επιστολή του ο Αθανάσιος Λουκοβίτης, γράφει στον καπετάν Αμύντα «Απαγόμενος ο Άγρας έρριψε βλέμμα παραπόνου προς τους ημέτερους, βλέμμα υγρόν αποχαιρετισμού». Ο Λόγγος και οι δύο Τόληδες κρατήθηκαν όλη τη νύχτα και το πρωί της Δευτέρας αφέθηκαν ελεύθεροι αφού συνοδεύτηκαν από ενόπλους οδηγούς σε διαφορετικά σημεία²¹³.

Οι απαγόμενοι Άγρας και Μίγγας, το απόγευμα της Κυριακής, οδηγήθηκαν στο χωριό Άνω Γραμματικόβο, συνοικισμός κυρίως σλαβόφωνος όπου υποχρεώθηκαν όλοι οι κάτοικοι να φτύσουν τον Άγρα, με όποιον δυστροπεί να δέχεται αυστηρές τιμωρίες. Η πομπή του μαρτυρίου, συνεχίστηκε σε διάφορα βουλγαρόφωνα χωριά της Αλμωπίας και της Έδεσσας, όπου η βουλγαρική προπαγάνδα και η κοιμητοζίδικη συμμορία είχε ηττηθεί επανειλημμένα από τη δράση του Άγρα και των ανταρτών του και είχε ανάγκη ενθάρρυνσης. «Σκοπός τους ήταν να επιδείξουν στους τρομοκρατημένους οπαδούς του χωριού τον αιχμάλωτο Έλληνα αρχηγό, ώστε να αναπερώσουν το ηθικό τους»²¹⁴. Η διαπόμπευση των αιχμαλώτων, συνεχίστηκε στα χωριά Γιούγκοβο (Βρυτά), Πατετσι (Πάτημα), Άνω και Κάτω

²¹² Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 162-163 και 181-182. Στο πόνημα του Κανελλόπουλου παρατίθεται ολόκληρη η συνέντευξη της Ευγενίας, συζύγου Αντωνίου Μίγγα, το Δεκέμβριο του 1939 στη Νάουσα.

²¹³ Ο Ζαφείριος Λόγγος σύμφωνα με όσα αναφέρει στην αυτούσια μαρτυρία του ο φαρμακοποιός Φίλιππος Αρνής οδηγήθηκε συνοδεία ένοπλου οδηγού στο χωριό του Βερμίου Δραζίλοβο, όπου και απελευθερώθηκε – Γεώργιος Γεωργιάδης, «Ιστοριογραφική Έρευνα περί του Άγρα και Μίγκα εις την πόλιν Ναούσης 1-4/3/1958», σ. 5.

²¹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 284-285.

Ράδοβο (Κορυφή) και η πομπή στάθμευσε για ένα εικοσιτετράωρο στο Σαρακίνοβο, ένα ορεινό ορμητήριο των κομιτατζήδων, που φημιζόταν για τον ανθελληνικό φανατισμό του. «*Η συνοδεία φιλοξενείται στο σπίτι του Γεωργίου Τάνου (Γκιώργη Τάνωφ) του Μανώλη. Οι Βούλγαροι διασκέδαζαν και εχλεύαζαν τον Άγρα και Μίγγα, επί των οποίων έφθασαν στο σημείο να ασελγούν ακόμη έκαναν καβάλα πάνω τους με σφήνες ξύλινες, ώστε να τρυπάνε στο λαιμό τους εθνομάρτυρας. Εγύμνωσαν αυτούς τελείως και διέτασσαν όλους να τους φτύνουν και έδερναν άγρια όσους δεν έκαναν αυτό*»²¹⁵. Ο Ανθυπολοχαγός Αγαπηγός, αγέρωχος απαντούσε στα βασανιστήρια και τους εξευτελισμούς με ύβρεις και φτυσίματα. Τους πρόσβαλλε και τους υπενθύμιζε τις νίκες που είχε επιτύχει σε βάρος τους. Οι κομιτατζήδες ήταν πιο φοβισμένοι από τον Άγρα. Ο Μίγγας δίπλα στον αρχηγό του, είχε αποδεχτεί τη πορεία προς το θάνατο και ήταν ήρεμος.

Οι απαχθέντες από το Σαρακίνοβο, οδηγήθηκαν πάνω σε ημιόνους γυμνοί, φέροντες μόνα τα εσώρουχα τους, ανυπόδητοι, άυπνοι, νηστικοί²¹⁶, στα χωριά Πότσεπ (Μαργαρίτα) και Κροντσέλοβο (Κερασιές). Οι κομιτατζήδες με αυτό τον τρόπο κατάφεραν να τους κρατήσουν για περισσότερο χρόνο στη ζωή, με σκοπό να τους βασανίσουν και να τους εξευτελίσουν σε όσα περισσότερα χωριά της περιφέρειας μπορούσαν. Ύστερα από νέα σύσκεψη παίρνουν την απόφαση να τους κρεμάσουν στα Βλάδοβο και Τέχοβο, που επικρατούσαν οι πατριαρχικοί, αποφεύγοντας τα εξαρχικά χωριά, υπό το φόβο αντιποίνων και προκειμένου να κάμψουν το ηθικό των κατοίκων που ήταν ταγμένοι στην ελληνική πλευρά²¹⁷. Οι αιχμάλωτοι, μεταφέρονται στη θέση «Μπελογιάσε», που ανήκει στον κάμπο του Τέχοβου (Καρυδιάς). Ακριβώς ανάμεσα στα δύο χωριά, από μία ψηλή καρυδιά που βρίσκεται παραπλεύρως της οδού, απαγχονίζουν τους δύο εθνομάρτυρες το βράδυ της

²¹⁵ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ.167.

²¹⁶ Μόλις η πομπή ξεκίνησε από το Σαρακίνοβο τάισαν τους Άγρα και Μίγγα, παστές σαρδέλες αλλά δεν τους έδωσαν νερό, εφαρμόζοντας το φοβερό μαρτύριο του Ταντάλου. Στο χωριό Κροντσέλοβο τους ανάγκασαν να φάνε ποσότητες κερασιών και προκειμένου να τους παρουσιάσουν ως κλέφτες των συγκεκριμένων φρούτων κατά τη διαπόμπευσή τους, τοποθέτησαν ποσότητες του φρούτου στα εσώρουχά τους.

²¹⁷ Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία 1904-1908, Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ.194. Όπως αναφέρει ο πρόξενος Λάμπρος Κορομηλάς στο τηλεγράφημά του στο Υπουργείο Εξωτερικών, οι κομιτατζήδες φοβούμενοι άμεσα αντίποινα, είχαν δώσει εντολές στους οδηγούς, να αναγγείλουν ότι ο Άγρας και το σώμα του δεν διατρέχουν κίνδυνο και ότι θα επανέλθουν, ενώ παράλληλα είχαν ενημερώσει τα τουρκικά αποσπάσματα ότι τα ελληνικά σώματα πίεζαν τα εξαρχικά χωριά για να σταλούν τουρκικές περίπολοι προστασίας.

7^{ης} Ιουνίου του 1907, ημέρα Πέμπτη²¹⁸. «Σχοινιά επρομηθεύθησαν από το Φιτσιώρο Τρύφωνα, κάτοικο Βλαδόβου...Προηγήθηκε ο Άγρας και ακολούθησε ο Μίγγας, που μάλλον ήταν λιπόθυμος, όταν πέρασε από το λαιμό του ο βρόχος της αγχόνης. Μετά την απάνθρωπο αυτή πράξη τα αιωρούμενα σώματα για να κορέσουν το πάθος τους οι κοιμητήριδες εκτύπησαν με φορτωτήρες»²¹⁹.

---

²¹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 285.

²¹⁹ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 168-169.

Στ' Κεφάλαιο

Η «περιστολή του νεκρού ήρωα» - Ο αντίκτυπος

6.1. Η είδηση για το «τέλος» - Η μεταφορά των πτωμάτων – Η νεκρώσιμος

ακολουθία – Η ταφή

Τα άψυχα αιωρούμενα σώματα των δύο εθνομαρτύρων εντόπισαν χωρικοί το επόμενο πρωί (8^η Ιουνίου) όταν κατέρχονταν από το Τέχοβο για την Έδεσσα. Από στόμα σε στόμα η πληροφορία για το τραγικό τέλος των Άγρα και Μίγγα, έγινε γνωστή στη Νάουσα, στην Έδεσσα και σε όλα τα χωριά της περιφέρειας του Βερμίου και της Έδεσσας. *«Στο χωριό Βλάδοβο έμαθαν την πληροφορία από το Δημήτριο Πούππη κατέβαινε από το Τέχοβο με το ζώο του φορτωμένο ξύλα για να πωλήση αυτά στην Έδεσσα. Μόλις είδε τα παιδιά κρεμασμένα ξεφόρτωσε τα κούτσουρα κάπου και έτρεξε στο σιδηροδρομικό σταθμό του Βλαδόβου και ειδοποίησε τα μέλη της οργάνωσης της εθνικής άμυνας από κει πήγε στο χωριό Βλάδοβο και έπραξε το ίδιο. Τότε κινήθηκαν για τη μεταφορά των πτωμάτων, αφού προηγουμένως έλαβαν από τον Τούρκο αστυνόμο του χωριού άδειαν ταφής»²²⁰. Ο Υψηλάντης, αναφέρει σχετικά με την ενημέρωση που είχε το εναπομένον σώμα του Άγρα για το μαρτυρικό τέλος του *«Το μαρτυρικό θάνατον του Άγρα και του Μίγγα επληροφορήθημεν από τους υπεύθυνους οδηγούς μας Ναουσαίους την καταγωγήν Κώταν Βλάχον, Σταύρον Βλάχον και τρίτον του οποίου δεν ενθυμούμαι το όνομα, ενώπιον και άλλων κατοίκων της Ναούσης. Από τους οδηγούς μας, εξητήσαμεν ευθύνας, να μας αναφέρωσι πως εγκατέλιπον τον Αρχηγόν μόνο του να εξέλθη της Νάουσας, μας ανέφερον δε αρχικώς ότι δεν έλαβον γνώσιν της μεταβάσεως του Άγρα προς συνάντησιν του Ζλατάν »²²¹.**

Σε πρώτη φάση, με τη δόλια σφαγή του Άγρα και του Μίγγα, οι κοιμητατζήδες φαίνεται ότι πέτυχαν το σκοπό τους, καθώς οι κάτοικοι τρομοκρατημένοι δίσταζαν να προσεγγίσουν τους νεκρούς. Ότι φοβόταν να πράξουν οι άνδρες το έφερε σε πέρας μία γυναίκα, η Μαρία Τζόλα ή Τζόλκα, το γένος Νικολάου Μπόιτση από τη Μαργαρίτα Εδέσσης, σεμνή και ενάρετη σύζυγός του Λαζάρου Τζόλα από την Κέλλη Φλωρίνης. Η Τζόλα, δεν γνώριζε την ελληνική

²²⁰ Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπητός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά», Αθήνα 2003, σ. 172.*

²²¹ Ιωάννης Υψηλάντης, *Μακεδονικός Αγών – Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του καπετάν Άγρα και του Αντώνη Μίγγα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 33.

γλώσσα, αλλά έχοντας μνηθεί στο Μακεδονικό αγώνα από τον καπετάν Μπούα είχε αναλάβει την τροφοδοσία των ανταρτών του Βερμίου – Καϊμακτσαλάν, καθώς και τη συλλογή πληροφοριών. Προς τούτο κάθε εβδομάδα μετέβαινε στο Προξενείο της Θεσσαλονίκης, όπου μετέφερε κωδικοποιημένες πληροφορίες για τη δράση των ένοπλων σωμάτων και επέστρεφε με οδηγίες και διαταγές. Η σλαβόφωνη Ελληνίδα, ξεσήκωσε τους φοβισμένους κατοίκους, μετέβησαν στο σημείο του τραγικού τέλους, ξεκρέμασαν τα άψυχα σώματα των εθνομαρτύρων και με βοδάμαξα τα μετέφεραν στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου που βρίσκεται στο ανατολικό μέρος του Βλαδόβου. Γυναίκες²²² και άνδρες από τα γύρω χωριά, έπλυναν τα νεκρά σώματα, σαβάνωσαν και έντυσαν τους νεκρούς. *«Μάλιστα επειδή ήσαν τυμπανιαίοι (φουσκωμένοι), αφού ο θάνατος έγινε προ διημέρου και ευρισκόμεθα σ' εποχή χειμάνος έσχιζαν τα ρούχα για να έρχονται στα σώματα. Τις στολές για τους εθνομάρτυρας προσέφεραν ο Λάζαρος Τζόλας, Θεόδωρος Μπάπκας και άλλοι πατριώται χωρικοί»²²³.*

Αργά το βράδυ της 9^{ης} Ιουνίου του 1907, παραμονή της Πεντηκοστής, στον ιερό ναό του Αγίου Δημητρίου, ψάλλεται η νεκρώσιμος ακολουθία από τον ιερέα Χρήστο Λουκόφτση και με ψάλτη το μακεδονομάχο και δάσκαλο του χωριού Κωνσταντίνο Πάσχο. Στη συνέχεια τάφηκαν στη νότια πλευρά του περιβόλου της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, στη νοτιοδυτική πλευρά του κοιμητηρίου του χωριού²²⁴.

6.2. Η ομολογία του Βαννή Ζλατάν

Ο Θεόδωρος Κανελλόπουλος στα πλαίσια της έρευνάς του για το βιβλίο του, την 30η Μαρτίου του 1958, πήρε συνέντευξη από το Ναουσαίο Αντώνιο Γεωργίου

²²² Τα άψυχα κορμιά του Άγρα και του Μίγγα έπλυναν και σαβάνωσαν η Μαρία Πάσχου, η Μαρία Τζόλα ή Τζόλκα με την κόρη της Σοφία και η Μαρία Μπακιρτζή, άπασες κάτοικοι του χωριού Βλάδοβο, σημερινό Άγρας.

²²³ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 174.

²²⁴ Θ. Κανελλόπουλος, *ό. π.*, σ. 176-180 και Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία 1904-1908, Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 194-195. Ο Βακαλόπουλος στο σημείο αυτό, παραθέτει το τηλεγράφημα του Έλληνα πρόξενου της Θεσσαλονίκης Λ. Κορομηλά, στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών αναγγέλλοντας το τραγικό τέλος. Στο τηλεγράφημα του αναφέρεται σε κρίσεις περί της γνωστής δράσης του Άγρα, ολοκληρώνοντας με τα εξής *«Την απαλλαγή των χωρικών από την τρομοκρατία ηθέλησεν ο Άγρας. Προς τούτο προσέφερε την ζωή του. Αλλά οι Βούλγαροι δεν θέλουν ή αίμα και φόνους. Όλα όσα λέγουν, όλα όσα διατείνονται, δεν είναι ή άτιμα ψεύδη»*.

Τζιαμπάζη, βοσκό στο επάγγελμα που την Παρασκευή 8η Ιουνίου του 1907, είχε συναντηθεί με το Ζλατάν στη τοποθεσία «Νέα Κατσούφλιανη», όπου έβοσκε τα πρόβατά του. Ο Ζλατάν αφού του πρόσφερε ένα λουκούμι και καπνό «Σαμπών τουτούν» αρίστης ποιότητας της εποχής, γνωρίζοντάς του ότι ήταν από τα δώρα που έφερε κατά τη συνάντηση ο Άγρας, δέχτηκε τις επικρίσεις του Ναουσαίου βοσκού για τη «μπαμπέσικη» και «απατεωνίστικη» συμπεριφορά τους, απέναντι στο νεαρό Έλληνα αρχηγό.

Τότε ο καθαιρεμένος βοεβόδας, ομολόγησε τα κάτωθι, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για τις τελευταίες στιγμές του ηρωικού αξιωματικού και του συνοδού του : *«δεν ήταν παλληκαριά αυτό που κάναμε, αλλά τι να τους κάνεις τους επί κεφαλής, τους αρχηγούς. Αυτός ο άνθρωπος (Άγρας) ήταν πολύ παλληκάρι, αυτός δεν μας λογάρισε για τίποτε. Μας έβρισε, μας έβρισε, αλλά τι βρισίδι...Αλλά έτσι που έβριζε, από το πολύ βρισίδι του και πολύ τον βασανίσαμε ώσπου τον καβαλούσαμε...Οι βρισιές δεν σταμάτησαν και την ώρα που τον κρεμούσαμε...Όσο για το Μίγγα, αυτός δεν έβριζε και δεν μιλούσε ήταν δειλής, άνθρωπος αρνί, για καβγά δεν έκαμνε...»²²⁵.*

6.3. Τα αντίποινα – Η τιμωρία των δολοφόνων

Ο μαρτυρικός θάνατος του Άγρα, δεδομένων του νεαρού της ηλικίας του, της θρυλικής δράσης του στη λίμνη των Γιαννιτσών και στην περιφέρεια του Βερμίου, της αποδοχής και αγάπης που τύγχανε από οπλίτες, χωρικούς και συναδέλφους αξιωματικούς και της δόλιας συμπεριφοράς των κομιτατζήδων, δεν έκαμψε το ηθικό των αγωνιζόμενων ελληνικών αντάρτικων σωμάτων, τουναντίον φανάτισε τα ελληνικά όπλα, προκαλώντας συνάμα αγανάκτηση και αποτροπιασμό για τους ανέντιμους και ανήθικους βοεβόδες.

Με το που έγινε γνωστή η προδοτική αιχμαλωσία του Άγρα, όλα τα ελληνικά αντάρτικα σώματα που ήταν εγκατεστημένα στη Δυτική Μακεδονία, ενέτειναν τη δράση τους. Στην περιοχή του Βερμίου απειλούνται δεκατέσσερα εξαρχικά χωριά με ομαδική σφαγή των σλαβόφωνων κατοίκων και την πυρπόληση των οικιών τους, ως εκδίκηση για το λατρευτό αρχηγό. Σε μία ενέδρα που έστησαν παλαιοί Έλληνες αντάρτες που βρίσκονταν στην περιφέρεια του Βερμίου, αποδεκατίζεται ένα ολόκληρο τριανταμελές σώμα ένοπλων κομιτατζήδων. «Δεν

²²⁵ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 187-188.

περνά ημέρα που να μη φονεύονται 2-3 Βούλγαροι ή βουλγαρίζοντες της κατηγορίας αυτής»²²⁶.

Παράλληλα ο νέος αρχηγός στην περιοχή της Νάουσας και αντικαταστάτης του Τέλλου Αγαπηνού, Λοχαγός Νικόλαος Δουμπιώτης (καπετάν Αμύντας), μία ημέρα μετά την αιχμαλωσία του Άγρα και συγκεκριμένα την 4^η Ιουνίου του 1907, έφθασε στην περιοχή, ως επικεφαλής ισχυρού σώματος εβδομήντα ανδρών με υπαρχηγό τον Υπολοχαγό Πεζικού Κωνσταντίνο Δημαρά και «οπλαρχηγούς τους Επιλοχίες Πεζικού Δημήτριο Παπαβασιλείου και Φίλιππο Σαμαντά και τους Λοχίες Πεζικού Δημήτριο Χατζόπουλο, Δημήτριο Κορδίστα, Σεραφείμ Λούρο και Νικόλαο Κωσταρά». Το πολυμελές σώμα του Αμύντα, ξεκίνησε άμεσα εκκαθαριστικές επιχειρήσεις διαιρούμενο σε πέντε επιχειρησιακούς βραχίονες, για την αντιμετώπιση των «δύο ισχυρών συμμοριών κομιτατζήδων και οπαδών της ρουμανικής προπαγάνδας με τους βοεβόδες Κασάπτσε, Χατζή και Μανάφη», καθώς και τριών τούρκικων ληστοσυμμοριών «οι οποίες λυμαίνονταν τα χωριά του Βερμίου»²²⁷. Την 30^η Ιουνίου του 1907, ένα τμήμα του σώματος του Δουμπιώτη, στο οποίο ηγούνταν οι Λοχίες Λούρος και Κορδίτσας, «συνεπλάκη στη θέση Ξηροβούνι, ανάμεσα στη Δόλιανη και Ξηρολείβαδο, με δεκαοκταμελή συμμορία από Βουλγάρους και οπαδούς της ρουμανικής προπαγάνδας υπό τον Κασάπτσε. Το ελληνικό σώμα κατανίκησε τη βουλγαρική συμμορία και της προκάλεσε απώλειες»²²⁸. Τρεις νεκροί κομιτατζήδες εγκαταλείφθηκαν στο πεδίο της μάχης, μεταξύ των οποίων και ο αρχικομιτατζής Κασάπτσε «πρωτουργός της αγχόνης του Άγρα»²²⁹. Την 29^η Αυγούστου του ίδιου έτους, τμήμα του σώματος του Δουμπιώτη που δρούσε στην ευρύτερη περιοχή της Νάουσας, με επικεφαλής τους Παπαβασιλείου και Λούρο, συνεπλάκη με μικτή

²²⁶ Θ. Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 193.

²²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998, σ. 285.

²²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 286.

²²⁹ Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Θεόδωρος Κανελλόπουλος σε θυλάκια του ρουχισμού του Κασάπτσε ανευρέθηκε επιστολή προς τους κατοίκους του εξαρχικού χωριού Παναγιορίτσα, από όπου διαπομπεύθηκαν οι Άγρας και Μίγγας με το παρακάτω περιεχόμενο:

«Αγαπητοί αδελφοί από Παναγιορίτσαν.

Αποστέλλω προς σας δώρον τον εξακουστόν Έλληνα καπετάνιον Άγραν. Σας τον αποστέλλω να εκδίκηθήτε το αίμα του Λούκα εις αυτόν τον ιδιόν μας κόσμον ο άνθρωπος, όπως γνωρίζετε, δ' αυτήν την εκδίκησιν ζη.

*Ιδικός αδελφός
Γεώργιος Κασάπτσης»*

Θ. Κανελλόπουλος, *ό.π.*, σ. 196.

συμμορία κομιτατζήδων και οπαδών της ρουμανικής προπαγάνδας, φονεύοντας κατά τη μάχη τρεις κομιτατζήδες μεταξύ των οποίων και τον πρώην ισχυρό βούλγαρο βοεβόδα Μανάφη²³⁰.

Τη δολοφονία του βοεβόδα Ζλατάν, ανέλαβαν οι αδελφοί Πέτρος και Γιώργος Αποστόλου Τόλιου. Μετά την αιχμαλωσία και το μαρτυρικό θάνατο του Άγρα, εκφράσθηκαν εξ' αρχής πολλές υποψίες σε βάρος αυτών που ήταν στη συνοδεία και αφέθηκαν ελεύθεροι. Οι περισσότεροι Ναουσαίοι τους κατηγορήσαν ευθέως ως δήθεν συνεργάτες των κομιτατζήδων και για αυτό οργανώθηκαν σε βάρος τους δολοφονικές απόπειρες. Την 8^η Μαΐου του 1908, τραυματίζεται ύστερα από δολοφονική απόπειρα ο Αποστόλης Γιαννακοβίτης, ενώ τον Ιούνιο στην αγορά της Νάουσας πραγματοποιείται νέα δολοφονική επίθεση σε βάρος του γιου του Γιώργη Τόλη. Η οικογένεια διασυρόταν ως προδοτική και παρά τα παράπονά της στο Μητροπολίτη Βέροιας Σωφρόνιο, η καταδίωξη των μελών της δεν σταμάτησε. Ο βιασμός μέλους της οικογένειάς της από τον ίδιο τον πρώην αρχικομιτατζή, ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι. Τα αδέρφια Πέτρος και Γιώργος, τον Ιούλιο του 1908, ημέρα Τετάρτη έστησαν ενέδρα στο Ζλατάν, σε γεφυράκι του δρόμου που οδηγεί από τη Βέροια στα Λευκάδια. Ο Ζλατάν που επέστρεφε τρέχοντας από το παζάρι της προηγούμενης ημέρας, έπεσε στην παγίδα των δύο αδερφών, σηκώνοντας ένα τοποθετημένο μαντηλάκι με πέντε γρόσια. Όταν ανασηκώθηκε δέχτηκε εννέα σφαίρες από τα όπλα των Τόληδων και αφού κάλυψε απόσταση εικοσιπέντε μέτρων, προσπαθώντας να διαφύγει έπεσε στο ποτάμι ανατολικά των Λευκαδίων²³¹.

---

²³⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 286.

²³¹ Θ. Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 193-194 και 197-198.

Επίλογος

Από το σύνολο των στοιχείων που παρατέθηκαν στο παρόν πόνημα, ιδιαίτερα στα τελευταία δύο κεφάλαια, προκύπτει ότι ο καπετάν Άγρας, δεν ξεκίνησε τις διαπραγματεύσεις και τις συνεννοήσεις για την προσχώρηση στην ελληνική πλευρά των κομιτατζήδων, εν αγνοία του Προξενείου της Θεσσαλονίκης και της επιτροπής του Αγώνος στη Νάουσα. Σε πολλές επιστολές του και λογαριασμούς του σώματός του, άλλοτε υπαινίσσεται και άλλοτε αναφέρεται ευδιάκριτα για τις σχετικές συζητήσεις του με τους συνθηματικά αποκαλούμενους «βρωμερούς». Οι προσπάθειες του, δεν ήταν δική του επινόηση, όπως ανέφερε ατυχώς ή εσκεμμένα σε τηλεγράφημά του, ο Πρόξενος Κορομηλάς την 6^η Ιουνίου του 1907 ενημερώνοντας το Υπουργείο Εξωτερικών για την αιχμαλωσία του²³². Ήταν ενέργεια που αναγόταν στα καθήκοντά του, ενέργεια που είχε ευνοϊκό «δεδεικασμένο» για τον ελληνικό αγώνα και θα ήταν μια ακόμη θεαματική πράξη στην πολυποίκιλη προσφορά του. Είναι άδικο ο Άγρας να διασύρεται ως ευκολόπιστος ή άπειρος. Η ευθύνη βαραίνει την Επιτροπή του Αγώνος στη Νάουσα, πολλά μέλη της οποίας συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις και γνώριζαν καλύτερα το Ζλατάν²³³.

Αναμφίβολα πάντως, μοίρα και καπετάν Άγρας δεν είχαν τις καλύτερες σχέσεις. Τον κυνήγησε από μικρό στερώντας του τον πατέρα. Στην επίθεση κατά της κεντρικής καλύβας του Ζερβοχωρίου, του γύρισε την πλάτη στη σημαντικότερη στιγμή της πολεμικής του δραστηριότητας και πριν αντικατασταθεί επισφραγίζοντας την πολυποίκιλη πορεία του, του έκοψε το νήμα της ζωής, με ένα τραγικό τέλος που ολοκλήρωσε ένα πενταήμερο φρικτών μαρτυριών.

Οι Μακεδονομάχοι, όπως συμφωνούν πολύ ιστορικοί, με την αντάρτικη δράση τους, που ήταν συνέχεια της κλέφτικης παράδοσης της τουρκοκρατίας, προετοίμασαν το έδαφος για την εποποιία των Βαλκανικών Πολέμων, όπου η Ελλάδα διπλασιάστηκε πληθυσμιακά και εδαφικά, διασώζοντας αυτό που σήμερα ονομάζεται Ελληνική Μακεδονία.

²³² Ο Κορομηλάς αναφέρει στο με αριθμό πρωτοκόλλου 2433 από 7-6-1907 απόρρητο τηλεγράφημά του, προς το Υπουργείο Εξωτερικών «*Αρχηγός Άγρας (Αγαπητός) επινοήσας να έλθη συνεννόησιν προς Βουλγάρους οπλαρχηγούς (χωρίς να ζητήση ημετέραν άδειαν) χωρίς να ανακοινώση πράγμα είς τίνα εκ Νιαούσσης...*». Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό. π., σ.481.

²³³ Ο Ζαφείριος Λόγγος ως πρόσωπο κλειδί στις διαπραγματεύσεις, λόγω της προγενέστερης σχέσης του με το Ζλατάν, ήταν αυτός που θα έπρεπε να προστατεύσει τον Άγρα, κατά την άποψή μου.

Ο γενναίος πατριώτης, ο σκληροτράχηλος αξιωματικός, με τα αυξημένα ηγετικά και στρατιωτικά χαρίσματα, έγινε θρύλος και εμβληματική φιγούρα του Αγώνα, πιο ζωντανός και από μας τους ζωντανούς, γιατί το ντουφεκίδι και η προσφορά του, άφησαν τον απόηχο της φλογερής, αδάμαστης, ανήσυχης καρδιάς του.

Από την πρώτη στιγμή στη Λίμνη τσακισμένος από τις καιρικές συνθήκες, πληγωμένος από τα τραύματα και την ελονοσία αργότερα, διέβλεψε και πραγματοποίησε αυτό που οι άλλοι δεν τολμούσαν να σκεφτούν και να πράξουν. Όπως ακριβώς έκανε ο Κολοκοτρώνης με τη δημιουργία στρατοπέδων γύρω από την Τριπολιτσά, που οδήγησαν στην άλωσή της, έτσι και αυτός με την Κούγκα, επιτιθόταν μέσω στατικής άμυνας. Κι όπως ακριβώς, έφυγε νωρίς ο Αθανάσιος Διάκος, έτσι θυσιάστηκε και αυτός για τη Μακεδονία του. Σίγουρα η γνώμη του γράφοντος, δεν μπορεί να είναι αντικειμενική. Εκτίμηση μου είναι ότι στις σκληρές μάχες της Λίμνης των Γιαννιτσών, ο Άγρας δεν ήταν απλά ο μεγαλύτερος τους ήρωας, ήταν ο Κολοκοτρώνης και ο Αθανάσιος Διάκος μαζί.

Κι όπως γράφει ο Ίων Δραγούμης *«Η πανώρια τούτη χώρα αίμα διψά και αποζητάει αμέτρητα παλληκάρια. Από το βοριά πάντα γενεές βαρβάρων θα πλακώνουν για να πνίξουν την ελληνική τη φύτρα. Έλληνες, η φύτρα σας σε γης ελληνική γεννιέται, ξεφυτρώνει, θεριεύει και φουντώνει. Γενεές κλεφτών ας στέκονται παντοτινά σκοποί ακούραστοι στα σύνορα τα βορινά για ν' αντρειεύουν οι Έλληνες πολεμώντας με βαρβάρους και για να φυλάγουν τα ελληνικά τα άγια χώματα. Είναι ανοιγμένος τώρα μπροστά στα θολωμένα μάτια σας και στα μυαλά σας τα σκοτισμένα ένας δρόμος αληθινός, δρόμος ζωής και πολέμου. Αν θέλετε, πάρετέ τον. Αν δε σας αρέσει πάλι τούτος, βρίσκονται και άλλοι, αληθινοί και αυτοί, δρόμοι ζωής και πολέμου διαλέξτε και πάρετε. Ειδεμή, σαπίστε εκεί που είσθε»²³⁴!*

²³⁴ Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Αθήνα 1941, σ.144.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

1. Αδημοσίευτες Πηγές

Αρχείο Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων (Σ.Σ.Ε.) :

Ατομικό Βιβλιάριο του Ευέλπιδος Αγαπηνού Σαράντου ή Τέλλου του Ανδρέου.

Γενικό Επιτελείο Στρατού – Δ.Ι.Σ. :

Φάκελος 1/Ε/23, 17-22 : Έκθεση περί Τέλλου Αγαπηνού (Άγρα).

Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος, φάκελος 189, Αθ. Κομορίτης, Έκθεση περί Μακεδονικού Αγώνος – Ν. Δουμπιώτη (καπετάν Αμύντα), Επιστολή Αθανάσιου Λουκοβίτη προς το Ν. Δουμπιώτη, την 30^η-12-1929.

Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος, αρχειοθήκη 92, φάκελος 1/Γ, Έκθεσις Αρχηγού Ιωάννου Δεμέστιχα, Μακεδονικός Αγών.

Αρχείο Χαρτών (Φ.5150/Α/3), Χάρτης της Έδεσσας (1909).

Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος, αρχείο 92 /Α, φάκελος 2ζ, Εκθέσεις Β. Σταυρόπουλου, φ.15.

Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα – Κέντρο Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης (Ι.Μ.Μ.Α. – Κ.Ε.Μ.Ι.Τ.) :

Φάκελος 1906 ΑΑΚ/Δ, αρ. εγγράφων :

779-786, 866, 946-957 από 15.11.1906, 958 από 20.11.1906,

962, 964, 990 από 12.12.1906, 992 από 11.12.1906.

Α.Υ.Ε. 1907-1908, αρ. εγγράφου 669, 6.2.1907.

Αρχείο Ευάγγελου Κωφού, ΑΥΕ/Α 1907/11Κ, β', έγ. 581-587.

Αρχείο Ευάγγελου Κωφού, φ. Α.Υ.Ε./Α 1907 ΑΑΚ/Β, 22.3.1907.

Αρχείο Ευάγγελου Κωφού, ΑΥΕ 1907-8, Ιαν – Δεκ. 1907, αρ. εγγράφου 669.

Έντυπο Αρχείο της ημερήσιας καλαματιανής εφημερίδας «Θάρρος».

Ιστορικό αρχείο του ιστοριοδίφη, λαογράφου και ερευνητή Δημήτριου Α. Πανταζόπουλου.

2. Δημοσιευμένες Πηγές

Γεώργιος Γεωργιάδης, *«Ιστοριογραφική Έρευνα Περί του Άγρα και Μίγκα εις την πόλιν Ναούσης 1-4/3/1958 – Αυτούσιες Ιστορικές Αφηγήσεις»*, σ.4-5.

Επιστολές Αθ. Εξαδάκτυλου στον Κων/νο Ι. Μαζαράκη, δημοσιεύτηκαν στο Θεόδωρος Κανελλόπουλος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά»*, Αθήνα 2003, σελ. 61-71.

Μωραλίδης Γ. Γιάννης, *«Ο μακεδονομάχος – οδηγός Σταύρος Μπάλλιος και ο επίσκοπος Κίτρους Θεόκλητος Β'»*, Βέροια χ.χ., σ.2.

Ιστοριογραφική έρευνα Σωτηρίου Θ. Λυριτζή, *Οι πρόγονοι του καπετάν Άγρα*, δημοσιεύτηκε στο βιβλίο Θεόδωρος – Φοίβος Λυριτζής, *Γαργαλιάνοι και Τέλος Άγρας : Μία σχέση με διακοπή Εικοσαετίας*, Αθήνα 2011, σ. 80-91.

Ιστοριογραφική έρευνα Αθανάσιου Ι. Τερζάκη, *Ο Μεσσήνιος Μακεδονομάχος Καπετάν Άγρας, Άγνωστα στοιχεία για την καταγωγή και τη θυσία του*, δημοσιεύτηκε στο βιβλίο Θεόδωρος – Φοίβος Λυριτζής, *Γαργαλιάνοι και Τέλος Άγρας : Μία σχέση με διακοπή Εικοσαετίας*, Αθήνα 2011, σ. 96-116.

Χειρόγραφο Θωμά Γ. Κούγκα, *Στη Λίμνη και στο Βάλτο*, Αλεξάνδρεια 2019, αναφέρεται στο βιβλίο Μπέλος Δημήτριος, *Η καλύβα Κούγκα – Ο «Τέλλος Άγρας» και ο «Νικηφόρος» - Στο Βάλτο και στο Μακεδονικό Αγώνα*, Αλεξάνδρεια 2020, σ.27 και 68-69.

Διδακτορική Διατριβή Παύλου Αχ. Νταφούλη: *«Η υγειονομική περίθαλψη κατά την ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνος(1904-1908) και η*

δράση των έφεδρων και μόνιμων αξιωματικών που συμμετείχαν στο Μακεδονικό Αγώνα», Ιωάννινα 2007, σ.74-75 και 126-127.

3. Απομνημονεύματα

Καραβαγγέλης Γερμανός, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1959.

Παπατζανετέας Παναγιώτης, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1960.

Σταυρόπουλος Βασίλειος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Απομνημονεύματα)*, Θεσσαλονίκη 1961.

Τιμοθεάδης Τιμόθεος, *Μακεδονικός Αγώνας, Απομνημονεύματα Γρηγορίου Δημόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1994.

4. Προφορικές Μαρτυρίες

Προφορική μαρτυρία του Θωμά Κούγκα (Αλεξάνδρεια Ημαθίας : 11-3-2021).

5. Εφημερίδες

Άστρ

Ατλαντίς

Εμπρός

Θάρρος

Καιροί

Σκριπ

6. Περιοδικά

Κωστόπουλος Τάσος, «*Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης*», στα: *Ιστορικά*, τ. 23ος, τχ. 45, Δεκέμβριος 2006.

Μαργαρίτη Γιώργου, «*Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, Η ιστορική ευκαιρία βρήκε έτοιμη την Ελλάδα*», στο: *Ε' Ιστορικά*, τ.3^{ος}, τχ. 24, Μάρτιος 2000.

7. Εγκυκλοπαίδειες Λεξικά

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ)

8. Διαδικτυακές Πηγές

Διαδικτυακή ιστοσελίδα Βικιπαίδεια, λήμμα : Καπετάν Άγρας, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%AC%CE%BD_%CE%86%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%82, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021.

Διαδικτυακή ιστοσελίδα Ιστορική & Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», λήμμα : Λίμνη των Γιαννιτών, <http://www.fileg.gr/wp-content/uploads/2016/02/5%CE%97%CE%9B%CE%AF%CE%BC%CE%CE%CE%B7%CF%84%CF%89%CE%BD%CE%93%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%B9%CF%84%CE%83%CF%8E%CE%BD.jpg>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021.

Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, λήμμα : Καπετάν Άγρας, <http://www.elia.org.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021.

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων (Εφημερίδες – Περιοδικά), <https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021.

B. Βιβλιογραφία

Αμάντος Κωνσταντίνος, *Οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδος*, Αθήνα 1923.

Ανεστόπουλος Άγγελος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, Θεσσαλονίκη 1969, τ. Β'.

Ασπρέας Γεώργιος, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1928*, Αθήνα 1930.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908), Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Το Μακεδονικό Ζήτημα, Γένεση – Διαμόρφωση – Εξέλιξη – Λύση (1856-1912)*, Θεσσαλονίκη 1993.

Βλάχος Νικόλαος, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα 1935.

Βώκος Γεράσιμος, *Ιστορία του Βαλκανοτουρκικού πολέμου, Μετά εισαγωγής εις την παγκόσμιον πολιτικήν και διπλωματικήν ιστορίαν της τελευταίας τεσσαρακονταετίας*, Αθήνα 1914.

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998.

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Στρατιωτικό Μουσείο Καλαμάτας, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και ο Τέλλος Άγρας – 100 χρόνια από το θάνατό του*, Καλαμάτα 2007.

Γούναρης Βασίλης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)*, χ.τ. 2001.

Δέλτα Πηνελόπη, *Στα μυστικά του Βάλτου*, Αθήνα 1992, τ. 1^{ος} & 2^{ος}.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Ο συμμαχικός πόλεμος κατά των Βουλγάρων*, Αθήνα 1927.

Δραγούμης Ίων, *Μαρτύρων και Ηρώων Αίμα*, Αθήνα 1941.

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Τουρκικά Έγγραφα περί του Μακεδονικού Αγώνος*, επιμέλεια Ι.Κ. Βασδραβέλλη, Θεσσαλονίκη 1958.

Καζάζης Νεοκλής, *Το μακεδονικόν πρόβλημα*, Αθήνα 1992.

Κανελλόπουλος Θεόδωρος, *Καπετάν Άγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς (1880-1907), Εισαγωγή στο Μακεδονικό Αγώνα, «φωτιά στη φωτιά»*, Αθήνα 2003.

Κάραβας Σπύρος, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα 2014.

Λάσκαρις Σταμάτιος, *Διπλωματική ιστορία της Ευρώπης 1814-1914*, Αθήνα 1936.

Λυριτζής Θεόδωρος – Φοίβος, *Ιστορία των Γαργαλιάνων, Αρχαία Ιστορία, Τουρκοκρατία και Επανάσταση*, <Συλλογή Μελετών και Δημοσιευμάτων Σωτηρίου Θ. Λυριτζή>, Αθήνα 2013.

Λυριτζής Θεόδωρος – Φοίβος, *Γαργαλιάνοι και Τέλος Άγρας : Μία σχέση με διακοπή Εικοσαετίας*, Αθήνα 2011.

Λυριτζής Σωτήριος, *Γαργαλιάνοι, Ο τόπος και η Ιστορία του (μελετήματα)*, Γαργαλιάνοι 2000.

Μαζαράκης – Αινιάν Κωνσταντίνος, *Ο Μακεδονικός Αγών (Αναμνήσεις)*, Θεσσαλονίκη 1963.

Μέρτζος Νικόλαος, *Εμείς οι Μακεδόνες*, Αθήνα 1992.

Μέρτζος Νικόλαος, *Οι Αμνοί του Γένους*, Θεσσαλονίκη 2019.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «*Η καθημερινή ζωή των μακεδονομάχων αγωνιστών*», στα: *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών «Εκατό χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά*», Θεσσαλονίκη 12-13 Νοεμβρίου 2004, σ.167-173.

Μόδης Γεώργιος, *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 2007.

Μόδης Γεώργιος, *Ο Μακεδονικός Αγών και η Νεώτερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967.

Μπέλος Δημήτριος, *Η καλύβα Κούγκα, Ο «Τέλλος Άγρας» και ο «Νικηφόρος», Στο Βάλτο και στο Μακεδονικό Αγώνα*, Αλεξάνδρεια 2020.

Νάλτσας Χριστόφορος, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την Δυτικήν Μακεδονίαν (Διάλεξις)*, Θεσσαλονίκη 1958.

Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας, «*Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος*», *Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, Νάουσα 2002.

Συλλογικό Έργο - Ομάδα Συγγραφέων, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1881-1913*, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ'.

Τσάμης Παύλος, *Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1975.

Υψηλάντης Ιωάννης, *Ο Μακεδονικός Αγών, Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του Καπετάν Άγρα και του Αντ. Μίγγα*, Θεσσαλονίκη 1961.

Φίτζιος Χαρίλαος, *Παύλος Μελάς ο πρωτομάρτυς*, Αθήνα 1988.

Χολέβας Ιωάννης, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Αθήνα 1999.

Χρήστου Θανάσης, *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999.

Χρήστου Θανάσης, *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999.

Χρήστου Θανάσης, *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.

Dakin Douglas, *Μακεδονικός Αγώνας*, Αθήνα 1985.

Dakin Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966.

Gladstone William Ewart, *Αι Βουλγαρικοί Φρικαλεότητες και το Ζήτημα της Ανατολής*, Μετάφραση Π. Ξανθάκη, Αθήνα 1876.

Paillares Michel, *Η Μακεδονική θύελλα, Τα πρώτα χρόνια 1903-1907*, Αθήνα Σεπτέμβριος 1994.

Παράρτημα

1. Ο Σαράντος Αγαπηνός, με τη στολή του Ανθυπολοχαγού του Ελληνικού Στρατού.

(Πηγή : Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία (1904-1908), Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 384).

2. Ο Άγρας (δεύτερος από αριστερά), επιβαίνων με άνδρες του σε πλάβα στη λίμνη των Γιαννιτσών.

(Πηγή : Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., φάκελος 1/Ε/23, 17-22 – Έκθεση περί Τέλλου Αγαπηνού, Άγρα).

3. Από αριστερά, οι οπλαρχηγοί, αρχηγοί ελληνικών αντάρτικων σωμάτων στο Βάλτο, Κωνσταντίνος Σάρρος (Κάλας), Σαραντός Αγαπηνός (Άγρας) και Ιωάννης Δεμέστιχας (Νικηφόρος).

(Πηγή : Διαδικτυακή ιστοσελίδα Βικιπαίδεια, λήμμα : Καπετάν Άγρας, <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%86%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%82> , ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021).

4. Ο καπετάν Άγρας (πρώτος από δεξιά), μαζί με άνδρες τους σε καλύβα στο Βάλτο.

(Πηγή : Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., φάκελος 1/Ε/23, 17-22 : Έκθεση περί Τέλλου Αγαπηνού, Άγρας).

5. «Ο οπλαρχ. Άγρας εν τη λίμνη Γενιτσών, μετά των οπαδών του».

(Πηγή : Διαδικτυακή ιστοσελίδα Βικιπαίδεια, λήμμα : Καπετάν Άγρας,
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%86%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%82>, ημερομηνία προσπέλασης 6.5.2021).

6. Ο καπετάν Άγρας (5^{ος} από αριστερά ακουμπά στο πρόχωμα της καλύβας) μαζί με άνδρες του σώματός του, στη λίμνη των Γιαννιτσών.

(Πηγή : ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998, σ. 472).

7. Νοσηλεύόμενος στο Προξενείο της Θεσσαλονίκης.

Τα δύο τραύματα στο δεξί χέρι και στον ώμο, που απέκτησε μετά την επίθεση της 14^{ης} Νοεμβρίου του 1906 στην κεντρική καλύβα του Ζερβοχωρίου, σε συνδυασμό με τους πυρετούς, ανάγκασαν τον Άγρα να αποσυρθεί στο Προξενείο της Θεσσαλονίκης, όπου του παρείχε τις θεραπείες ο ιατρός Ζάννας.

(Πηγή : Βασίλης Γούναρης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας μέσα από τις φωτογραφίες του (1904-1908)*, χ.τ. 2001).

8. «Ο καπετάν Άγρας με το σώμα του».

Ο Άγρας είναι όρθιος στο κέντρο, φοράει γάντι στο δεξί του χέρι, καλύπτοντας τα τραύματά του από την επίθεση στην καλύβα του Ζερβοχωριού και φέρει «παρά πόδα» το στρατιωτικό του τυφέκιο μάλιγχερ. Είναι περιτριγυρισμένος από έντεκα άνδρες του. Ο 3^{ος} από αριστερά (όρθιος), είναι ο υπαρχηγός του σώματός του Τηλυγάδης και ο 6^{ος} είναι ο διαχειριστής – ταμίας Ιωάννης Υψηλάντης²³⁵. Μπροστά από τους Άγρα και Τηλυγάδη, καθισμένος οκλαδόν είναι ο Κωνσταντίνος Μανωλούσης (Ντιντίνης), γιος Ναουσαίου γιατρού σπουδασμένου στη Βιέννη. Ο «Ντιντίνης», πολύ μικρός εντάχθηκε στο σώμα του Άγρα, μάλιστα στη φωτογραφία είναι 14 ετών, ως ορφανός από τους δυο γονείς και έχοντας τρεις αδερφές μεγαλύτερες. Μετά το τέλος της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα, ακολούθησε το δρόμο της παρανομίας συγκροτώντας συμμορία που λήστευε εύπορους Ναουσαίους. Σύμφωνα με την έρευνα του Σωτηρίου Λυριτζή, άνδρες του Άγρα μετά το θάνατό του, έστειλαν το γάντι, το μάλιγχερ και τη ξιφολόγχη του Σαράντου, ως ενθύμια στην οικογένειά του. Τα πήρε ο μικρότερος αδερφός του Νίκος, που έζησε στο Βενί Suef της Αιγύπτου, αλλά αναγκάστηκε να τα πετάξει στο Νείλο όταν ο δικτάτορας Νάσερ, εφήρμοσε αυστηρά μέτρα για τους αλλοδαπούς της χώρας του²³⁶.

(Πηγή : Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, λήμμα : Καπετάν Άγρας, <http://www.elia.org.gr/>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021).

²³⁵ Ο Υψηλάντης προερχόταν από οικογένεια με «πολύ ανθηράν οικονομικήν κατάστασιν», προς τούτο ο Άγρας άμα την εγκατάστασή του με τους άνδρες του στη Λίμνη των Γιαννιτσών, ανέθεσε σε αυτόν τη χρηματική και διαχειριστική υπηρεσία του σώματός του. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο ίδιος ο Υψηλάντης, μετά το θάνατο του Άγρα, παρέδωσε στο διευθύνοντα το Κέντρο Βέροιας έμπορο Αναστάσιο, περίσσειμα -95- οθωμανικών λιρών. Ιωάννης Υψηλάντης, *Μακεδονικός Αγών – Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του καπετάν Άγρα και του Αντώνη Μίγγα*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 49.

²³⁶ Ιστοριογραφική έρευνα του Σωτηρίου Λυριτζή, *Οι πρόγονοι του καπετάν Άγρα*, δημοσιεύτηκε στο Θεόδωρος – Φοίβος Λυριτζής, *Γαργαλιάνοι και Τέλος Άγρας : Μία σχέση με διακοπή Εικοσαετίας*, Αθήνα 2011, σ. 81.

9. Ο Τέλλος Άγρας ως Μακεδονομάχος και φέρων τη στολή του Ανθυπολοχαγού

Οι Έλληνες αντάρτες έφεραν μαζί τους ένα τυφέκιο (μάλιγερ ή γκρα) ή αραβίδα, που ήταν κοντύτερη και ευκολότερα μεταφερόταν στα μονοπάτια και στη λίμνη των Γιαννιτσών και φυσιγγιοθήκες με διακόσια έως τετρακόσια φυσίγγια. Έφεραν επίσης ξιφολόγη όπως ο Άγρας στην αριστερή φωτογραφία και ένα ατομικό πιστόλι ή περίστροφο, με πενήντα έως εκατό φυσίγγια μικρότερου διαμετρήματος. Ο Άγρας στην αριστερή φωτογραφία φέρει την «επιχειρησιακή» στολή των μακεδονομάχων, αποτελούμενη από μια μάλλινη μπλούζα, το παντελόνι, ψηλές μπότες και την κάπα που προφύλαγε το καλοκαίρι από τον ήλιο και το χειμώνα από το κρύο.

(Πηγή : Διαδικτυακή ιστοσελίδα Βικιπαίδεια, λήμμα : Καπετάν Άγρας,
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%86%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%82> για τη δεξιά φωτογραφία και Άγγελος
 Ανεστόπουλος, *Ο Μακεδονικός Αγών 1903-1908*, τ.Β', Θεσσαλονίκη 1969, σ.161, για την αριστερή,
 ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021).

10. Ο Άγρας και ο Τώνης Μίγγας στα φέρετά τους.

Το πρόσωπο του Άγρα φαίνεται πιο άγριο σε σχέση με του Μίγγα. Τούτο μαρτυρά ότι ο Άγρας είχε πλήρως τις αισθήσεις του όταν απαγχονίστηκε, ενώ ο Μίγγας όπως αναφέρεται στις πηγές είχε χάσει τις αισθήσεις του και πιθανόν είχε καταλήξει πριν τον απαγχονισμό του. Ο πρόξενος Λάμπρος Κορομηλάς στο ημερολόγιο του τη 10^η Ιουνίου του 1907, η εγγραφή του οποίου ταχυδρομήθηκε στο Υπουργείο Εξωτερικών, αναφέρει «Οι νεκροί εφωτογραφήθησαν. Δεν έφερον άλλας πληγές πλην των εκ του σχοινίου εις τον λαιμόν και εις τας χείρας. Κατά πληροφορίας των εν Βοδενοίς, ο Άγρας από ημέρας της συλλήψεώς του δεν ηθέλησεν να φάγη τίποτε. Κορομηλάς»²³⁷.

Στη φωτογραφία επίσης, διακρίνεται η κομμένη ονυχοφόρος φάλαγγα του Άγρα.

Ο φωτογράφος που τράβηξε τη φωτογραφία ήταν ο Βασίλης Χαρ. Πηδώνιας από το Μοναστήρι της Μακεδονίας. Ο Βασίλης μαζί με τον αδερφό του Τηλέμαχο το 1904 εγκαταστάθηκαν στην Έδεσσα και εξάσκησαν το επάγγελμα του φωτογράφου, όντας οι πρώτοι φωτογράφοι της ευρύτερης περιοχής²³⁸.

(Πηγή : Αρχείο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., φάκελος 1/Ε/23, 17-22 – Έκθεση περί Τέλλου Αγαπηνού, Άγρα).

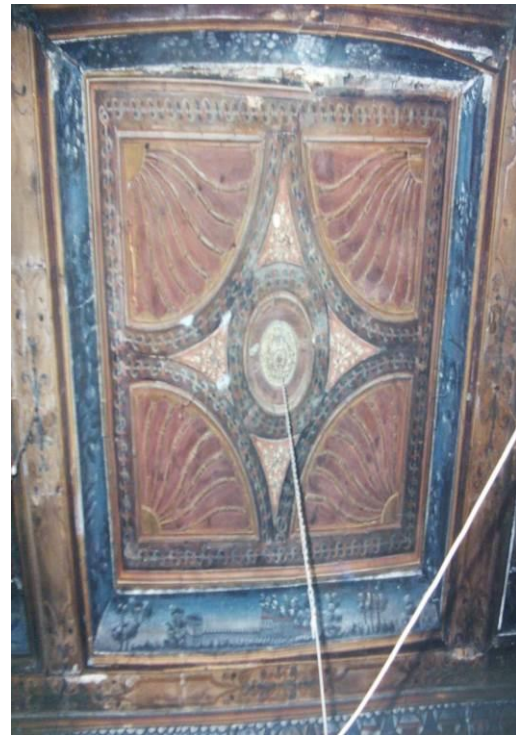
²³⁷ Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας, «Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος», *Αρχαία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου*, Νάουσα 2002, σ. 494-495.

²³⁸ Ιστοριογραφική έρευνα Αθανάσιου Τερζάκη, *Ο Μεσσήνιος Μακεδονομάχος Καπετάν Άγρας, Άγνωστα στοιχεία για την καταγωγή και τη θυσία του*, δημοσιεύτηκε στο βιβλίο: Θεόδωρος – Φοίβος Λυριτζής, *Γαργαλιάνοι και Τέλος Άγρας : Μία σχέση με διακοπή Εικοσαετίας*, Αθήνα 2011, σ. 96-116.

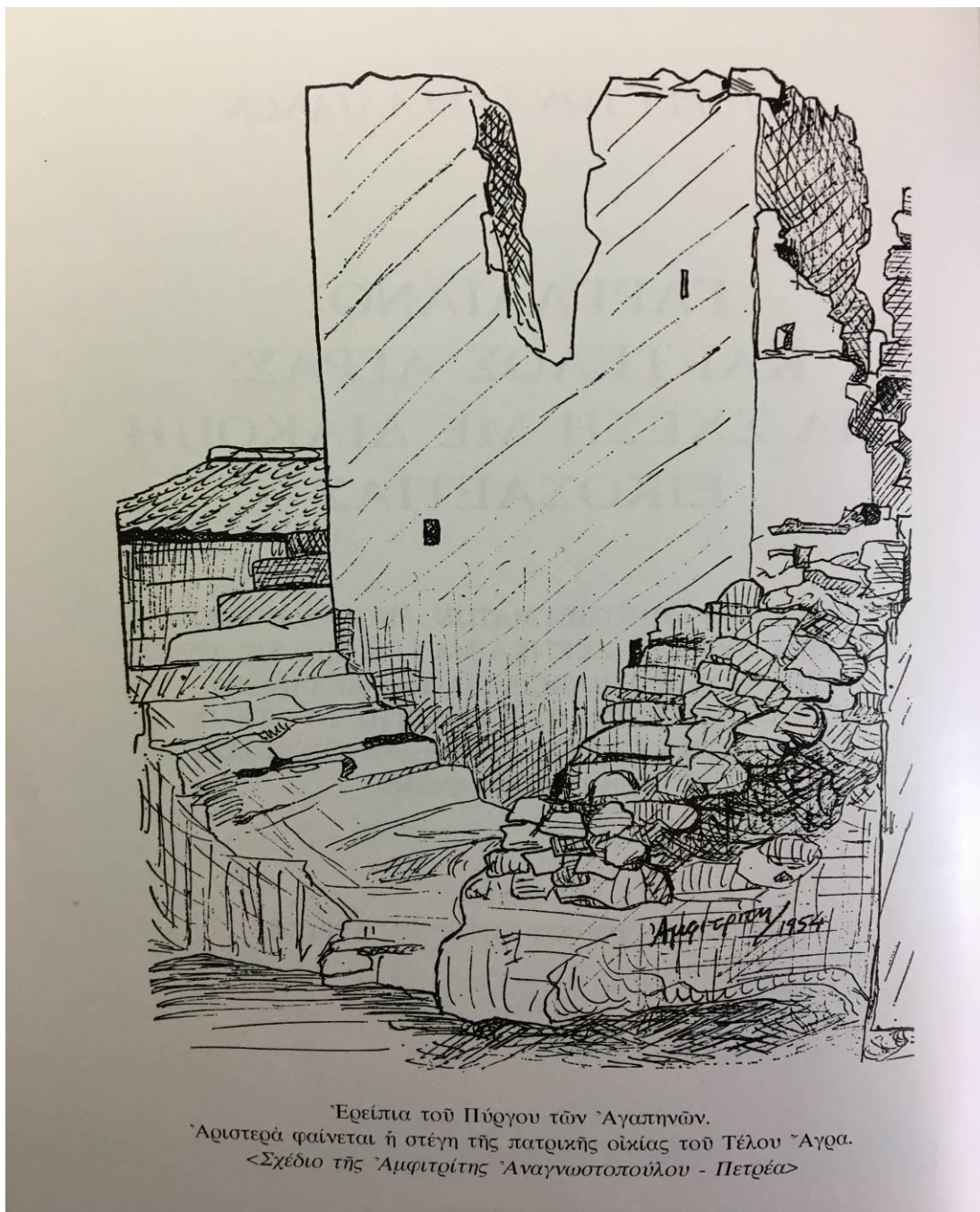
11. Το μνημείο των μακεδονομάχων Άγρα και Μίγγα, μαζί με το εκκλησάκι των Αγίων Νεομαρτύρων, βρίσκεται ακριβώς στο σημείο που απαγχονίστηκαν, ανάμεσα στα χωριά Άγρας και Καρυδιά. Μετά το θάνατό τους, το Τέχοβο μετονομάστηκε σε Καρυδιά και το Βλάδοβο, όπου ενταφιάστηκαν μετονομάστηκε σε Άγρας.

(Πηγή : Διαδικτυακή ιστοσελίδα Βικιπαίδεια, λήμμα : Καπετάν Άγρας,
<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%AC%CE%BD%CE%86%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%82>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021).

12. Το καθολικό της τότε Ιεράς Μονής Αγίων Αναργύρων Νησίου, όπου στο διπλανό νεκροταφείο θάφτηκαν οι δύο άνδρες του Άγρα Ευθύμιος Μπασδάκης και Δημήτριος Κοντογιάννης, όταν τραυματίστηκαν θανάσιμα ύστερα από αιφνίδιες επιθέσεις των κομιτατζήδων στην Κούγκα τη 12^η και 17^η Ιανουαρίου του 1907. Διασώζεται μόνο ο ναός και τα μοναδικά του κειμήλια. Όταν έκαψαν οι κομιτατζήδες το Νησί το 1906 (14^η – 165^η Μαρτίου), το μοναστήρι γλύτωσε από τα τείχη του. Στην οροφή διακρίνονται αμυδρά τα σημάδια από τις σφαίρες των κομιτατζήδων.

(Πηγή : Ιστορικό αρχείο του ιστοριοδίφη, λαογράφου και ερευνητή Δημήτριου Α. Πανταζόπουλου).

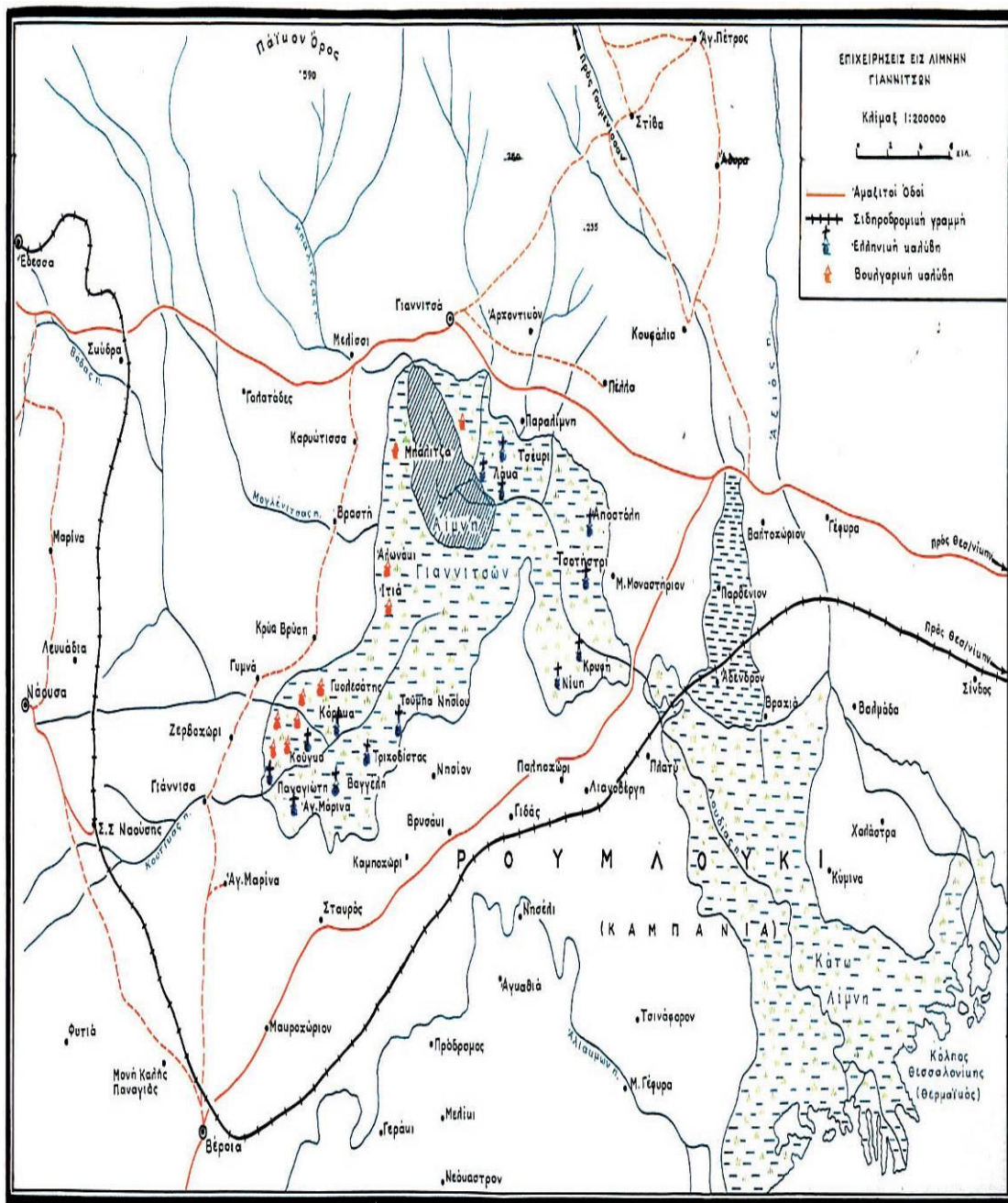
13. «Ἐρείπια τοῦ Πύργου τῶν Ἀγαθῶν. Ἀριστερά φαίνεται ἡ στέγη τῆς πατρικῆς οἰκίας τοῦ Τέλου Ἄγρα. Ἐσχέδιο τῆς Ἀμφιτρίτης Ἀναγνωστοπούλου - Πετρέα».

(Πηγή : Θεόδωρος - Φοῖβος Λυριτζῆς, *Ἱστορία τῶν Γαργαλιάνων, Γαργαλιάνοι καὶ Τέλος Ἄγρας : Μία Σχέση με διακοπὴ εικοσαετίας*, Ἀθήνα 2011, σ. 4).

14. Ο γόνος μακεδονομάχων Θωμάς Κούγκας, την αυτήκοη μαρτυρία του οποίου είχα την τιμή να επικαλεσθώ στην παρούσα εργασία. Φωτογραφία από τη συνέντευξή του την 11^η Μαρτίου του 2021, στην κεντρική πλατεία της Αλεξάνδρειας.

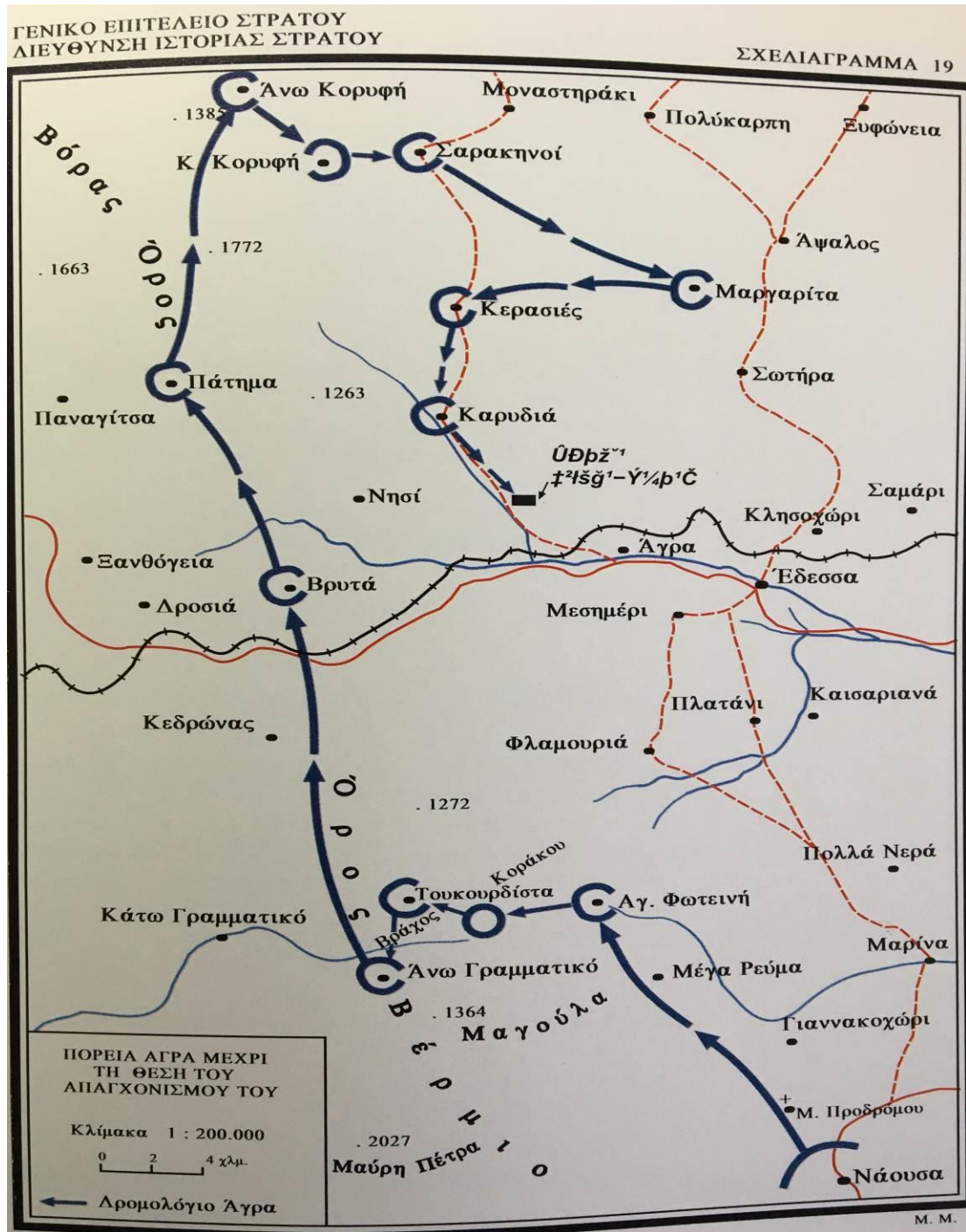

15. Χάρτης με τις επιχειρήσεις στη λίμνη των Γιαννιτσών

(Πηγή : Διαδικτυακή ιστοσελίδα Ιστορική & Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος»,
λήμμα : Λίμνη των Γιαννιτσών, <http://www.fileg.gr/wp-content/uploads/2016/02/5-%CE%97-%CE%9B%CE%AF%CE%BC%CE%BD%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%93%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%BD%CE%B9%CF%84%CF%83%CF%8E%CE%BD.jpg>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021).

17. Σχεδιάγραμμα της πορείας του Άγρα μέχρι τη θέση του απαγχονισμού του

(Πηγή : Παρατίθεται ως «Σχεδιάγραμμα 19» στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, Αθήνα 1998).

18. Χάρτης της Έδεσσας (1909), που συμπεριλαμβάνει τη λίμνη των Γιαννιτσών

(Πηγή : ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχείο Χαρτών Φ.5150/1/3).

Διάφορα έξοδα					
8-9	Μεταφορά δέματος εκ ξενοδοχ. Αγ. εις σταθμόν σιδηροδρόμων Βόλου			80	
9-9	ναύλος δέματος εκ Βόλου -Λάρισσαν εκ σταθμού ταύτης εις πόλιν			1	70
9-9	Εις αμαξηλάτην Ι. Μπιλούλην διά μετάβασιν μετά Αγαπ., Τηλιγάδη εις Τυρναβον καί Τατάρ διά πάσας			10	
8-9	Εξοδα υποφαινομένου διά μετάβασιν Λάρισσαν, αμαξαν διά πόλιν διανυκτέ ρευσιν, επάνοδον			3	50
10-9	Διανυκτέρευσις Λάρισσαν μετάβασις Σταθμόν Λαρίσσης διά Βόλον 11-9			3	50
12-14	Διά Βόλον Λάρισσαν εκ Σταθμού πάλιν, διανυκτέρευσις, επάνοδος 13-9 διά Βόλον 14 -9			4	50
	Μετάβασις Λάρισσαν >> >> >> >> επί τετραήμερον 18-9			9	00
19-9	>> >> >> >> επί διήμερον 20-9 >			5	00
21-9	>> >> >> >> επί τριήμερον			4	50
24-9	Διανυκτέρευσις Τσάγεζι επί τριήμερον			4	00
27-9	>> Λάρισσαν 28 διά Βόλον μέχρι σταθμού Λαρίσσης			3	00
14	αξίαν 6 σωληναρίων διά βαζελίνην (τών λοιπών εν 12 κυτίοις φαρμάκων ληφθέντων δωρεάν)			1	20
20	Εις λοχίαν οπλοδιορθωτού Θ. Θεοδώρου διά κάθαρσιν 18 όπλων..... δοθέ ντων τών πλειόνων Αγαπ.			10	00
20	Μεταφοράν καπνού εκ Τατάρ, Κίοσκι Λάρισσαν επομένην			4	00
24	Μετρητά εις ασθενήσαντα εις Μπαμπά ανδρός σώματος και υπαχθέντος Λάρισσαν Παπακώστα			5	00
24	Εις Ν. Λάμπρου Τσάγεζι ληφθέντων υπό Αγαπ. σχοινίου κτενίων, σάπωνος			4	65
24	Τηλεγραφικά, Ταχυδρομικά			1	90
27	Εις Στέργιον Κολακιώτην πλοίαρχον δι' αξίαν ενός σακκακίου δοθέντος εις άνδρα σώμ			12	
27	Εις σούσταν δι' επάνοδον μετά κ. Κώστα εκ Τσάγεζι εις Μπαμπά			6	00
27	Εις σούσταν >> >> >> >> >> Μπαμπά - Λάρισσαν			8	00
27	Εις αμαξηλάτην Ι. Μπαλούλην δι' αγωγήν εκ Λαρίσσης εις Τσάγεζι 24-9 μετά Κώστα, Αγαπ.			30	00
	Διάφορα μικρά έξοδα και μεταφοραί και συγκεντρώσεις διαφόρων ειδών			10	00
	Αξία 15 μισογιαταγανιών			73	40
	Εξοδα μεταβάσεως εις Καρδίτσαν και επανόδου μεταβάντος πρός αγοράν			7.30	
				80.70	80 70
21-9	Εισιτήρια Αγαπ. από Βόλον-Λάρισσαν			4.50	4 50

Εν όλω 1.978 95

19. Κατάσταση καταγραφής διάφορων εξόδων που σχετίζονται με την προετοιμασία του σώματος του καπετάν Άγρα, για τη μετάβαση του στη Μακεδονία το Σεπτέμβριο του 1906.

(Πηγή : Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 458).

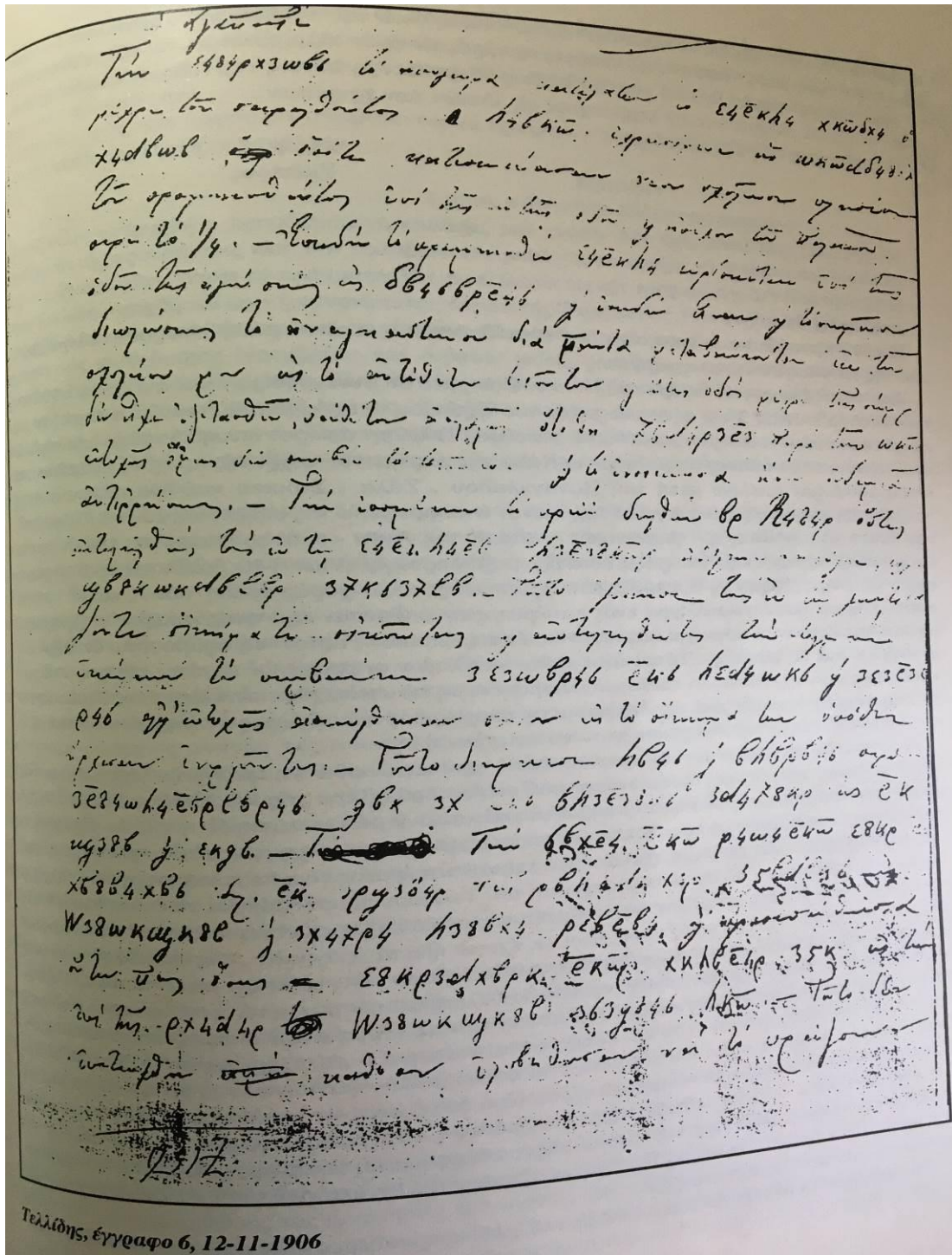
Κατάστασις

εμφαίνουσα τους του Άγρα και το είδος του οπλισμού χορηγηθέντα εντεύθεν

A/A	Ιδιότης	Ονοματεπώνυμον	Καταγωγή	όπλον	αριθ. όπλου	Ιππικού	Πυροβολικού	Μάουζερ μικρά	Γαλλ. Ναυτικού	Κοντογιατάγανα	Περίστροφα ληφθέντα εξ Αθηνών
1		Άγρας	Ναύπλιον	1	1066						1 ετραμ 14/11
2	Λοχίας 1 Ευξ	Γεωρ. Σπ. Τηλιγάδης	Καρπενήσιον	1	760			1		1	ανεχ. ετρ. 14/11
3	»	Άεισπειδ. Γεώργ. Χουλιάρας	Κρικέλου	1	2685					1	
4	»	Ιωάν. Χρ. Υψηλάντης	Τοσόλιανη Αμφισ	1	1024					1	
5	»	Ανέστης Θεοδ. Κολοβός	Καρπενήσιον			1			1	1	
6	Σαλπικτής	Απόστολ. Αδάμ. Παπούλιας	Τρίκαλα (Σαμαριν)	1	2017					1	ετρ. 14/11 Ανεχώ
7	Στρατιάτη	Σπυρίδ. Ιωάν. Σιδηράς	Δομνίστα Ευρυτ.			1				1	
8	»	Ηλίας Β. Κάτζας	Καντίλι Δωριέων			1			1	1	ανεχώρησε
9	»	Ηλίας Γεωργ. Πλάλης	Ζουμιανή Φθιώτ				1			1	
10	»	Δημητ. Παν. Μακρυνιώτης	Μακρυνάτα Δωρ			1				1	εφονεύθη
11	»	Ανδρ. Ιω. Κιλής	Μυάρα Ευρυταν.				1			1	
12	»	Νικ. Γεωργ. Κοντογιάννης	Γραβιά Δωριέων				1			1	εφονεύθη
13	»	Ιωάν. Σπυρ. Λιάσκος	Κορκολόπι Ευβοί				1			1	
14	Πολίτης	Κων. Ριζ. Ρίζας	Σουφλί Αδριανου	1	3549					1	
15	»	Κων. Γεωρ. Μαναρούσης	Νιάουστα				1			1	
16	»	Γεώργ. Θεμελή Μιτσοβίδης	Καστορία							1	εφονεύθη
17	»	Αθαν. Αργ. Αργυρού	Αγχιάλος				1			1	
ΣΥΝΟΛΟ				6		8	3	1	2	15	1

20. «Κατάστασις εμφαίνουσα τους του Άγρα και το είδος του οπλισμού χορηγηθέντα εντεύθεν».

(Πηγή : Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 454).

21. Κρυπτογραφημένη επιστολή του Άγρα στο Προξενείο της Θεσσαλονίκης, που αναφέρεται στην κατάληψη της καλύβας Κούγκα. Η επιστολή ξεκινά με τα εξής : «Την Παρασκευήν το απόγευμα κατέλαβον το πάτωμα Κούγκα όπου μέχρι του παρελθόντος Μαΐου εχρησίμευεν ως βουλγαρικό καλύβι οπότε κατασκεύασαν νέον σχολείον πλησίον του προμνησθέντος επί της αυτής οδού πλησίον παλαιού περί το ¼...».

(Πηγή : Παρατίθεται ως «Τελλίδης, έγγραφο 6, 12-11-1906» στο Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 293).

Ο Ἐμ. Αγ. προσήμενος πάλιν ἀπὸ ἡμερῶν συνενό-
 ησαν τοῦ πρὸς τὸν ἐκ Γκολιοάνης βούλγαρον ἀρχηγὸν Ζλατάν, ὅ-
 πως οὗτος προχωρήσῃ εἰς τὸν Ἐμ. ἀγῶνα ἐπῆλθε τὴν πρωτὴν τῆς
 ἡμέρας (Κυριακῆς) ἐκ Μαούσης πρὸς συνάντησιν αὐτοῦ συνοδευ-
 μένος ὑπὸ τοῦ ἐκ Τσαρμωρινόβου Μήτσου Μπίσου τοῦ καὶ διεξά-
 γοντος τὰς διαπραγματεύσεις, τοῦ Τόλια ἐκ τοῦ αὐτοῦ χωρίου
 μετὰ τοῦ Γεώργη καὶ τῶν ἐκ Μαούσης Ντόνε Λήγγα καὶ Ζαφείρη
 Λόγγου, πάντων ἀόκλων· φθάσαντες εἰς τὴν τρίτηρον ἀπέχουσαν
 τῆς Μαούσης θέσιν Γκαβράν-καμὴν εὗρον πρῶτον ἀπόδοκαμα Βλαχο-
 βουλγάρων 18 ἀνδρῶν ὑπὸ τινι μεγάλῃ ἐκ Λειβαθίων Καταζόβας
 δεκρὸς ὑποδεχθὲν αὐτοὺς φιλικῶς, ὠδήγησεν αὐτοὺς εἰς τὴν ὄλιαν
 ἀπέχουσαν θέσιν Ντουσάρτσι πρὸς συνάντησιν τοῦ ἀρχηγοῦ. Ὁν-
 τως φθάσαντες ἐκεῖ συνήντησαν τὸν Ζλατάν μετ' ἄλλου ἀνωτέρου
 αὐτοῦ ἀρχηγοῦ Γεώργη ἐκ Κρουσοδβου(;) καὶ 15 ἀνδρῶν. Ὅλοι
 οἱ συγκεντρωθέντες κοιτατζήδες ἦσαν περὶ τοὺς 30, ἐξ ὧν οἱ
 ἡμιόεις θάκοι (ἐκ Λειβαθίων, 2 ἐκ Δόλιανης καὶ 3 ἐκ Γραμμα-
 τικέβου). Κατ' ἀρχάς προσηνέχθησαν φιλικῶς πρὸς τὸν Αγ. καὶ συ-
 νέταγον μετ' αὐτοῦ, ἀφ' οὗ ἐζήτησαν καὶ παρεδόθησαν αὐτοῖς τὰ
 περισσότερα, ἅτινα τρεῖς τῶν ἡμετέρων ἐπερον. Ἐν τῇ συνμι-
 λτῇ ἐν ᾗ ἐν ἀρχῇ προσεποιούντο ὅτι ἐπεθύμουν τὴν συμφιλίωσιν
 (μέχρις οὗ ἐβεβαιώθησαν ὅτι δὲν εἶχε ῥηθῆῃ κανὲν προσυλακ-
 κτικὸν μέτρον ἢ ῥηθῆῃ ἐνέδρα), εἶτα ἤρχισαν μεμφόμενοι ἐπὶ
 συμπράξει μετὰ τῶν ὀθμανῶν καὶ τέλος διαταγῇ τοῦ ἀρχηγοῦ
 Γεώργη ἐρέθησαν πάντες, ὁ δὲ Αγ. μετὰ τοῦ Ντόνε Λήγγα, τῇ
 4 μ.μ. τῆς αὐτῆς Κυριακῆς ἀπήχθησαν ἐκεῖθεν πρὸς Βορράν.
 Τοῦς λοιποὺς τέσσαρας ἐκράτησαν τὴν νύκτα ἐν τῇ ἰδίᾳ θέσει,
 ἀπέλυον δὲ τὴν πρωτὴν τῆς δευτέρας. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ζαφείριος
 Λόγγος καὶ Γεώργιος Τόλιας, προσελθόντες εἰς τὸ γραφεῖον ἀ-
 ηγήθησαν τάνωτέρω.

Εγγραφο 13, δακτυλογραφημένο ἔγγραφο (το μοναδικό) 3-6-1907

22. Δακτυλογραφημένο ἔγγραφο τῆς 3^{ης} Ιουνίου τοῦ 1906, που αναφέρεται στη μετάβαση του Αγρα με τη συνοδεία του, για τη μοιραία συνάντηση με τους κοιτατζήδες στη θέση «Γκαβράν – Καμὴν».

(Πηγή : Αρχεῖα Μακεδονικοῦ Αγῶνα περιοχῆς Βερμίου, ὁ.π., σ. 480).

-13-

Αθροισμα παρουσίας 89 λ
Μάρτιος
Μισθός

1) Πάλλας 6λ και 2 έκτακτα διά Τριτόλιν		
2) Θανα. Μακρής	3 3/4	
3) Υψηλάντης	2 3/4	
4) Κολοβός	2 3/4	
5) Κώστας	2 3/4	
6) Ρίζος	2 3/4	
7) Γιάννης Κρητικός	2 3/4	
8) Θανάσης Παπαδόπουλος	2 3/4	
9) Χαράλαμπος Κρητικός	6 λιε	Ανεχώρησαν έδωκα επί πλέον διότι ήσαν και καλοί και ασθενείς
10) Γιάννης Σπηνημηλίτης	5 λιε	
11) Θανάσης Αργυρίου	5 λιε	
12) Μαμαλής Δημ.	4 λιε	
13) Κλέϊτος	4 λιε	
14) Γκόγκας	3 λιε	
15) Σταύρος	3 1/4	οδηγοί Φλωρεντίας
16) Κωνσταντός	2 λιε	
17) Ντίντος	2 3/4	
18).... ερυθρός Τριτολ	2 λιε	
19) Ναζίμ	1 λιε	
20) Παπαντώνης Τριτολ Φεβε και Μαρ.	4 λιε	
21) Βάντζης Γρηγ. Φεβε και Μαρ.	4 λιε	
22) Στόλος	2 1/2	
23) Σωτήρης	1 1/2	
24) Κατσουλάκη και έκτακτα	6 λιε	
25) Αριστείδ Χουλιάρας	2 λιε	
	2 3/4	
Αθροισμα παρουσίας	57	

26) Εις Αντώνη Φλωρεντινό και Δημήτριον Μουκτάρη Μονοσπίτων		
27) διά διάφορα έξοδα των μεταβάσεως εις Τριτόλιν εις χωρία βρωμερών, φιλοξενείας βρωμερών κτλ. κτλ.		
27) Αστυνόμους Φλωρεντίας ανά	2 λ και 4 λ	
28) Διά τούς άνω έδωκεν και κάποιος εντόπιος παπας ανευ εντολής μου αλλά τά επλήρωσα	λ 3	
29) Εις Αλήν διά Μαχάωνος	1 λ.	
30) Βοσβέτην	1 λ.	
31) Σούμπασην Νήσια	1 λ.	
32) Σούμπασην Κοπανού	1 λ.	
33) Σούμπασην Ζεβοχωρίου	1 λ.	
34) Βαίτ φύλακα Τριτόλεως	1λ.	
35) Εις διελλθόντας εντεύθεν μαθητάς Λαζίδου και εις τμήμα τους Μορισόβου 6 τόν αριθμόν (ήσαν απότεροι)		
36) Δι'έξοδά τους ενταύθα γρ.	1 λ.	
37) Εις βρωμερούς 4 εκ Κολισιάνης φανατικούς προσελθόντας δις διά συνεννοήσεις	4 λ.	
38) Εις Ζαστίον Τριτόλ.	1 λ.	
39) Εις βρωμερούς Κοπανού και Μονοσπίτων και Κουρίνας	7 λ.	
40) Εις κομιστήν επιστολής βρωμερών	1 λ.	
41) Έξοδα αποστολής επιστολών, οδηγών αγγελιοφόρων, σιδηροδρομ διαφόρων	7 λ.	
42) Εις Ερυθρούς δύο από Εσικλαίρ	2 λ.	
43) Εις δύο αρβανίτες Τριτόλεως υποσχομένους πολλά	3 λ.	
Αθροισμα παρουσίας	36	
44) Έξοδα δόκης Σταύρου	1 λ.	
45) Εις Τσερμαρινιώτας	3 λ.	
46) Δι'έξοδα φαγητού και φιλοδορήματος εις Βλάχους Φέτιστας	5 λ.	
47) Εις αποφυλακισθέντα εντόπιον πτωχόν	1 λ.	
48) Εις ζωντοχήσαν και πατέρα κοιμητατζή	3 λ.	
49) Φύλακας δάσους άνωθι Φλωρεντίας	2 λ.	
48) Μαργαρίτην από Λακοδωχώρι	1 λ.	
Διορθωτικά περιστροφου	24 γρ.	
Βίδες θάβδαν παραγγελθείσαι εκ Γυνώτης και μη πληρωθείσαι	57 γρ	
Ζώνη Ματόπουλου	90 γρ.	
Ένδυμ. Παλλίδου και φέσι	230	10 λιε.
Υποδήματα	75	
6 ζεύγη γιμηνιά	77	
7 ζεύγη τσαρούχια	275	
2 Μεινάνια για παντελ.	212	
	1040	
Έξοδα υποφαινομένου	10 λ	
Έξοδα Ολικόν	89+36+57 = 182 λ	
εκατόν ογδοήκοντα και δύο λίραι οθωμανικά		
Βέρμιον 10/4/07	Τελλίδης	

23. Λογαριασμός του σώματος του Άγρα, «Βέρμιον 10/4/1907». Ο καπετάν Άγρας υπογράφει ως «Τελλίδης». Στις καταχωρήσεις με α/α 37, 39, 40 & 41 αναγράφονται έξοδα για συνεννοήσεις με κοιμητατζήδες, τους οποίους αποκαλεί ως «βρωμερούς».

(Πηγή : Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 461-462).

Διάφορα

Εις δραγαταραίους Σίμον καί Κότσον	2 λ.
Χήραν Παπά	1 λ.
Διατροφή αγάδων μπέηδων	77 γρ
Δύο κάπες ιδική μου καί τού Πάλλα	184 γρ
Εις Κοπανιώτην	40 γρ.
Εις επανελθόντα εις πάτρια εξ Αγ. Μαρίνας Ντόνα Ισο	42 λ.
Εις Αντων. Φλωρεν. (Μίγκαν)	3 λ. κατά περιτροπή . Εργάζεται πολύ
Εις Μπάρμπα Δημήτριον οδηγόν εντός τής Γενεύης	2 λ. διά νά τόν καταπεύσωμεν νά επανέλθη εις Γενεύην
Μετάβασις Πάλλα εις Γενεύην	50 γρ.
Διά τούς γάμους τής Δώμνας Γκολοπούλου	2 λ.
Εις Μήτηρον από τά Μονόσπιτα	3 λ. κατά περιτροπήν . Εργάζεται πολύ
Δύο περιστροφθήκαι	28 γρ.
Εις Τσερμαρινιώτη	2 λ.
Εις Τόλην	2 λ.
Ενδυμασία καί παπούτσια ιδικά μου	324 γρ.
Εις Ευάγγελον Τσιτσιριδίην τραυματισθέντα καί εισελθόντα διά κάτω	6 λ. (Τάντης έδωκε Καλύδης ούς καί τώ απέστειλα)
Εις Αποστόλην	28 γρ.
Εξοδα ιδικά μου διάφορα	10 λ.
Εις σχολείον Σελίου	3 λ.
Εις αποφυλακισθέντα πρώην μαθητήν καλόν	2 λ.
Μερική	46 λ. 13 γρ + 67 λ. 25 γρ = 113 λ. 38 γρ
Εξοδα τροφής Φεβρουαρίου	14 λ. 10 γρ.
Τό όλον εξόδων Φεβρουαρίου	127 48 γρ
Ητοι λίρας εκατόν είκοσι καί επτά καί τεσσαράκοντα οκτώ γρόσια	
	14/3/07 Τελλίδης

Αντιγνώμη

Παρατήρησις. Εις Γουσόπουλον νά μήν πληρώσητε τίποτε . Δέν πρέπει νά πληρωθή όπως ζητεί Είναι άδίκον του. Οι ζητούντες μισθόν ουδεμίαν υπηρεσίαν προσέφερον.

Τελλίδης

Μισθούς έκοψα πολλούς καί όσοι έρχονται καί υποβάλλουν υμίν τοιούτου είδους παράπονα νά μήν θεραπεύονται

24. Λογαριασμός του σώματος του Άγρα, «14/3/1907».

Στην κατάσταση αναγράφεται ποσό για τη δράση του Τώνη Μίγγα με την εξής αναφορά που περιέχει και προσωπική εξήγηση του Άγρα «Εις Αντων. Φλωρεν. (Μίγκαν) 3λ. κατά περιτροπή. Εργάζεται πολύ».

(Πηγή : Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π.,σ. 470).

Απρίλιος		10	
Μισθοί			
1) Πάλλας μισθός και έκτακτα	8 λ.	Βέρροια	
2) Αθαν. Μακρής	3 1/4	Νιάουστα	
3) Κώστας Ρίζος	3 λ.		
4) Υψηλάντης Ιωάν	2 3/4		
5) Κολοβός Ανέστης	2 3/4		
6) Αριστ. Χουλιανός	2 3/4		
7) Κώστας Μαναρούσης	2 3/4		
8) Θανάσης Παπαδόπουλος	2 3/4		
9) Στέλιος	2 3/4		
10) Νικόλαος Βλάχος	2 1/4		
11) Μήτρο Βλάχος	2 1/4	απεφοίτησαν	
12) Τσίρο Αλβανός	2 1/4	μέ Γκέκαδες	
13) Ροτοβίτης	2 1/4	πληρωμένος	
14) Σπήλιος Φλωρεν.	2 λ.	απελόγη	
15) Μάριος >>	2 λ.	υπάρχ Νιάουστα	
16) Ντίκος Φλωρεντινός	3 λ.	>> >>	
17) Γιάννης Κρανιδάκης	2 3/4	>> Κατσουλάκη	
1) Μίνως	8	Γραμματικόβο και οδηγός	
2) Κλείτος	4 λ.	Φλωρ. οδηγός	
3) έχει διαγραφεί	3 1/2		
4) έχει διαγραφεί	2 1/4 και 2 λ.	μακατίσι δι'αποστολήν ερυθρού εις Αμεριανήν	
5) έχει διαγραφεί	3 λ.		
6) Ναζήμ	1 λ.	υπάρχει Φλωρ.	
	Αθροισμός	72 3/4	
6) Οργανο ασινομιζιά	7 λ.		
Τρίτολις			
1) Αβνή Εφένδη	1 λ.		
2) Ιπσιος	2 3/4		
3) Δημήτριος	2 3/4	Πάλλας	
4) Παπαντώνη	2 λ.		
1) Βάντζης Γραμμ.	2 λ.	οδηγός	
2) Αβδουραμάν Τσαούσης	1 λ.	δι'Εφορίας Ουστροβο οδηγός	
Πάλλας			
1) Σουλεϊμάν	8 ναπ	Κυρίως τό ήμισυ του μισθού τοίς επλήροισα	
2) Νάνα	4 ναπ	διότι επαρουσιάσθησαν εις τήν 14 Απριλίου	
3) Μεμέτ	4 ναπ	αλλά λογίζον οίον τόν μισθόν συμπεριλαμβ	
4) Μπαζιμί	4 ναπ	βάνον τά έξοδα τής προφής των και χωρίζη	
5) Αμίτ	4 ναπ	κι ό τοίς έδωκα πριν τοίς ετοιμάσω κατά τήν	
6) Σερκαή	4 ναπ	εξ Πάλλας άφίζην των	
7) Νταλί	4 ναπ		

8) Οσμάν Γκιάκας		4 ναπ	
Αθροισμός 51			
Απρίλιος - Έξοδα Ιματισμού Πληρωών και ανδρών σχολείου μου			
14 Κάπτας	1260 γρ	Μαγαζιά Πάλλα 64 γρ	
Κάπτες	168 γρ	Περίσποροθήρες 70 γρ	
Εσώρουχα	519 γρ		
Ενδυμασι. Πληρωών	1526 γρ		
Τοκ φανερηοθ.	563 γρ		
Ιματισμός ανδρών	563 γρ		
Τσαρούχια	160 γρ		
12 ενδυμασι. Στρατ.	872 γρ		
12 Φέσια	120 γρ		
10 γυλιός	60 γρ	τό οίον 620	
Έξοδα διάφορα			
1) Εις Βαίτ μπατιστήν Ντουριά 1 λ. μηνιαίος			
2) Σίμον Κότσον Αρκαοθ. Οθωμανούς μπατιστής και αρβανίτες διαφόρων θέσεων λιρ 12			
3) Ντήνη Γραμματιστήν 2 λ.			
4) Εις Κοπανιάς και Αγ. Μαρτινιάς προφήν και μακατίσι κατά τάς επισκέψεις των 756 γρ			
5) Ομοσπήν και Τσαούσην Επισκοπής		3 λ.	
6) Ομοσπήν Οσλίανης		1 λ.	
7) Ομοσπήν Νήσια		1 1/2 λ.	
8) Μπεκλήδες Προδρομόν 1 1/2	Τό οίον γρ 6204 + 756 = 6960 γρ = 67 1/2		
9) Οθουμ. Σαβήμύ 1 λ.	Τό οίον λ. 22		
	άθροισμός	89 1/2	
Εις Φλωρεντινών Αντων. Μήτρον διά διαφοράξοδα		4 λ.	
Εις Μήτρον τέως πάτερδρον Μονόστια > >		3 λ.	
Εις Έβρον		1 λ. εκ Βλαδύφου	
Χρήστο Παταστογιάννη	> >	1 λ.	
Διάμπετρον Τζαβόνκελ ενείρησιν και αλλοίς Νήσιον Πάλλας 280 γρ			
Εις Παναγιωτήν Στ.			
Εις Οδηγούς δι'ένεργειαν Καμιάτζ 2 λ.			
Εις Οδηγούς διάματωδίσαν ενείρησιν ενείρησιν Εξόχως 1 λ.			
Εις Σάμουελ Κουσίμω (στοματάρη και επίματάρη) 1 λ.			
Εις Αλκατάσι 1 λ.			
Εις Γάβριελ 3 λ. καπνιστήν και διάφορους αποδόχους.			
Εις Αρβανίτες Γκολέμ-Ρέτα 2 λ.			
Παυλίνης			
Εις Κάλιασσην Τρίτολις 133 γρ			
Οδηγών	52 γρ.	Ταύτα έδωκε Παυλίνης	
Χαλήρ. Βηθ δι' έξοδά του διά τήν		Εις Τρίτολιον	
υπόθεσιν ανόρχων Σερκαμής 4 λ.			
Εις Ιπσον		1 λ.	
		Αθροισμός	33 1/2
		Έξοδα Ιματισμού	8
			41 1/2
Γενική Αθροισμός 1 η σελ.	72 3/4	Τό οίον διακόσια πενήντα	
2 η σελ.	51 λ.	τέσσαρες έξοδα Απριλ.	
3 η σελ.	89 1/2		
4 η σελ.	41 1/2		
	254 3/4		

25. Έξοδα Απριλίου του σώματος του Άγρα.

Η συγκεκριμένη κατάσταση εξόδων είναι ενδεικτική της πολύπλευρης δράσης του Άγρα στη Νάουσα («Φλωρεντία») και επιπλέον, προκύπτουν η καλή σχέση του Σαράντου Αγαπηνού με το Χαλήλ μπέη και η συγκρότηση, ο εξοπλισμός και η οργάνωση του σώματος των «Ιλλυριών» από το νεαρό Ανθυπολοχαγό.

(Πηγή : Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου, ό.π., σ. 465-466).

ΕΥΝΟΙΟΝ ΠΡΟΠΑΡΩΤΕΣ
ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ

ΕΜΠΡΟΣ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
ΙΔΙΟΚΤΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ Δ. ΟΙΚ. ΚΑΛΑΠΟΔΑΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΑΠΟΦ. 3.823

ΝΕΑΙ ΑΠΕΙΛΑΙ ΚΑΤΑΓΙΓΔΟΣ ΕΙΣ ΤΑ ΤΡΙΚΚΑΛΑ

Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΑΓΡΑΣ ΕΥΡΕΘΗ ΝΕΚΡΟΣ

ΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ
Αναμνηστικὸν ἄρθρον ἐπισημαίνον τὴν ἰστορικὴν ἀποστολὴν τοῦ Κ. Μ. καὶ τὴν ἀποδοτικὴν ἐπιρροήν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἐπιρροὴ αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἐπιρροὴ αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΑΙΑ ΤΩΝ ΑΜΕΣΩΝ ΚΙΝΑΥΝΩΝ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΑΙ ΔΙΕΝΕΞΕΙΣ ΤΩΝ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΒΟΥΛΩΝ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΒΛΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΝ ΑΙ ΠΑΡΡΟΡΙΑΙ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΞΕΜ. ΠΟΥ ΜΟΝΑΡΧ.
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ο ΝΟΣΤΡΑΔΑΜΟΣ ΜΕΤΑ ΔΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΚΥΒΕΒΟΥΣΕΩΣ ΕΣΤΩΝ ΣΕΒΑΣΜΩΝ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΕΥΝΟΙΟΝ ΠΡΟΠΑΡΩΤΕΣ
ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ
ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ

ΚΑΙΡΟΙ

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΗΝ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΑΠΟΦ. 143

Η ΑΝΑΝΔΡΟΣ ΚΑΙ ΔΟΛΙΑ ΣΦΑΓΗ ΤΟΥ ΚΑΠΕΤΑΝ ΑΓΡΑ

ΕΩΣ ΠΟΤΕ;
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΕΠΙΚΑΙΡΑ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

ΕΣ ΤΡΙΚΚΑΛΩΝ ΔΕΗΤΟΜΕΡΕΙΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΤΡΙΚΚΑΛΩΝ
Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀποδοτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Κ. Μ. ἐπὶ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

27. Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων «Εμπρός», αρ.φ.3823, 13.6.1907 και «Καιροί», αρ.φ.163/1907, 14.6.1907, που αναφέρονται στον απαγχονισμό του νεομάρτυρα.

(Πηγή : Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων (Εφημερίδες – Περιοδικά), <https://library.parliament.gr/%CE%A8%CE%B7%CF%86%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CE%B8%CE%AE%CE%BA%CE%B7/%CE%95%CF%86%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%A0%CE%B5%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%AC>, ημερομηνία προσπέλασης : 6.5.2021).

*Ελληνομακεδονική Διμυνα *Αντίγραφον
 *Αριθ. 49 Πρός τους κατοίκους του χωριού Γραμματικό
έκεϊσε

*Αδελφοί

Μετά μεγάλης θλίψεως πληροφορήθην τήν κατάστασιν τής κοινότητος του χωριού σας καί οι*δ σας συλλυποῦμαι ὀλοφύχως.

- *Απαιτῶ εἰς τό ἐξῆς νά μή γεννηθῆ τό παραμικρότερον παράπονον, καθ' ὅσον θέλω τιμωρήσῃ παραδειγματικώτατα τόν πταίσαντα.
- *Ἡ κοινότης ὀφείλει πάντοτε νά προλαμβάνῃ πᾶν δυσάρεστον καί νά διατελῆ ἐν τελείῃ ἀδελφωσύνη καί ὁμοσίῃ.
- *Ὄφείλει ἐπίσης νά λύῃ οἰκίως καί ἄνευ ἀτομικῶν συμπαθειῶν τάς διαφόρους ἀναφυσόμενας μεταξύ τῶν χωρικῶν διαφοράς.
- *Ἰδιαιτέρως νά συστήσῃ εἰς οἰκογένειαν Βάντσου καί γυναικαδέλφους αὐτοῦ νά ἀλλάξωσι διαγωγῆν, ἣν μέχρι τοῦδε οἰκνύει ὁ Βάντσης καί διὰ τήν ὀποίαν ἐπέισθη καί ὁ ἴδιός μου καί ἡ ἐχάρισα τήν ζωήν ὁμόνως οἰστί ἔχει δύο ἀδελφούς θύματα τοῦ ἀγῶνος* εἰδ' ἄλλως οὐδέποτε ἤθελον συγχωρήσῃ αὐτόν. Τοῦτο ὁμως δέν θά χρησιμεύσῃ καί εἰς τό μέλλον, τό παραμικρότερον σφάλμα του θά τό πληρώσῃ ἀκριβῶς.
- Νά ἐξετάσῃ ἡ ἐπιτροπή πόσα ὄπλα ἡ περιστροφή εὑρίσκονται ἐν τῷ χωρίῳ καί ποῖοι τά ἔχουν. *Ἐννοῶ ἡ ἀπάντησις καί ἡ ἐξετάσις νά εἶναι εἰλικρινής καί ἀμερόληπτος.
- Νά ἐξετάσῃ ἡ ἐπιτροπή ποῖοι ἐσφαξαν τήν ἀγελάδα τής χήρας καί ἐξ ὀνόματός μου νά καταδικάσῃ αὐτούς νά πληρώσωσι τό ἀντίτιμον αὐτῆς μέ τήν προσθήκην, ὅτι ἄν ἐπαναληφθῆ τοιοῦτόν τι, τότε τοῦς πταίστας θά τοῦς πληρώσω ἐγώ.
- Νά ἐξετάσῃ ἐπίσης ποῖοι ἐκλεψαν ὀσμάτια καί ποῖοι ὀργῶνουν ὀγροῦς ἀυθαίρετως καί νά συστήσῃ αὐτοῖς ἐπίσης, ὅτι διὰ πρώτην φοράν τοῦς συγχωρῶ.
- Καθηκόν ἀπαραίτητον τής ἐπιτροπῆς θά προλαμβάνῃ πᾶσαν κατάχρησιν καί ἀυθαίρεσιν καί νά ἐπιβάλλῃ τήν ἐχεμύθειαν εἰς τοῦς κατοίκους, ἐξ ὧν τελείως ἔλειψεν.
- Νά ἐξετάσῃ ἐπίσης τήν διαφοράν, ἣν ἔχει ὁ Κωνσταντῖνος Γάκης μετά τοῦ ἀδελφοῦ του καί νά ἐπιλύσῃ αὐτήν κατά πό οἰκίον.

*Ἐξ ὄλων τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων ἐννοῶ ἡ ἐπιτροπή νά ἐπέμβῃ ἔχουσα πάντοτε ὕπ*ὄψιν τῆς τῆς κοινῆς συμφέρον καί τῆς οἰκίον καί νά γνωρίζῃ καλῶς, ὅτι εἰς τό ἐξῆς αὐτή καί ὁμόνη ἔσται οἰ*ολονόηποτε συμβῆ

- 2 -

προσωπικῶς ὕπευθυνος ἀέναντι ἐμοῦ.
 Εὐχόμενος νά μή μοί δοθῆ νέον παράπονον καί νέα ἀφορμή ἀναμένω τήν ἀπάντησίν σας ἐξ ὄλων τῶν ἀνωτέρω.
 Εἶναι ἡ πρώτη καί τελευταία παραινετική ἐπιστολή.
 *Απαιτῶ ἀπό ὄλους ὁμόνοιαν ἀγάπην καί ἀφοσίωσιν εἰς τό ἔργον.

Μετ' ἀγάπης ἡ σφραγίς
 Τέλλος *Αγρας *Αρχηγός
.....
.....

*Ἡ παρούσα νά ἀναγνωσθῆ καί εἰς τοῦς χωρικούς (ὁ ἴδιος)

29. Ἡ ἐπιστολή με ἀριθμό 49, ὅπου ὁ Ἀγρας ὡς ἀρχηγός περιφέρειας, ἀπευθύνεται στους κατοίκους του χωριού Γραμματικό, για τήν ἐπίλυση ποικίλων ζητημάτων.

(Πηγή : Ἀρχεῖο Γ.Ε.Σ. / Δ.Ι.Σ., φάκελος 1/Ε/23, 17-22 – Ἐκθεση περί Τέλλου Ἀγαπηνοῦ, Ἀγρας).

Περίληψη

Ο Σαράντος Αγαπηνός, γεννήθηκε τη 17^η Φεβρουαρίου του 1880 στο Ναύπλιο και από μικρός δήλωνε ότι *«θέλω να γίνω αξιωματικός και να πάω στο πόλεμο»*. Στην ηλικία των δεκαεπτά, εισήλθε στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και στην ηλικία των είκοσι έξι ετών, αφήνοντας την ηρεμία και την ασφάλεια της Αθήνας, *«πέρασε»* στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία, ως αρχηγός αντάρτικου σώματος στην ελώδη λίμνη των Γιαννιτσών, για να αντιμετωπίσει τους κομιτατζήδες, φέροντας το πολεμικό ψευδώνυμο Τέλλος Άγρας ή καπετάν Άγρας. Η πολεμική του δράση, κυρίως στο Βάλτο, κατέστησε το νεαρό Ανθυπολοχαγό ως μια από τις θρυλικότερες και εμβληματικότερες μορφές του Μακεδονικού Αγώνα.